

Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 44

Одеса

2012

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),
канд. іст. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, професор К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. Р. Н. Жангожа,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. соціол. наук, професор В. М. Оніщук,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. політ. наук, доцент Д. В. Яковлев.

Рекомендовано Вченою радою

Національного університету "Одеська юридична академія"

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1) Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2012
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2012

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 303.4:002.8:377

Ківалов С. В., НУ "ОЮА"

НАУКОВІ ТРАКТОВКИ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ АНАЛІЗУ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ

В статті розглянуто наукові засади використання методу моделювання у дослідженні розвитку системи освіти. Визначено головні риси теоретичних моделей освіти.

В статье рассмотрены научные основы использования метода моделирования в исследовании развития системы образования. Определены основные черты теоретических моделей образования.

In the article scientific bases of using of modelling method in research of development of education system are considered. The basic lines of theoretical models of education are defined.

Соціальна реальність являє собою надзвичайно складну систему і в процесі її наукового аналізу доводиться проводити декомпозицію, поділяючи її на складові частини і пояснюючи, як вони працюють. Ці спостереження та дискретизовані знання утворюють інформацію, яка синтезується в єдине ціле, дозволяючи сформулювати науковий закон або закономірність, що характеризують ці складові. Важливим за даних умов є моделювання конкретних фрагментів соціальної реальності, що виступають безпосередньо предметом дослідження.

Предметом даної статті є аналіз сутнісних рис моделювання як науково-методичного підходу до вивчення різних сторін освітнього процесу, як важливої складової соціальної реальності.

Отже, розглянемо детальніше цей інструмент наукового пізнання в аспекті дослідження системи освіти. Основні сучасні трактовки методу моделювання склались у науці в останній третині ХХ століття і дотепер використовуються. Як слушно зауважує Ф. Ф. Пащенко, проблема моделі є однією із найстаріших і в той же час однією з найцікавіших та актуальних проблем в діяльності людини. Фактично уся наукова діяльність людства спрямована на моделювання, змістовний або формальний опис різних явищ і процесів. Модель потрібна для дослідження і пізнання з її допомогою закономірностей, властивих об'єкту, явищу або процесу, що цікавить нас, для оптимізації функціонування об'єктів та управління ними [1, С. 7 – 8].

До недоліків терміну "модель" можна віднести його багатозначність. Навіть у словниках наводиться до восьми різних визначень, з яких в науковій літературі найбільш поширені два:

- модель як аналог об'єкту;
- модель як зразок [2, С. 3].

На думку В. А. Штоффа, аналіз наукової літератури, в якій застосовується термін "модель", і складної процедури побудови наукових теорій, їх експериментальної перевірки, опису і пояснення явищ, що вивчаються, показує, що цей термін вживається передусім в двох абсолютно різних, прямо протилежних значеннях: 1) в значенні певної теорії і 2) в значенні того, що теорія описує або відображає [3, С. 6 – 7].

Як вказує В. А. Штофф, слово "модель" походить від латинського слова "modus, modulus", що означає: міра, образ, спосіб і т. п. Його первинне значення було пов'язане з будівельним мистецтвом, і майже в усіх європейських мовах воно вживалося для позначення зразку, або прообразу, чи схожих речей. Саме це найузагальнююче значення слова "модель" стало основою використання його в якості наукового терміну в математичних, природничих, технічних і соціальних науках.

В межах математики XVII – XIX ст. виникло розуміння моделі як теорії, що має структурну подібність по відношенню до іншої теорії, тобто, ізоморфної структури. В подальшому, також в межах математики, виникло розуміння моделі у іншому сенсі, для позначення того, що ця теорія описує [3, С. 9 – 10].

Філософські трактовки моделі визначають її як аналог (схему, структуру, знакову систему) певного фрагменту природної або соціальної реальності, продукту людської культури, концептуально-

теоретичного утворення тощо, тобто оригіналу моделі. Цей аналог має слугувати зберіганню та поширенню знань про оригінал, його властивості та структури. В ґносеологічному плані модель покликана виступати у вигляді заміни, "представника" оригіналу у процесі пізнання [див., напр.: 4, С. 374].

Більш продуктивним у плані практичного використання нам уявляється визначення моделі, запропоноване М. І. Кондаковим. На його думку, модель – це "штучно створений об'єкт у вигляді схеми, рисунку, логіко-математичних знакових формул, тощо, який, завдяки власній аналогії (подібності) об'єкту, що досліджується ... відображає та відтворює у більш простому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки та відносини між елементами об'єкту, що досліджується, безпосереднє вивчення якого пов'язане із певними труднощами, більшими витратами коштів чи енергії або просто недосяжно, та тим самим полегшує процес отримання інформації про предмет, що нас цікавить. Досліджуваний об'єкт, модель якого створюється, називають оригіналом, зразком, прототипом" [5, С. 360 – 361].

Ю. М. Плотинський пропонує розуміти під моделлю в широкому сенсі аналог, "заступник" оригіналу (фрагменту дійсності), який за певних умов відтворює властивості оригінала, що цікавлять дослідника [2, С. 4].

Дещо інший аспект моделі відображено у визначенні М. Вартофського: "Модель є найкращим посередником між теоретичною мовою науки і здоровим глуздом дослідника" [6, С. 13]. У цьому ж ґносеологічному сенсі визначає модель і В. С. Немчинов: "Модель – це свого роду абстракція, проміжна ланка між теоретичним абстрактним мисленням і об'єктивною дійсністю" [7, С. 160]. М. Вартофський розглядає моделі як "картини", що співвідносяться з чимось. "Ця референція завжди є співвідношення з чимось реальним, що лежить поза зображенням і репрезентацією. Отже, виключається будь яке самоспіввіднесення, ніщо не може бути моделлю самого себе. Таким чином, "картина" може бути "схожою" на об'єкт або "виглядати" як об'єкт в самих різних сенсах, починаючи з простого випадку послідовного відображення контурів карти і кінчаючи випадком "представника" нації, який може відображати, "репрезентувати" її своїми поглядами, перевагами, поведінкою" [6, С. 37]. У найпростішому випадку, відмічає М. Вартофський, модель – це спосіб абстрактної репрезентації певного об'єкту або стану справ. "Важлива вимога до об'єктів, виступаючих в якості моделей: щось,

що є моделлю, не може вважатися ані моделлю самого себе, ані моделлю чогось тотожного самому собі" [6, С. 31].

У визначенні моделі, яке надає Н. М. Моїсєєв, підкреслюється інформаційний аспект її використання: "Під моделлю ми розумітимемо спрощене, якщо завгодно, упаковане знання, що несе цілком певну, обмежену інформацію про предмет (явище), відбиває ті чи інші його окремі властивості. Модель можна розглядати як спеціальну форму кодування інформації. На відміну від звичайного кодування, коли відома уся початкова інформація і ми лише перекладаємо її на іншу мову, модель, яку б мову вона не використовувала, кодує і ту інформацію, яку люди раніше не знали. Можна сказати, що модель містить в собі потенційне знання, яке людина, досліджуючи її, може отримати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах. Для цих цілей у рамках самих наук розвинені спеціальні методи аналізу. Саме цим і обумовлена прогностична здатність модельного опису [8, С. 16].

Г. С. Баранов, аналізуючи зміст поняття моделі, пропонує розуміти під моделлю наочно-образну репрезентацію об'єкту, що вивчається, використовувану для отримання знання про його сутнісні властивості або параметри, що цікавлять дослідника. Сама по собі модель – не теорія, але вона служить фундаментом для теоретичних досліджень (різні теорії можуть виникати з однієї і тієї ж моделі, і навпаки). Тому модель не може бути ані істинною, ані помилковою, але лише придатною і правдоподібною, адекватною тією чи іншою мірою, оскільки її головною функцією є когнітивна продуктивність [9, С. 129].

В. А. Штофф визначає модель як уявлену або матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заступати його таким чином, що її вивчення надає нам нову інформацію про цей об'єкт [3, С. 19.].

Розглядаючи питання визначення моделей соціальних явищ та процесів, придатних для прогнозування, В. П. Горбатенко зазначає, що модель – явище багатопланове і має чимало різних значень. Модель може бути подана як рівняння, набір правил, таблиця відповідностей між значеннями певних ознак тощо. В такому разі модель перетворює значення одних ознак, обраних як незалежні, на значення інших ознак, обраних як залежні. Характер передбачення моделі може оцінюватися за тим, наскільки точно вона прогнозує аналізовані явища (залежні ознаки) за нових

значень незалежних ознак. В. П. Горбатенко слушно зауважує, що власне модель є образом об'єкта чи структури, поясненням, описом системи, процесу або низки пов'язаних між собою подій; спрощеною картиною реального світу, якій притаманні не всі, але деякі її властивості; множинністю взаємопов'язаних уявлень про світ [10, С. 47]. На думку цитованого автора, хоча деякі моделі будуються за принципом зовнішньої подібності з об'єктом, що відображається, інші є аналогами або імітаторами таких об'єктів за властивостями або сутністю, треті дають лише символічну картину об'єктів або явищ, що моделюються, в будь-якому випадку моделі є розумно-корисним наближенням до реальної дійсності. Нам уявляється вкрай важливим у цитованому визначенні моделі цілком справедливе згадування про спрощення світу або його частини моделлю.

У зв'язку із багатогранністю та вкрай широкою уживаністю терміну "модель" можна зустріти й децю інші його трактування. Так, наприклад, Е. А. Гансова виводить цей термін у площину практичного застосування: моделлю політики вона називає систему цілеспрямованих дій всіх гілок влади для досягнення певних економічних і соціальних результатів [11, С. 58].

Ми пропонуємо виходити із більш традиційного розуміння моделі як штучно створеного об'єкту у вигляді схеми, логіко-математичних тощо формул, в певному сенсі аналогічного досліджуваному об'єктові, який чітко відображає окремі риси досліджуваного об'єкту. Отже, на нашу думку, модель розвитку процесу освіти можна визначити як штучно створений об'єкт у вигляді тих чи інших символічних конструкцій, який в певному сенсі відбиває вказаний процес. Очевидно, що завданням створення моделі є її дослідження з метою поглиблення знань про модельовані риси об'єкту-оригіналу моделі.

Таким чином, гносеологічна сутність побудови моделі полягає в переході від безпосереднього вивчення початкового явища, процесу або технічної системи до іншого явища, процесу або знакової системи, що іменується моделлю. Такий перехід дає, у ряді випадків, єдину можливість відтворити досліджувані явища, полегшує дослідження, робить принципово можливим визначення величин, процесів і їх властивостей, що цікавлять дослідника. Слід зауважити, що нині не існує загального методу, придатного для побудови моделей будь-якого явища, довільного процесу або системи. Тобто, побудова моделі є процедурою, яка зазвичай не наслідує ніякого

конкретного незмінного зразка. Істотною вимогою є близька схожість моделі з об'єктом в тих рисах, які є предметом інтересу дослідника.

Таким чином, модель агрегує, спрощує оригінал, вона лише приблизно відображає об'єкт вивчення, але, в той же час, модель слугує його заступником у вивченні та, крім того, дозволяє чітко побачити окремі сторони (рисни) оригіналу.

При цьому необхідне дотримання двох умов: з одного боку, модель повинна бути достатньо простою, щоб її можна було вивчати; з іншого боку, модель не повинна бути "надпростою" чи занадто спрощеною. Саме на підтримку даних вимог А. Ейнштейн стверджував, що моделі мають бути простими, наскільки це можливо, але не більше того. Отже, незважаючи на те, що спрощення є метою будь-якої математичної моделі, ця вимога діє лише доти, доки модель як ціле продовжує відбивати основні процеси, що становлять її об'єкт. Майже в усіх науках відомі ситуації, коли модель через свою спрощеність була непридатною для отримання нового знання про об'єкт дослідження. Хоча модель в певному сенсі є "недосконалою" та "грубою" у порівнянні із явищем, яке вивчається, але одну модель можна використовувати для опису широкого класу різноманітних явищ.

В той же час слід відмітити, що для одного і того ж об'єкту, залежно від завдань дослідження, можуть бути отримані різні моделі з метою формалізації його різних функцій. Кількість цих моделей часто залежить від міри складності, деталізації або спрощення опису реальної системи. Очевидно, що подібний підхід безпосередньо пов'язаний з базовою властивістю відображати тільки деякі риси оригінального об'єкту.

З'ясовуючи методологічний зміст побудови моделей процесів розвитку освіти, слід розглянути також проблему співвідношення моделі та теорії. Якщо під теорією розуміється сукупність тверджень про загальні закони певної предметної області, зв'язана воедино логічно так, що з початкових посилок виводяться певні наслідки, то під моделлю мається на увазі або а) конкретний образ об'єкту або об'єктів, що вивчаються, в якому відображаються реальні чи передбачувані властивості, будова та інші особливості цих об'єктів, або б) якийсь інший об'єкт, реально існуючий разом з тим, що вивчається (або уявний) і схожий з ним відносно певних властивостей чи структурних особливостей. Але як би не відрізнялися ці два сенси, загальним у них є те, що тут модель означає

певну кінцеву систему, певний одиничний об'єкт, незалежно від того, чи існує він реально або ж являється тільки в уяві. У цьому сенсі модель не теорія, а то, що описується цією теорією – своєрідний предмет цієї теорії [3, С. 9].

Дещо розширив, на нашу думку, розуміння співвідношення між моделлю та теорією Ю. М. Плотинський. Він справедливо вказував, що в сучасній науковій літературі поняття "модель" і "теорія" трактуються неоднозначно, межа між ними розмита. В той же час Ю. М. Плотинський констатує, що визнанням в методології науки є наступне трактування цих понять:

- модель – це концептуальний інструмент, орієнтований, в першу чергу, на управління модельованим процесом або явищем. При цьому функція передбачення, прогнозування служить цілям управління;

- теорія – абстрактніший, ніж модель, концептуальний засіб, основною метою якого є пояснення цих процесів, явищ. Функція передбачення в теорії орієнтована на цілі пояснення явищ [2, С. 87].

З точки зору структуралістського підходу теорія взагалі представляє собою певну ієрархію моделей, а конструювання адекватних явищам, що вивчаються, моделей складає зміст наукової діяльності взагалі.

На думку В. А. Штоффа, істотною ознакою, що відрізняє в цілому модель від теорії, "є рівень спрощення, не міра абстрактності і, отже, не кількість досягнутих абстракцій...", а спосіб вираження цих абстракцій і спрощень ... характерний для моделі" [3, С. 14]. Тоді як зміст теорії виражається у вигляді сукупності суджень, що пов'язані між собою законами логіки і спеціальними науковими законами та відображають "безпосередньо" закономірні, необхідні і загальні зв'язки і відносини, властиві дійсності, в моделі цей же зміст представлений у вигляді певних типових ситуацій, структур, схем, сукупностей ідеалізованих (у тому числі спрощених) об'єктів тощо, в яких реалізовані ці закономірні зв'язки і відносини або, що те ж саме, в яких виконуються сформульовані в теорії закони, але, так би мовити, в "чистому вигляді". Тому модель – завжди певна конкретна побудова, тією чи іншою формою або ступенем наочна, кінцева і доступна для огляду або практичної дії.

Таким чином, якщо властивість відбивати дійсність (об'єкт), і притому в спрощеній, абстрагованій формі, є загальною у теорії і моделі, то властивість реалізувати це відображення у вигляді певної

окремої, конкретної і тому більш менш наочної системи є ознака, що відрізняє модель від теорії. Спираючись на Національну стратегію розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр., можна в такий спосіб визначити основні ознаки освітньої моделі, притаманної сучасній Україні. Це надасть змогу реального прогнозування результату і не буде супроводжуватись постійними недосконалими кроками в освітній сфері. При цьому порівняння різних освітніх моделей, що існують, зокрема європейських, надасть змогу запозичувати кращий досвід, зберігаючи і власні позитивні традиції в освітньому процесі.

Література:

1. Пащенко Ф. Ф. Введение в состоятельные методы моделирования систем: в 2-х ч. / Ф. Ф. Пащенко. – М.: Финансы и статистика, 2006. – Ч. 1: Математические основы моделирования систем. – 328 с.
2. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов: 2-е изд., перераб. и доп. / Ю. М. Плотинский. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
3. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – Л.: Наука, 1966. – 302 с.
4. Философский энциклопедический словарь: 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 816 с.
5. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. Отв. ред. Д. П. Горский. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
6. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – М., 1988.
7. Немчинов В. С. Избранные произведения / В. С. Немчинов. – М.: Наука, 1970. – Т. 3. – 490 с.
8. Моисеев Н. Н. Математика в социальных науках / Н. Н. Моисеев // Математические методы в социологическом исследовании. – М., 1981. – С. 10 – 24.
9. Баранов Г. С. Модели и метафоры в социологии К. Маркса / Г. С. Баранов // Социологические исследования. – 1992. – № 6. – С. 128 – 142.
10. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
11. Гансова Е. А. Сучасна соціальна та гуманітарна політика в контексті соціологічної науки / Е. А. Гансова. – Одеса, 2000. – 72 с.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПРАВІ

Тема наукової статті носить актуальний характер, оскільки специфіка нинішнього сприйняття юридичної антропології полягає в її наявній здатності формувати напрями своїх досліджень на основі несистематизованих, фрагментарних знань інших наук, і вже на цій основі будувати власні наукові підстави.

Тема научной статьи носит актуальный характер, поскольку специфика нынешнего восприятия юридической антропологии заключается в ее существующей способности формулировать направления своих исследований на основе несистематизированных, фрагментарных знаний других наук, и уже на этой основе строить собственные научные основания.

Subject of the scientific article has actual character, because the specificity of the current perception of legal anthropology lies in its existing capacity to formulate their research directions based on unsystematized, fragmentary knowledge of other sciences, and is on this basis to build their own scientific grounds.

Багатогранність права обумовлює множинність підходів до його вивчення. Сучасна методологічна ситуація в праві характеризується переходом від класичного до некласичного та у подальшому до пост класичного етапу. Можливості розширення і поглиблення знань про право зростають в умовах методологічного плюралізму, найважливішим підходом з яких є антропологічний.

Сучасне правознавство також підійшло до ряду антиномій, серед яких, на наш погляд, центральною є неадекватність дійсності сформованих уявлень другорядної – пасивної ролі особистості у правовій детермінації, що, нібито, цілком визначається грою соціальних факторів. У зв'язку з наведеним важливим є розуміння генезису антропологічних знань у дослідженні еволюції права.

Питання «Що є людина?» спочатку є фундаментальним питанням для гуманітарних наук. Вже в найраніших пам'ятниках філософської думки представлено питання людини про саме собі, звідки він прийшов і куди прямує. У грецькій філософії, під впливом якої формувалося і формується наш культурний простір, два класичні філософи – Платон і Аристотель – розвинули

найбільш цілісні теорії особи, в якому відношенні один до одного знаходяться людське тіло і дух, що означає те, що людина є одночасно духовною і мислячою істотою, як співвідноситься людина з іншими живими істотами.

Разом з теоріями вищеназваних філософів, склалися й інші філософські традиції, що вплинули на подальшу історію становлення і розвитку антропологічних досліджень як, наприклад, філософська школа стоїків. Відмічені підходи до розуміння людини, що з'явилися ще до різдвя Христова, сприяли оформленню юридичного поняття суб'єкта права в римському культурному просторі. Нарешті, в зв'язку з цим необхідно пригадати про раннє християнство з його наміром вказати загальний напрям пошуку відповідей на найважливіші питання людини. Без урахування вирішального впливу раннього християнства на історію духу неможливо зрозуміти з її позиції роздуми людини про себе і про своє визначення, про своє відношення до інших й до Бога. Вплив раннього християнства на історію розвитку антропологічних концепцій найвиразніше виразився в працях таких християнських філософів, як Августин і Боецій, які своїм розумінням особистості наклали відбиток на філософсько-теологічні твори подальших епох [1].

Якщо питання про те, що є людина, спочатку представлений у філософії, то сам термін «антропологія» з'явився в ній дуже пізно. У 1501 році лейпцигський магістр Магнус Хундт опублікував книгу під назвою «*Anthropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus*». У 1594 році Отто Касман, ректор в Штаде, написав «*Psychologia antropologica*» («Антропологічну психологію»), друга частина якої з'явилася двома роками пізніше [2].

Історію філософської антропології як дисципліни можна прослідкувати в німецькій академічній філософії аж до кінця XVI століття. Але лише в кінці XVIII століття у філософській антропології відбувається свого роду «прорив». Разом з деякими публікаціями по даній темі необхідно назвати кантівську лекцію «Антропологія в прагматичному відношенні». Предмет цієї лекції – людина, так само як і реальний світ, в якому він живе і повинен поводитися «згідно зі світом» (*weltklug*), а «для цього йому потрібне знання людини» [3]. Антропологія є видом життєвої філософії, яка за допомогою метафізичних формул намагається зрозуміти всю людину в його життєвій дійсності.

Після Канта були й інші німецькі філософи, такі як Шульце, Фріс, Фейєрбах і молодий Фіхте, а також Дільтей, які розуміли

під антропологією знання про специфічну суть людини і про особливості його фізичного, психічного, морального, духовного і культурного життя.

Разом з цим характерним для німецької академічної філософії напрямом, що сприяв оформленню філософської антропології, в західно-європейських країнах – Франції і Англії – мали місце й інші напрями.

Взагалі еволюціонізм може бути загалом визначений як теорія, яка стверджує, що всі людські спільноти проходять ідентичні стадії у розвитку своїх форм економічної, соціальної і правової організації. Однак це занадто загальне визначення вимагає уточнення.

Насамперед, якщо будь-яка еволюція є синонімом зміни, то будь-яка зміна, навіть адаптація, не обов'язково відповідає еволюції, тому що в еволюціоністській теорії будь-яка еволюція повинна виражатися в зміні стану певного інституту. Для Р. -Л. Карнейро, що, злегка змінивши, відтворює дане Г. Спенсером визначення, «еволюція це перехід від стану щодо невизначеної і незв'язаної однорідності до стану визначеної й зв'язаної різноманітності через послідовні процеси диференціації й інтеграції» [4].

Цій схемі відповідає класичне вираження різниці між традиційними й сучасними суспільствами. Перші повинні були характеризуватися високою інтегрованістю індивіда в групи й груп між собою за допомогою сплаву політики, релігії і права шляхом чисто механічної солідарності.

У той час як в інших суспільствах уже далеко просунувся соціальний розподіл: солідарність заснована на цьому розподілі і носить органічний характер, держава є інституціональним вираженням цього розподілу, нарешті, право, здобуваючи автономію стосовно інших форм соціальної регуляції, має всі необхідні умови для поширення сфери свого застосування [5] (у підтвердження часто згадують як фактор розвитку римського права його ранню секуляризацію).

Прийнявши цей принцип, залишається застосовувати його. Однак це можливо лише при наявності точної вимірювальної шкали, що сполучить цілий ряд належних індикаторів, які дозволяють провести порівняння різних культур.

Але будь-який еволюційний прогрес повинен виражатися в зміні й ускладненні якості. У той же час деякі мутації адаптивного характеру не є еволюцією. Ототожнення еволюції з ускладненням стану, знаходить підтвердження й у фізиці. З іншого боку,

важлива обставина допускає порушення еволюційного «проекту» на користь людини: відкидаючи ідею деяких фахівців із квантової фізики, що в матерії може бути деяка подоба свідомості, залишається припускати, що в порівнянні з тваринним світом людина відрізняється рівнем свідомості зовсім іншого порядку як про себе саму, так і про навколишнє середовище, що дозволяє їй у певному роді керувати власною еволюцією.

Але еволюціонізм має потребу в уточненні своїх визначень і на іншому рівні: зокрема, чи варто розглядати ідеї еволюціонізму як ґрунтовне вираження визначеної й однолінійної еволюції чи допустити все-таки, що еволюція у всіх суспільствах відбувається неоднаково?

Однолінійний еволюціонізм розглядає людські спільноти як певне зв'язане і єдине ціле, підлегле глобальним і загальним законам трансформації, що дозволяють усім суспільствам пройти через фази розвитку, однакові як по своєму змісту, так і по своїй змінюваності, переходячи гармонійно з однієї в іншу. «Дикі» суспільства, іменовані при цьому «первісними», представляють, таким чином, вихідну стадію розвитку, через яку пройшли наші власні суспільства, так само як самі «прости» із цих первісних суспільств – мисливці, рибалки, збирачі – служать ілюстрацією доісторичних суспільств.

Однак із кінця XIX ст. антропология права починає відходити від постулатів еволюціонізму. Новий підхід у даному питанні привніс американський антрополог Ф. Боас (1858 – 1942), який по суті став засновником культурного релятивізму: для нього суспільства по своїх основних характеристиках різні, оскільки людина успадковує лише генетичний потенціал, розвиток якого залежить від визначеного фізичного й соціального оточення. Дарма намагатися знайти єдину схему для всіх суспільств, оскільки розходження переважає над подібністю.

Виходячи з інших посилок диффузіоністська, школа в той же самий час приходить до критики однолінійного еволюціонізму. У 1911 р. Ф. Грабнер формулює основні концепції цієї школи. Згідно з цими концепціями, існують культурні комплекси, утворені об'єднаним органічним зв'язком культурними елементами. У різних частинах світу виявлено ідентичні культурні комплекси, що дає підставу припускати їхнє загальне походження: мова йде про певне «культурне коло» єдиного походження, із якого ці комплекси одержали поширення. Диффузіоністи наголошують

на феномені контактів між культурами, що виникають у ході цього поширення: якщо саме «культурне коло» являє собою виділену форму, то розсіяні по усьому світу культурні комплекси є його варіантами, зміненими запозиченнями інших культур у ході процесу поширення [6].

Можна було б подумати, що перед обличчям такого подвійного руху як в галузі як теорії, так практики, еволюціонізм відійде у минуле. Однак піддаючись нападкам із боку теоретиків різних напрямків, еволюціонізм знову з'являється в 1943 р. у формі нової, більш розробленої концепції. Через кілька років Стюарт розробляє концепцію багатолінійної еволюції, передбаченої Мэнном: спостереження за суспільствами, не зв'язаними між собою, дозволяє виявити закономірності в зміні культур. Але на відміну від прихильників однолінійної еволюції Стюарт вважає, що не можна з цих паралелей виводити загальні закони. У 1963 р. Карнейро, який заперечував це останнє обмеження, уводить поняття диференціальної еволюції: кожне суспільство розвиває різні елементи своєї культурної системи, у тому числі і права, причому в різному ступені й у різних ритмах. Одночасно, бажаючи заповнити серйозний пробіл авторів XIX ст., неоеволюціоністи прагнуть створити точний вимірювальний інструмент для оцінки культурних змін: у 1956 р. Наролл розробляє «індекс соціального розвитку», у якому право фігурує поряд з іншими еталоном виміру, порівняльне використання яких дозволяє досягти результатів, що кількісно виражаються, у виді графіків і формул. Створення таких таблиць конкретизує і навіть акцентує наочно одну з ключових ідей еволюціонізму, що не є самою уразливою для критики: існують більше або – менше розвинуті суспільства. У дійсності ж математичний характер цих графіків не повинен створювати ілюзій: вони підпорядковані певній ідеології, не тільки класифікаційної, а насамперед встановлюючої ієрархічну підпорядкованість [7].

Загальний зміст еволюції у тому, що вона відбувається під знаком зростання юридичних норм і єднаних процедур вирішення конфліктів, при цьому ми не повинні розглядати суспільства з «мінімальним правом» як суспільства якісно нижчі стосовно інших. Ясно, що в більш первісних суспільствах (таких, як суспільства збирачів і мисливців) мало права. Не тому, що вони більш анархічні, ніж цивілізовані суспільства, а просто тому, що в них менше потреби в праві. Їх більш сильно виражена однорідність і та обставина, що відносини носять більш відкритий характер, мають своїм наслідком

більш рідкі конфлікти і, отже, роблять право менш необхідним. У дійсності право починає реально з'являтися лише з переходом до сільського господарства. Юридичні норми стають більш виразно вираженими, більш детальними і більш численними; організація контролю за їх виконанням переходить від родинних структур до суспільства і його представників, з'являється публічне право.

Нарешті, можна побачити близькість позицій цих авторів і політолога Ж. Лап'єра, для якого виникнення держави вписується в еволюційну схему, що не скрізь однакова, але все-таки підкоряється одному визначальному фактору. Суспільства, чия політична система досягла такого ступеня спеціалізації й диференціації, що підійшла до організації державного типу, були суспільствами, що були поставлені перед необхідністю змін по різних причинах внутрішнього чи зовнішнього порядку і змогли адаптуватися до цієї необхідності, здійснивши це найважливіше нововведення, яким є держава. Але не всі суспільства були на це здатні. Ті, яким це не вдалося, зникли.

Однак неможливо заперечувати, що всі суспільства змінюються, що вони або сприймають, або відкидають зміни, що форми цих змін різні, що вони не впливають строго одна за іншою, що ці розходження не забороняють шукати загальні закони шляхом порівняльних методів. З іншого боку, концепція «загального змісту еволюції права» викликає запитання, адже право в традиційних суспільствах виражається скоріше в процесах, ніж у самих фіксованих нормах. Чи обґрунтований тоді висновок, що еволюція стосується не тільки форми, у яку наділяються правові явища, але і їх якісного й кількісного удосконалювання? Іншими словами, використання процесуального методу, видимо, веде до визнання, що правові системи традиційних суспільств настільки ж складні, як і в сучасних суспільств.

Література:

1. Степин В. С. Философская антропология и философия науки / В. С. Степин. – М.: Высш. шк., 1992. – 191 с.
2. Шульц П. Философская антропология / П. Шульц. – Новосибирск: НГУ, 1996. – 118 с.
3. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант Сочинения: в 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – 480 с.
4. Carneiro R. L. The Chiefdom: precursor of the State. The Transition to Statehood in the New / R. L. Carneiro. – Cambridge: Cambridge University, 1981.

5. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
6. Рулан Н. Юридическая антропология: учебник / Н. Рулан. – М.: НОРМА, 1999. – 400 с.
7. Орлова Э. А. Культурная (социальная) антропология: учеб. пособие / Э. А. Орлова. – М.: Академический проспект, 2004. – 479 с.

УДК 340.132:347.965

Аракелян М. Р., НУ "ОЮА"

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРАВА КАК ФАКТОР, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ СОСТОЯНИЕ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВА (ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Досліджено різні концепції ефективності права. Проведена періодизація вивчення юридичною наукою проблематики ефективності дії правових норм. Вказано на специфіку сучасної концепції ефективності права, обумовленої соціально-правовими реаліями, які складаються в країні, та типом праворозуміння, що змінився.

Исследованы различные концепции эффективности права. Проведена периодизация изучения юридической наукой проблематики эффективности действия правовых норм. Указано на специфику современной концепции эффективности права, обусловленной складывающимися в стране социально-правовыми реалиями и изменившимся типом понимания.

The different concepts of efficiency of law are analysed. Carried out study of periods of legal science perspective the effectiveness of the law. Indicated on the specifics of the modern concept of the effectiveness of law, due to the folding of the country social and legal realities, and changing the type of law.

Правозащитная деятельность государства – это многоплановое, сложное, комплексное социально-правовое явление.

Представляется необходимым разграничить понятия «правоохранительная» и «правозащитная» деятельность, при этом нами правоохранительная деятельность рассматривается как явление, более широкое по отношению к правозащитной деятельности.

Правозащитная деятельность характеризуется следующими признаками: а) это деятельность системы правозащитных

организаций; б) эти организации могут быть государственными и негосударственными; в) эта деятельность направлена на предоставление каждому физическому и юридическому лицу правовой помощи; г) предоставляемая помощь направлена на прекращение нарушений права, на недопущение злоупотребления правом, на привлечение виновных к юридической ответственности, на возобновление нарушенного права, на возмещения убытков, причиненных нарушением права.

Целью данного исследования является попытка охарактеризовать общетеоретические принципы эффективности правозащитной деятельности государства. Знание и владение методикой определения эффективности правовых процессов позволяет прогнозировать результаты осуществления данного процесса, а следовательно, и «будущее возможное состояние правовой системы, предупреждать негативные последствия, уменьшать возможные риски» [1, 145].

Эффективность конкретных приемов и средств во многом зависит от целей познания, предмета изучения или их отдельных сторон. Следует иметь в виду, что, изучая правозащитную деятельность государства как явление, необходимо твердо стоять на почве познаваемости мира и его отдельных сторон.

Правозащитная деятельность в демократическом государстве основана на конституционно закрепленных принципах. Человек, его права и свободы провозглашены высшей ценностью, а признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина – обязанностью государства.

Следует согласиться с П. А. Сорокиным, в том, что эффективность правозащитной деятельности государства зависит: 1) от высоты разумности самой государственной власти и целесообразности ее политики. 2) от культурности и цивилизованности общества. 3) от того, какая область правоотношений регулируется и при каких условиях. Если государственная власть невежественна и руководствуется в своей политике не благом общества, а узкоэгоистическими соображениями собственной пользы, рост вмешательства таковой власти при прочих равных условиях едва ли будет плюсом, он скорее причинит общественный вред. [2, 342].

Исследование эффективности права, ее содержания, критериев измерения относится к разряду сложных проблем правовой науки.

Активное обсуждение вопросов эффективности права в советской доктрине права началось со второй половины XX в., в связи с чем выделяется первый этап в процессе исследования данной проблематики – 60-80 гг. XX ст. Среди ученых, занимавшихся в рамках теории права и отраслевых наук эффективностью действия правовых норм в данный период, необходимо назвать С. С. Алексеева, А. Б. Венгерова, В. В. Глазырина, Д. А. Керимова, В. А. Козлова, В. Н. Кудрявцева, В. И. Никитинского, А. С. Пашкова, П. М. Рабиновича, И. С. Самощенко, Ф. Н. Фаткуллина, Л. С. Явича и др. Именно в этот период были разработаны основы теории эффективности правовой нормы, определившие направления исследования этого явления в последующие годы.

Исторически первой сферой использования и разработки понятия «эффективность» была экономика. В последующем расширение сферы приложения этого понятия привело к необходимости обобщить его содержание.

В абстрактном смысле под «эффективностью» понимается способность средств содействовать достижению желаемой цели. Термин «эффективный» (от латинского *effectus* – действие) означает действительный, оказывающий нужное действие, дающий необходимый, обычно положительный результат, т. е. дающий какой-то результат, приводящий к каким-то нужным последствиям [3, 595].

Философский словарь содержит следующее определение эффективности – это существенное отношение изменений на выходе системы к изменениям на входе; это реализация энергии некой причины в следствие. Понятие эффективности является своеобразной мерой динамики двух противоположных процессов внутри любой системы – внешних и внутренних [4, 1043].

Практика использования понятия «эффективность», по мнению М. Н. Андрющенко, показывает, что эффективность выступает мерой возможности, но не любой, а той, которая выражает цель человека, реализует его идею, т. е. эффективность есть мера возможности с точки зрения ее близости к наиболее целесообразному, необходимому (нужному) человеку результату. Здесь речь идет о близости к цели в ее оптимальном выражении [5, 45-46]. Исходя из этого, понятие «эффективность права» И. С. Самощенко, В. И. Никитинским определялось как отношение между фактически достигнутым, действительным результатом и той целью, для достижения которой были приняты соответствующие правовые нормы [6]. Эффективность права, как отмечает П. М. Рабинович, –

это соотношение фактических результатов воплощения нормы права и декларированной ею целью [7, 369].

В юридической литературе справедливо отмечалось, что «определение эффективности в различных отраслях права по своей сути должно быть одноплановым, однозначным и в то же время учитывать специфику регулируемых общественных отношений, особенности видов правонарушений и т. д.» [8, 32].

В соответствии с пониманием права как системы общеобязательных, формально определенных норм, санкционированных государством и обеспеченных государственным принуждением, проблема эффективности права фактически конкретизируется через проблему эффективности норм права, а по сути – эффективности норм законодательства, эффективности нормативных актов государства. Вопросы же эффективности права в целом как регулятора социальной и духовной жизни, как элемента культуры и формы духовного существования человечества практически не рассматривались. В ходе анализа проблем эффективности норм права в советской юридической науке первоначально акцент был сделан на ее соотношении либо отождествлении с оптимальностью, правильностью, обоснованностью самих норм. Такой подход был характерен, например, для таких ученых как Д. А. Керимова и М. П. Лебедева.

В дальнейшем понятие «эффективность правовых норм» стало связываться в первую очередь с результативностью их действия. Исследование эффективности правовых норм тесно связано с понятием «эффективность», ее критериями, показателями и условиями.

Многие авторы продолжали формулировать рассматриваемое понятие через потенциальную способность правового решения оказывать влияние на общественные отношения в определенном направлении (А. С. Пашков, Д. М. Чечот), содействовать достижению желаемой цели (М. Д. Шаргородский), обеспечивать достижение социально полезной и объективно обоснованной цели (В. А. Козлов), обеспечивать нормальный ход правосудия (Д. М. Чечот) [9].

В целом необходимо отметить, что советская теория эффективности права формировалась в контексте инструменталистского подхода к праву как «средству руководства обществом», инструменту достижения экономических, политических, идеологических и других целей социалистического строительства. В рамках этой

теории эффективность правовых норм определялась как «соотношение между фактическим результатом их действия и теми социальными целями, для достижения которых эти нормы были приняты» [10, 22].

Эффективность норм права рассматривалось как достижение целей права, соответствие между целями законодателя и реально наступившими результатами. Данный подход получил в литературе наименование целевого (функционально-целевого). Его сторонники понимали под эффективностью норм права отношение между фактически достигнутым результатом и той целью, ради которой были приняты соответствующие правовые предписания. Функционально-целевая позиция имеет иной, свойственный только ей самой, недостаток. Суть в том, что действительно эффективной можно считать лишь такую норму, которая способствует достижению объективно обоснованной цели. Достижение необоснованной цели – тоже результат действия нормы, но такой результат нельзя считать социально эффективным. Социально эффективной может быть лишь норма права, перед которой поставлена цель, достаточно верно отражающая объективные потребности сохранения, функционирования, развития данной социальной структуры, а в конечном счете выражающая объективные закономерности, свойственные господствующему способу производства. В этом плане особо хотелось бы отметить роль В. И. Никитинского в разработке данного подхода (монография «Эффективность норм трудового права» [10], а также коллективная монография «Эффективность правовых норм» [11]).

Таким образом, главными направлениями изучения проблемы эффективности правовой нормы в данный период были: выработка универсальных подходов к определению понятия эффективности правовой нормы; исследование проблем соотношения понятия эффективности правовой нормы со смежными понятиями; выделение критериев и показателей эффективности правовой нормы; определение способов измерения эффективности правовой нормы; выделение главных условий обеспечения эффективности правовой нормы и др.

Изменение общественно-политической и экономической ситуации требовало новых подходов к проблематике эффективности правового регулирования общественного развития, что обусловило выделение второго этапа – нач. 90-х годов XX в. и по настоящее время. Второй этап характеризуется появлением новых подходов

к понятию эффективности, определению критериев и показателей эффективности, приемов и способов ее измерения [12]. Среди ученых, занимающихся проблематикой эффективности правового регулирования как в рамках общей теории права, так и в рамках отраслевых исследований, необходимо назвать С. А. Жинкина, А. П. Кузнецова, В. В. Лапаеву, А. В. Малько, Л. Х. Мингазова, П. М. Рабиновича, Ю. А. Тихомирова и др. Так, В. В. Лапаева отмечает, что «целью правового регулирования является не достижение внешних по отношению к праву утилитарных целей (как это было ранее), а наиболее полное обеспечение прав и свобод человека и гражданина, т. е. в конечном итоге – расширение и укрепление сферы свободы и общественной жизни [13]. Усилия правоведов должны быть направлены на разработку новой концепции эффективности правового регулирования с учетом складывающихся в стране социально-правовых реалий и изменяющегося типа правопонимания (т. е. перехода от легистского правопонимания советского образца, согласно которому право – это совокупность норм, установленных или санкционированных государством и поддерживаемым мерами государственного принуждения, к закреплённому в конституции естественно-правовому типу правопонимания, трактующему право как систему норм, основанных на прирожденных и неотчуждаемых правах человека) [14, 72-73].

Эффективность права как системы норм государства С. А. Жинкин рассматривает в соответствии с господствующей в науке причинно-целевой концепцией эффективности норм права. Тогда и право в целом определяется как соотношение целей, которые ставит перед правом государство, и степени реального достижения правом этих целей. Такими целями могут быть демократизация общественной жизни, снижения уровня социальной конфликтности и др. [15, 102].

Среди современных подходов к пониманию эффективности права заслуживает внимание также позиция А. В. Малько, раскрывающего понятие эффективности через категории правовых стимулов и правовых ограничений [16].

Также представляет интерес вопрос о соотношении юридической эффективности и социальной эффективности права. Социальная ценность правовой нормы иногда включается в понятие ее эффективности и интерпретируется как эффективность со знаком плюс [10, 25-28]. Согласно другой точке зрения – это

разные свойства по характеру, содержанию и непосредственным показателям. В отличие от эффективности, по мнению сторонников данной концепции, социальная ценность нормы связана не с конкретной, а с широкой социальной целью правовой нормы, и выражается главным образом в способности нормы отражать объективные общественные потребности и содействовать их достижению [17, 30-31]. Под юридической эффективностью правовых норм понимают соответствие поведения субъектам правоотношений требованиям, установленным нормой права [18, 57].

Совпадения юридической эффективности с социальной – это идеальный результат правового регулирования, однако это происходит не всегда; зачастую юридическая эффективность не приводит к социальной эффективности.

Сложность изучения проблем эффективности правовых явлений связана еще и с тем, что в юридической науке пока слабо разработаны критерии, на основании которых можно определить эффективность норм права.

С. С. Алексеев критериями и условиями эффективности правовых норм считает их обоснованность и целесообразность, полезность и экономичность. При этом полезность, с точки зрения ученого, – это фактическая эффективность юридических норм с учетом затраченных материальных средств, человеческой энергии, времени, а также иных показателей, характеризующих издержки общества на их производство и реализацию [19, 311-312].

В. Н. Кудрявцев, В. Н. Никитинский, И. С. Самощенко и В. В. Глазырин выделяют следующие критерии эффективности норм права: «совершенство законодательства, совершенство правового сознания населения, совершенство правоприменительной деятельности» [11, 36-37].

В. В. Лапаева выделяет такие критерии эффективности права, как: «правовое качество самого законодательства, эффективность правоприменительной деятельности, уровень правосознания правоприменителя и населения в целом» [20].

В. М. Сырых полагает, что критериями (факторами, условиями) эффективного действия норм права служат: 1) условия юридической эффективности норм права; 2) условия социальной эффективности норм права. При этом к условиям юридической эффективности норм права он относит: 1) надлежащее качество законов, иных нормативно правовых актов; 2) эффективно действующий механизм правового регулирования; 3) совершенство

правоприменительной деятельности. К условиям социальной эффективности норм права он относит: 1) уровень экономического развития общества; 2) уровень культуры членов этого общества; 3) соответствие норм права содержанию регулируемых общественных отношений; 4) соответствие норм права закономерностям функционирования и развития гражданского общества и правового государства» [1, 11].

Иногда в качестве критерия эффективности той или иной правовой нормы выступает степень действенности ее практической реализации в деятельности правоприменительных органов.

Иначе говоря, проблема эффективности реализации права в общественных отношениях оказывается связанной не только с выявлением социальных результатов действия нормы права, но и с исследованием тех социальных условий, которые вызвали эту норму и ее социальную задачу. Важнейшими показателями эффективности нормы (института) права являются: а) соответствие непосредственной социальной цели законодателя объективным потребностям данного общества; б) оптимальность избранного масштаба поведения для достижения поставленной цели, возможность достижения этой цели юридическими средствами; в) соответствие средств достижения цели социальной ценности предполагаемого социального результата; г) минимальность социальных затрат при максимальной социальности результата; д) соответствие между реальным результатом действия нормы и поставленной перед ней социальной целью.

Правовые параметры эффективности обуславливаются целым рядом факторов: историческим аспектом; временным пространством; развитием общественных отношений в соотношении с измерением правовой действительности, экономического развития; условия механизма правового регулирования. Безусловно, этот перечень не является исчерпывающим, можно также указать и на дополнительные критерии, которые будут определяться в зависимости от вида эффективности.

Подводя итог рассмотрению теоретических предпосылок эффективности права, можно сделать вывод о наличии общеобязательных и необходимых ее критериев: 1) наличие правового явления в правовой системе общества; 2) соответствующий уровень правовой культуры общества и уровень экономического развития; 3) совершенство законодателя и механизм правоприменительного

органа; 4) установление адекватной цели существующей реальности для достижения соотношения «цель-результат».

Современные реалии общественного развития требуют пересмотра основных теоретических ориентиров эффективности права, в том числе эффективности правозащитной деятельности государства. В отличие от исследований, проводившихся в 60-80 гг. прошлого столетия, современная постановка данной проблемы отличается, тем, что в современных условиях актуализировалась проблема формирования современной правовой системы, базирующейся на иных принципах и идеях. В данном контексте особое значение приобретает правозащитная деятельность государства, тесно связанной с проблемой эффективностью права в целом. Вопрос о эффективности правозащитной деятельности государства связана с проблемой защиты субъективных прав и основных свобод человека и гражданина.

Литература:

1. Сырых В. М. Логические основания общей теории государства и права / В. М. Сырых. – М.: Юрид. Дом «Юстицинформ», 2004. – Т. 2. – 265 с.
2. Сорокин П. А. Эффективность деятельность государства / П. А. Сорокин // Хропанюк В. Н. Теория государства и права: хрестоматия: учебное пособие. – М.: Юрист, 1998, – 944 с.
3. Словарь иностранных слов / под ред. И. В. Лехина [и др.]. – М.: Рус. яз., 1987. – 608 с.
4. Современный философский словарь / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – Москва-Лондон-Париж: ПА ПРИНТ, 1998. – 1064 с.
5. Андриющенко М. Н. Понятие эффективности и его философский смысл / М. Н. Андриющенко // Учен. записки каф-ры обществ. наук вузов г. Ленинграда. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – Вып. 12. – С. 42 – 49.
6. Самощенко И. С. О понятии эффективности правовых норм / И. С. Самощенко, В. И. Никитинский // Ученые записки ВНИИСЗ. – 1969. – Вып. 18. – С. 3 – 19.
7. Рабінович П. М. Ефективність права // Юридична енциклопедія: у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. – К.: Укр. енцикл, 1999. – Т. 2. – С. 369 – 370.
8. Веремеенко И. И. Понятие и условие эффективности административных санкций / И. И. Веремеенко, Л. Л. Попов, А. П. Шергин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1972. – № 5. – С. 28 – 37.

9. Жинкин С. А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: автореф. на науч. степени докт. юр. наук: спец. 12.00.01 «Общая теория государства и права – Общая теория права» / С. А. Жинкин. – Краснодар, 2009. – 41 с.
10. Никитинский В. И. Эффективность норм трудового права / В. И. Никитинский, В. Н. Кудрявцев, Р. З. Лившиц. – М.: Юрид. лит., 1971. – 280 с.
11. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. – М.: Юрид. лит., 1980. – 280 с.
12. Ждиняк Н. Поняття ефективності кримінально-правової норми / Н. Ждиняк // Вісник Львівського університету. Сер. юрид. – 2009. – Вип. 49. – С. 229 – 235.
13. Лапаева В. В. Методология изучения эффективности действия законодательства в процессе правового мониторинга / В. В. Лапаева // Законодательство и экономика. – 2008. – № 10. – С. 5 – 11.
14. Шмалый О. В. Методологические основы оценки эффективности правотворческой деятельности исполнительной власти / О. В. Шмалый // Философия права. – 2011. – № 1. – С. 72 – 76.
15. Жинкин С. А. Психологические проблемы эффективности права / С. А. Жинкин. – М.: Юрид. центр пресс, 2009. – 373 с.
16. Малько А. В. Эффективность правового регулирования / А. В. Малько // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 61 – 67.
17. Фаткуллин Ф. Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф. Н. Фаткуллин, Л. Д. Чулюкин. – Казань: Казанск. ун-т, 1977. – 119 с.
18. Законодательная техника: научно-практическое пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М.: Городец, 2000. – 272 с.
19. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М.: Юрид. лит., 1979. – 392 с.
20. Лапаева В. В. Эффективность действия права. Проблемы общей теории права и государства: учебник / В. В. Лапаева; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 612 с.

ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

У статті аналізується комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливають на процес становлення і розвитку правової держави в сучасній Україні. Визначені перспективи цього процесу.

В статье анализируется комплекс объективных и субъективных факторов, влияющих на процесс становления и развития правового государства в современной Украине. Определены перспективы этого процесса.

The article provides the analyses of the complex of factors that affect the legal state building process in the modern Ukraine. The perspectives of such a process are also determined.

Формування правової держави являє собою багатофакторний динамічний процес, на який впливають різноманітні чинники об'єктивного і суб'єктивного характеру. Вони спроможні як стимулювати, так і стримувати розвиток, стосуючись якісних і кількісних параметрів.

Комплексний аналіз сукупності таких факторів впливу дозволяє моделювати розвиток і прогнозувати його наслідки, визначаючи способи прискорення та передбачуючи можливі перешкоди.

На загальну картину процесу формування та розвитку правової держави впливають: характер політичного режиму, сутність системи управління, тип еліти, стан суспільної свідомості та культури, соціально-економічна ситуація, внутрішньополітична та геополітична ситуація, існуючі традиції і запозичений досвід. Розуміння і врахування різних чинників впливу дозволяє вдосконалювати всі складові державної системи та функціонування її механізму, зменшувати ризики на цьому шляху.

Базовою основою перетворень виступає демократизація всіх без виключення сфер життєдіяльності держави і суспільства. Тільки в умовах демократії людина стає найвищою соціальною цінністю, а забезпечення її прав пріоритетною функцією держави, прискорюючи її перетворення на правову. Тільки демократія стимулює громадську активність, інституалізацію громадської участі, створює умови для громадського контролю над державою. Поглиблення демократичних засад життя є обов'язковою умовою ефективної взаємодії держави і суспільства.

Цьому сприяє об'єктивний моніторинг всіх процесів, незалежна аналітика та експертиза, а також пропаганда демократичних принципів та оприлюднення результатів через ЗМІ та інші комунікативні форми.

Основні ж загрози для цього процесу пов'язані з можливістю будь-яких проявів чи форм згортання демократії, наприклад, стосовно свободи слова чи свободи економічного розвитку, насадження монополії чи надмірної централізації. Подібні дії спричиняють обмеження процесу розвитку держави.

Не меншу роль відіграє вплив системи управління. В рамках конкретних управлінських моделей по-різному визначаються соціальні статуси суб'єктів, їх компетенція, розподіл прав та обов'язків. Інноваційні підходи до управління, які впроваджують демократичні процедури та орієнтують систему на задоволення інтересів людини, здатні стимулювати державний розвиток, більшою мірою адаптувати його до потреб часу. Такі зміни в управлінні формалізуються в законодавстві, створюючи правове поле просування держави в напрямку поглиблення її правового характеру. Професійність, досвід, вдосконалення та легітимність при цьому є обов'язковими параметрами функціонування управлінської системи. Саме завдячуючи такому наповненню управління оптимально виконує свої організаційні, регулятивно-контрольні та захисні функції щодо держави і суспільства, стимулюючи їх розвиток і обслуговуючи їх потреби.

Існування загроз та перешкод на шляху становлення правової держави, пов'язаних з управлінською сферою, криється в бюрократизації, корупції, безвідповідальності, непрофесіоналізмі, вождизмі та інших негативних проявах, що знижують якість управління. Вони також пов'язані з нечітким розподілом повноважень та недосконалістю механізму взаємодії різних управлінських рівнів.

Важливим для процесу становлення правової держави є комплекс питань щодо політичної та правової культури і свідомості суспільства, при чому стосовно як маси, так і еліти. Адже категорії демократії, гуманізму, справедливості, правового характеру, громадянської позиції, суспільної відповідальності та інші безпосередньо залежать від культури та свідомості. Утвердження стандартів гуманітарного права в ціннісних орієнтаціях та їх дотримання у поведінці формують сучасну модель держави та визначають принципи її діяльності. Така модель здатна до розвитку і трансформації і, разом з тим, спирається на традиції. В ній забезпечується

запровадження конкретних норм моралі, етики, права, традицій, що виконують нормативно-регулятивну функцію щодо стихійності процесу державного розвитку, відповідним чином спрямовуючи його, із хаосу вибудовуючи певний порядок. Це дозволяє визначати закономірності трансформацій, недотримання яких може мати руйнівні наслідки. І, разом з тим, визначаються важелі профілактичної і стимулюючої дії, спроможні сприяти створенню належних умов утвердження засад правової держави.

Основні принципи правової держави перетворюються в норми, установки, орієнтації, що визначають поведінку та ступінь активності запровадження їх у життя. Разом з тим, треба враховувати, що продиктовані вони як національним, так і міжнародним досвідом, потребуючи адаптації до існуючих умов, щоб стати реальними стандартами життя держави.

Слід відзначити, що суб'єктивна площина процесу формування правової держави включає і ряд стримуючих параметрів. Це, зокрема, патерналізм, який породжує пасивність частини суспільства. Чи відсутність узагальнюючої ціннісної системи, прийнятої для більшості, здатної стабілізувати і регулювати відносини. Чи недосконалість законодавства, що породжує відчуття незахищеності і неспроможності змінити ситуацію, відчуженості людини.

Усвідомлення необхідності та практичної значущості принципів правової держави для прогресивного розвитку повинно підтверджуватись позитивними зрушеннями в економіці, в соціальному і культурному розвитку, в підвищенні статусу в системі міжнародних відносин тощо. Тобто, суто суб'єктивні чинники неодмінно накладаються на об'єктивний базис, який відтворює реальні здобутки в забезпеченні прав, потреб та інтересів суспільства, репрезентованих різними суб'єктами.

Адже тільки на основі реальних соціально-економічних і політичних досягнень можна оцінити ступінь задоволеності просуванням по шляху утвердження правової держави, коли індекс людського розвитку набуває пріоритетності. За таких умов позитивні економічні і політичні зрушення генерують нові можливості розвитку правової держави і в інституційному, і нормативному аспектах, підвищують ефективність дії державного механізму, артикулюючи спільні інтереси людини, громади, держави та забезпечуючи їх максимальне представництво.

В свою чергу, економічна криза, згорання соціальних програм, внутрішні політичні конфлікти спричиняють надмірну соціальну

напругу та невдоволеність, знижують рівень підтримки будь-яких суспільних перетворень. Це негативно впливає на розвиток правової держави, стимулюючи тенденцію надмірного державного втручання у всі сфери та посилюючи її контрольну функцію. Також це породжує гіпертрофований варіант тиску на державу з боку суспільства, нівелює механізм їх співпраці. Крім того, в самому суспільстві може виникати конфліктна ситуація, диспропорції щодо представництва інтересів окремих груп. Все це обмежує можливості розвитку процесу формування та функціонування правової держави, виступаючи стримуючими чинниками впливу на нього.

Стимули чи, навпаки, перешкоди процесу розвитку правової держави обумовлюються також геополітичними факторами. Міжнародне співробітництво стимулює демократичний розвиток. Інтеграційні процеси та глобалізація створюють умови для запозичень та підтримки демократичних засад внутрішніх суспільних трансформацій. Тоді як міжнародні конфлікти, економічне, ідеологічне, політичне чи військове протистояння значно обмежують можливості демократичних процесів в державі, унеможливлюють реальне забезпечення прав і свобод та їх пріоритетності, що є головним призначенням правової держави.

В сучасну інформаційну епоху досить самостійну роль серед впливових чинників відіграє інформаційний ресурс. Розширення та пришвидшення інформаційно-комунікаційних зв'язків, завдяки новітнім інформаційним технологіям, забезпечують відкритість та прозорість процесів формування та функціонування суб'єктів державної влади і управління, ознайомлення з національним та міжнародним досвідом, відкриваючи нові можливості становлення правової держави. Тобто, інформаційний чинник обумовлює якісні зміни інституційно-організаційних структур, механізмів і моделей її функціонування.

Цифрова ж нерівність, тобто розрив в можливостях використовувати переваги інформаційно-комунікаційних технологій для окремих країн, обмежує стратегічні демократичні трансформації.

Таким чином йдеться про цілий комплекс факторів, які спроможні визначати сутність і темпи вдосконалення і поглиблення демократичних перетворень держави в напрямку децентралізації, розширення громадянської участі, підвищення відповідальності за якість життя людини тощо.

Конкретні прояви всіх цих факторів можна дослідити, проаналізувавши реальний стан процесу становлення правової держави в сучасній Україні та визначившись зі стратегічними перспективами її розвитку.

Процес формування правової держави є дуже динамічним, що обумовлює варіативність його сприйняття і оцінок результату. Це в повній мірі підтверджує український досвід. [1]

В сучасному українському соціумі існує усвідомлення того, що тільки наявність розвинених і ефективних інститутів правової держави забезпечить реалізацію внутрішніх запитів і перетворить Україну в рівноправного суб'єкта світового співтовариства. Бо лише при вирішенні таких завдань створюються необхідні умови для життєдіяльності людини як головного ресурсу цивілізаційного розвитку. Тобто, можна констатувати, що сформувався позитивний образ правової держави.

Однак реальний стан речей свідчить про те, що демократичні здобутки у вигляді правової держави не набули достатнього розвитку і належним чином не забезпечують задоволення суспільних потреб.

Найбільш успішним можна вважати аспект правового забезпечення. Адже сутність і напрямки утвердження України саме як правової держави чітко сформульовані в Конституції [2]. Її розділ 1 окреслює всі основні ознаки правового характеру держави. Тут і забезпечення прав і свобод людини як головний обов'язок держави (ст. 3), і верховенство права (ст. 8), і поділ влади (ст. 6), і політична, економічна та ідеологічна багатоманітність (ст. 15) та інші принципи, що перетворюють Україну в демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1).

Всі ці конституційні норми і принципи отримали подальший розвиток у національному законодавстві. Закони, Постанови Кабінету Міністрів, Укази Президента фіксують норми щодо розподілу владних повноважень, прозорості і відкритості влади, співпраці державних органів влади з громадськими інституціями тощо.

Національне законодавство адаптується до міжнародних стандартів в сферах демократизації державного життя. Україна приєднується до ряду міжнародних Пактів та Декларацій з широкого кола питань щодо прав, свобод та демократичних принципів внутрішніх і зовнішніх відносин.

Правова база не може гарантувати незворотності демократичних трансформацій держави, але сприяє включенню додаткових ресурсів у процес перетворень, пришвидшує його.

Правда існуючі соціально-економічні та соціально-політичні реалії поки ще не є достатніми для забезпечення ефективності такого процесу. Так, низькі рівень та якість життя породжують патерналізм, залежність та завищені очікування від держави, стримуючи розвиток ініціативи, самостійності та громадської активності. А це, в свою чергу, робить можливим обмеження і порушення прав людей з боку державних установ та їх представників. Поза увагою залишилися питання співвідношення приватних і загальносуспільних інтересів, що спричинило перекоси в приватизації, ринкових відносинах, соціальній диференціації. За таких умов правова держава не є достатньо розвиненою, а її потенціал не використовується в повній мірі.

Стан перехідного суспільства, в якому знаходиться Україна, поки ще не відповідає очікуванням швидких позитивних змін. А це не стимулює реальну демократизацію, яка повинна спиратись на суспільну зацікавленість в результатах трансформацій, суперництва і співробітництва держави і «третього сектору» у вирішенні життєво значущих завдань, інтегративну концепцію таких ключових цінностей як гуманізм, соціальна справедливість, патріотизм.

Застарілі моделі державного управління, тіньові схеми, особистісні взаємини, неформальні структури та неофіційні практики нерідко підміняють легальні форми функціонування правової держави. Відсутність тенденції стійкого динамічного розвитку не сприяє заохоченню всіх суб'єктів у включенні до процесів формування даного феномену.

Але альтернативи суспільству з розвиненими демократичними формами правової держави не існує. Саме це гарантує динамічну стабільність системи, забезпечує активну самореалізацію кожного суб'єкта, створює якісно новий рівень вирішення суспільно важливих стратегічних завдань. При цьому весь процес набуває правового характеру та соціального спрямування.

Існують різні шляхи вирішення цих проблем. По-перше, це швидкі, майже революційні трансформації, які відбуваються під впливом зовнішніх чинників. Вони спираються на максимальну підтримку міжнародних структур, наприклад, ООН, запроваджуючи міжнародний досвід. В такому варіанті перевагами можна вважати певну незаангажованість та нейтральність відносно внутрішньополітичних сил. Але можуть існувати специфічні

цїлі стосовно статусу конкретної держави в системі міжнародних відносин, що впливає на форми та методи забезпечення демократичних змін.

По-друге, це еволюційні, більш тривалі перетворення, які базуються на національних ресурсах, адаптуючи до українських реалій існуючий передовий світовий досвід. Вони більш адекватні реальному співвідношенню суспільних можливостей і суспільних потреб.

Україна обрала другий варіант розвитку і це мають усвідомлювати представники і еліти, і маси. Темпи і обсяги таких змін не настільки вражаючі, але загальна тенденція зрушень є позитивною, хоч і довгостроковою перспективою. Такий шлях є більш гармонійним з позицій використання традицій та більш реалістичним з точки зору опори на фактичні можливості. Він дозволяє ширше використати існуючу систему функціонального представництва інтересів та запровадити власний досвід громадянської самодіяльності щодо розбудови правової держави.

Але нерідко каталізатором внутрішніх кроків зміцнення засад правової держави виступають вимоги, що пред'являють зовнішні суб'єкти. Так було, зокрема, при вступі України в Раду Європи, в СОТ, або в процесі реалізації наших устремлінь стосовно ЄС чи пропозицій в рамках СНД або Митного союзу тощо. Це означає, що внутрішні і зовнішні фактори впливу на становлення правової держави виступають невід'ємною частиною даного процесу.

Базою ж являється наявна система демократичних інститутів, законодавчо зафіксовані демократичні принципи, демократичні традиції духовної культури та менталітету.

Спираючись на таку ресурсну базу можна визначити основні завдання щодо перспектив розвитку правової держави в Україні. Вони стосуються найважливіших сфер життєдіяльності.

Головне, це вдосконалення відносин між державою та суспільством, владою і громадянами, між гілками влади. Має бути створений дієвий механізм обмеження державної влади, перетворення громадян в активних суб'єктів політики, здатних здійснювати громадський контроль над владою. Треба впровадити сучасну модель гарантування прав та свобод людини, їх захисту, забезпечення рівності всіх перед законом, в першу чергу засобами судової системи. Також важливо підвищити ефективність системи функціонального представництва інтересів на рівні законодавчої та виконавчої влади, з однаковими можливостями просування цих інтересів.

Такі моделі, механізми та технології повинні спиратись на: конституційний порядок, демократичні процедури, демократичні електоральні і парламентські інститути, що реалізують принципи виборності влади, її розподілу, громадського контролю, автономії прав і обов'язків сторін; максимальну прозорість та відкритість влади і всіх процесів, що відбуваються в державі, через канали прямого і зворотного зв'язку.

Особливе значення при цьому набувають постійний моніторинг і експертиза існуючих потреб, прийнятих рішень та оцінка їх ефективності; прогнозування можливих наслідків; інформування щодо спрямування конкретних дій тощо. Це дозволяє впроваджувати позитивний досвід, попереджувати негативні прояви, підвищувати зацікавленість у певних діях.

Важливою умовою є реформування економічної системи у напрямку забезпечення економічної свободи особистості, збільшення середнього класу, розширення інфраструктури самозабезпечення населення. В свою чергу, це потребує «детінізації» економіки, зменшення податкового та адміністративного тиску, прискорення темпів модернізації, створення інвестиційно-привабливих умов господарювання, рівноправності господарюючих суб'єктів тощо.

Зміни повинні стосуватись і соціальної сфери, будучи спрямовані на підвищення рівня соціальних гарантій, соціального захисту, соціальної підтримки, але не породжувати соціальний егоїзм, громадську пасивність та споживацькі настрої. Пріоритетом мають бути індивідуальна активність, самовдосконалення та самореалізація, створення стійких типів «самоврядних потенцій», прояв творчої енергії «знизу».

При цьому важливо, щоб реформи в управлінні, економіці, соціальній, гуманітарній сферах носили не формальний характер, а справді забезпечували демократичний поступ України, оптимізували суспільні відносини, стимулювали прогресивний розвиток та сприяли підвищенню ролі України в системі міжнародних відносин, не були суперечливими за методами і цілями та гарантували незворотність трансформацій.

Щоб мати широку соціальну підтримку треба враховувати особливості представництва різних національних, релігійних, регіональних та інших специфічних інтересів. Також треба використовувати та розвивати традиційні потенції у вигляді психології працюючого господаря, прагнення до свободи, самореалізації та

самоврядування свого життя; неприйняття будь-якого варіанту деспотії влади. Все це створює необхідні умови для становлення та подальшого розвитку правової держави в Україні, роблячи цей процес ефективним. Але цей шлях повинен бути виключно ненасильницьким та демократичним, здійснюватись через оптимізацію та узгодження інтересів на засадах гуманізму, справедливості, права, патріотизму.

Саме таким змістом мають бути наповнені Конституційна, Адміністративна та інші реформи, що спрямовані на реалізацію мети розбудови правової держави в Україні.

Література:

1. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2000. – 600 с.
2. Конституція України – К.: Преса України, 1996. – 80 с.
3. Сальников В. П. Государство как феномен и объект типологии / В. П. Сальников. – СПб: Ид-во Петербургского ун-та, 2000 – 203 с.
4. Політична система сучасної України / за ред. Ф. М. Рудича – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 327 с.
5. Кормич Л. І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест – К.: АВРІО, 2004

УДК 342:316.3(477)

Крусан А. Р., НУ «ОЮА»

УКРАЇНА ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ РЕАЛІЇ

На основі доктринальних положень, а також аналізу вітчизняної конституційно-правової практики можна дійти висновку, що соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні їй соціального захисту та соціальної безпеки, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства і людини.

На основе доктринальных положений, а также анализа отечественной конституционно-правовой практики можно сделать вывод, что социальное государство – это государство, политика которого имеет приоритетную социальную направленность, выражающуюся в создании необходимых и достаточных условий для реализации экономических, социальных и культурных прав человека, гарантировании его социальной защиты и социальной безопасности, исходя из социально-экономических возможностей государства, на основе принципов справедливости, соразмерности, гармоничного сочетания (баланса) интересов общества и человека.

On the basis of certain doctrines and while analyzing the national Constitutional legal practice, it is possible to come to the conclusion that in a social state the top priority of state policy is the well fare of its citizens. It means that the state creates all necessary conditions to ensure economic, social and cultural rights for the citizens. The state also guarantees social protection and security, based on the social and economic potential of the state and promoting the principle of justice, rationality and harmonic balance of human and society's interest.

Одним з прерогативних напрямів конституційна модернізація сучасної України є її соціально-економічний розвиток та подальше становлення як соціальної держави. Концепція соціальної держави знайшла своє відображення у конституційних положеннях та чинному законодавстві України. Так, Конституція України закріплює, що Україна є соціальною державою (ст. 1 Конституції України). Це передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина. Неоднозначність сучасних доктринальних підходів щодо принципів та змісту політики демократичної, соціальної держави, а також сучасні політико-правові події [1] актуалізують необхідність доктринального аналізу та конституційно-правової характеристики України як соціальної держави з метою втілення концептуальних положень в конституційно-правові реалії.

Соціогуманітарний зміст і значення спрямованості діяльності соціальної держави, визнання нею суб'єктивних публічних прав людини і громадянина обумовлюють відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України). Обґрунтовано підкреслюється в юридичній літературі, що «державою, як і її органи, не може ігнорувати соціальні права не тільки тому, що це принижує авторитет держави, що зветься соціальною, а й тому, що бездіяльність держави у забезпеченні соціальних прав є протиконституційною» [2, с. 60]. Конституційно закріплюється

система соціальних прав та свобод людини (ст. ст. 46 – 49 Конституції України), а соціальний захист населення є одним із важливих напрямів діяльності України як соціальної держави.

Для забезпечення соціального захисту населення держава має визначати та здійснювати соціальну політику. Основними принципами такої політики є раціональність, соціальна справедливість, рівність, соціальна безпека та реальність.

Звідси зміст та обсяг державних гарантій у сфері соціального захисту населення має визначатися на підставі цих принципів. Крім того, соціальний захист відбувається стосовно тільки тих осіб, які потребують такого захисту, тобто соціальний захист це надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливим верствам населення), створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення та комплекс законодавчо закріплених гарантій, що протидіють факторам, які дестабілізують (інфляції, спаду виробництва, економічній кризі, безробіттю тощо). Соціальна держава не означає всезагальне забезпечення та обслуговування громадянина, але передбачається врахування відповідних індивідуальних чинників, тобто соціальні послуги отримують тільки ті, які цього потребують.

Рівень соціальної захищеності людини залежить не тільки від діяльності держави відповідно до її соціальної політики. Існує точка зору щодо широкого розуміння соціальної держави як «не лише зобов'язання державних інститутів щодо соціальних проблем, а й соціальних зобов'язань членів суспільства» [3]. У цьому контексті важливого значення набуває дійова роль безпосередньо громадянського суспільства та його членів і асоційованих структур. Це пов'язано з тим, що діяльність держави у цій сфері спрямована на: матеріальне забезпечення (соціальний захист) тих, хто цього потребує, що підтверджується правовою позицією Конституційного Суду України, згідно з якою «соціальний захист пов'язується з неможливістю мати заробіток (трудовий дохід), його втратою чи недостатнім рівнем життєвого забезпечення громадянина і непрацездатних членів його сім'ї» [4]; встановлення (наскільки це можливо в сучасних умовах розвитку суспільства) соціальної рівності. Така позиція держави доцільна та гуманна, а також відповідає принципу справедливості.

Крім того, зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист залежить від фінансово-економічних можливостей держави, тобто надання матеріальної допомоги соціально

слабким має відбуватися на основі матеріально-фінансових можливостей держави. Зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист має відповідати принципу реальності, тобто нормативно-правовими актами мають бути визначені тільки ті види та розміри соціальних виплат та інших соціальних пільг, які держава в змозі надати громадянам, виходячи зі своїх ресурсів та на основі принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави. Передбачення та закріплення у нормативно-правових актах, зокрема законах держави, державних гарантій, що не виконуються державою, зокрема, через брак державних ресурсів, мають декларативний характер та є порушенням принципів демократичної, правової, соціальної держави. На сучасному етапі «модернізації України» актуалізується необхідність удосконалення законодавства, зокрема удосконалення якості законів на предмет їх «реалізуємості». Прийняття законів, положення яких не виконуються, та їх поступове збільшення може призвести до своєрідної «правової інфляції» – знецінення нормативних правових актів унаслідок їх невиконання, що є неприпустимим у демократичній, правовій, соціальній державі.

Принцип відповідності соціального забезпечення ресурсам держави має значення міжнародного стандарту у сфері соціального захисту людини. Так, стаття 22 Загальної декларації прав людини (прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.) закріплює: «Кожна людини як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави». Відповідно до частини 1 статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визначених у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів». Стаття 12 Європейської соціальної хартії щодо права на соціальне забезпечення встановлює, що «з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються: ...2. підтримувати систему

соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення; 3. Докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень» (слід звернути увагу на те, що відповідно до Закону України від 14 вересня 2006 р. «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», Європейську соціальну хартію (переглянуту), вчинену 3 травня 1996 року та підписану від імені України 7 травня 1999 року ратифіковано, з заявами, що Україна бере на себе зобов'язання вважати частину I Хартії декларацією цілей, до здійснення яких вона прагнутиме, втім Україна не бере на себе зобов'язання вважати обов'язковими для України положення статті 12).

Таким чином, виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що відповідно до міжнародних стандартів рівень соціального забезпечення визначається, виходячи з реальних можливостей кожної держави, при дотриманні тенденції до поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень. Внаслідок зростання економічних можливостей суспільства зростає і обсяг матеріальної допомоги тим його членам, які не можуть активно брати участь у створенні матеріальних та інших благ.

Аналіз практики Конституційного Суду України дає можливість зробити висновок, що орган конституційної юстиції додержується правової позиції, згідно з якою види та розмір соціальних послуг та виплат має бути розмірним з фінансовими можливостями держави. Так, у Рішенні від 19 червня 2001 року № 9-рп/2001 (справа щодо стажу наукової роботи) Конституційний Суд України звертає увагу на те, що, «право на пенсію, її розмір, суми названих виплат можна пов'язати з економічною доцільністю, соціально-економічними обставинами, фінансовими можливостями держави у той чи інший період її розвитку...» [5]. Крім того, у Рішенні від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008 (справа про страхові виплати) Конституційний Суд України вказав, що «види і розміри соціальних послуг та виплат потерпілим, які здійснюються і відшкодовуються Фондом (Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України – А. К.), встановлюються державою з урахуванням її фінансових можливостей» [6].

В Рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. констатується, що «однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального

захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України» [7].

Звідси можна зробити висновок, що зміст та обсяг пільг, компенсацій та інших соціальних виплат встановлюється державою відповідно до її економічних, фінансових можливостей, а також з урахуванням існуючих соціально-економічних обставин. У Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 Конституційний Суд України також зазначив, що розміри соціальних виплат залежать від соціально-економічних можливостей держави [8].

При цьому слід враховувати, що відповідно до ст. 22 Конституції України конституційні права і свободи не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу прав і свобод. Це безпосередньо стосується і конституційного права громадян на соціальний захист та його гарантії, що передбачено ст. 46 Конституції України. Конституційний Суд у своєму Рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання [9] роз'яснив, що пільги, компенсації, гарантії є видом соціальної допомоги і необхідною складовою конституційного права на достатній життєвий рівень, тому звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції не допускається. На неприпустимість звуження або припинення витрат з бюджетів усіх рівнів на пенсії, соціальні послуги і допомогу, які є основним доходом малозабезпечених громадян, Конституційний Суд України вказав у Рішенні від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) [10]. Неконституційність практики звуження і ревізії соціальних пільг, компенсацій і гарантій Суд відмічає у Рішенні від 1 грудня 2004 року № 20-рп/2004 (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) [11]. Таким чином не допускається звуження соціальних прав громадян. Зокрема, рівень соціальних пільг та інших виплат має відповідати встановленим стандартам.

Так, Закон України від 5 жовтня 2000 р. «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [12] визначає правові засади формування та застосування державних соціальних

стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій. Згідно зі ст. 1 цього Закону державні соціальні гарантії – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму». Звідси, розмір мінімальної заробітної плати, мінімальний розмір доходів громадян, мінімальний розмір пенсійного забезпечення, мінімальний розмір соціальної допомоги, прожиткового мінімуму мають визначатися безпосередньо в законі. Виходячи з положень цієї статті, представляється можливим зробити висновок, що вимога ст. 17 цього Закону щодо встановлення законами «розмірів державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат», що відносяться до числа основних державних соціальних гарантій, стосується саме встановлення їх мінімального розміру, тобто «не нижче від прожиткового мінімуму».

Відповідно до пунктів 2, 3 ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України повноважний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечувати проведення політики, зокрема, у сфері соціального захисту.

У доктринальних джерелах категорія «забезпечення» означає сукупність нормативно-правових, організаційних форм діяльності, у даному випадку органів виконавчої влади, та здійснення ними відповідних, передбачених законодавством заходів, спрямованих на виконання, тобто створення умов щодо можливості, дійсності та реальності конституційного права на соціальний захист, що передбачено ст. 46 Конституції України.

Виходячи з наведеного, з метою дотримання принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави, оптимізації розміру державних соціальних гарантій з урахуванням доходів Державного бюджету України, конкретний розмір виплат, що фінансуються з Державного Бюджету, може встановлюватися Кабінетом Міністрів України у межах видатків, передбачених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та відповідно до законодавчо встановлених державних соціальних стандартів та гарантій.

Метою та призначенням соціальної держави є підтримка рівноваги між свободою та рівністю, між правами та обов'язками, між рівністю та справедливістю. При цьому, як було зазначено, засади

справедливості та рівності є важливими принципами політики у сфері соціального захисту населення.

Рівність – це не просто стан, за яким «ніхто не має більше іншого» (Дж. Локк), а таке підґрунтя демократичного соціуму та соціальної держави, в яких сприйнятий і функціонує принцип справедливості. Сучасна правова наука поняття «справедливість» розглядає як багатогранне явище. У контексті надання характеристики соціальної держави важливим є підхід тих учених, які досліджують економіко-правові умови розвитку вільного суспільства та свободи окремого індивіда. Вони зазначають, що «під справедливістю у вільному суспільстві мається на увазі рівноправність (справедливість згідно з законом), вирівнювання умов життя та праці (соціальна справедливість), рівні можливості (стартова справедливість) і визначене ринком отримання прибутку (справедливість розподілу)» [13, с. 13]. Таке визначення справедливості є слушним та дає змогу всебічно розкрити зміст поняття «соціальна держава».

Неодноразово звертався до категорії справедливості Конституційний Суд України. Так, правову позицію щодо справедливості докладно та багатогранно виклав Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Зокрема, «ідеї соціальної справедливості», «ідеологія справедливості» розглядаються, відповідно, як прояв принципу верховенства права та «якість», що об'єднує «елементи права». При цьому резюмується, що справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Водночас справедливість сприймається як «властивість права». Крім того, справедливість співвідноситься з принципом правової рівності.

У рішенні від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [14] справедливість пов'язується з розмірністю – «елементом принципу справедливості» та зазначається, що елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення у Конституції України (п. 4.3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України). Співвідношення між справедливістю та «розмірністю (пропорційністю)» встановлюється у Рішенні від 20 червня 2007 р. у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності [15].

Отже, аналіз наведених рішень органу конституційної юстиції дає змогу зробити висновок, що у контексті соціальної держави, здійснення політики у сфері соціального захисту населення має здійснюватися на принципі справедливості, який детермінується з принципами рівності (домірності) й розмірності (пропорційності), балансу інтересів людини та інтересів суспільства. Так, на необхідності дотримання балансу цих інтересів наголошує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (наприклад, Рішення у справі «Грецькі нафтопереробні підприємства «Струп» і Стратіс Андреадіс від 09.12.94 р. Series A, № 301 B, paras. 72 and 74, p. 97) [16], підкреслюючи обов'язковість «справедливої рівноваги між вимогами захисту інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини (див. рішення у справі «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 р. Серія А, т. 52, с. 26, п. 69) [17].

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). При цьому конституційне закріплення положення про те, що людина є «найвищою цінністю» набуває значення: основної конституційно-правової ідеї; принципу взаємовідносин між людиною, суспільством та державою; принципу, що визначає зміст і спрямованість діяльності суспільства та держави в інтересах людини з метою створення необхідних економічних, політичних, соціальних та інших умов щодо забезпечення її індивідуальної свободи; принципу «непорушності прав і свобод людини», конституційне закріплення якого у ст. 3, 21 Конституції України Конституційний Суд України назвав «однією з найважливіших умов визначеності відносин між людиною і державою» (п. 4.2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про податкову заставу від 24 березня 2005 р.) [14]. Втім у сучасній юридичній літературі набуває поширення концепція, згідно з якою гіпертрофовані уявлення про індивідуальні витоки у концепції прав людини та її взаємовідносини із суспільством, державою та іншими формами колективного буття, що були притаманні минулому, є недоцільною та такою, що не відповідає сучасності, та визнається необхідність органічного поєднання у змісті прав людини як особистих, так і колективних основ. Цей підхід ґрунтується на «законі рівноваги індивідуального та колективного», який є умовою еволюційного (а не революційного) розвитку суспільства та має універсальний характер. Такий науковий напрям можна охарактеризувати

як концепцію балансу інтересів людини, суспільства та держави, при якому враховуються інтереси людини та загальносуспільні потреби. Саме на принципі балансу інтересів людини, суспільства та держави є необхідним здійснювати політику у сфері соціального захисту населення, враховуючи суспільні потреби та необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя.

Таким чином, враховуючи наведене, можна дійти висновку, що соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні соціального захисту та соціальної безпеки людини, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства і людини.

Література:

1. Див., наприклад: Громадськість вимагає справедливості в системі пільг // Голос України. – № 1 (5251), 4 січня 2012 р.; Ті, хто бажає голодувати, чекають вільних місць у наметі // Голос України. – № 220 (5220), 23 листопада 2011 р.; Чорнобильці звільнили приміщення пенсійного фонду і голодують на вулиці // Голос України. – 217 (5217), 18 листопада 2011 р. та ін.
2. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 5. – С. 57-61.
3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 р. № 9-рп/ 2009 щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 35. – Ст. 1210.
4. Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 р. № 9-рп/ 2009 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу

зайнятості населення» (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 35. – Ст. 1210.

5. Рішення Конституційного Суду України від 19 червня 2001 р. № 9-рп/2001 у справі за конституційним поданням 93 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого пункту 2 про визначення стажу наукової роботи «з дати присудження наукового ступеня або присвоєння вченого звання» Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік посад наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 27 травня 1999 року (справа щодо стажу наукової роботи) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
6. Рішення Конституційного Суду України від 8 жовтня 2008 р., № 20-рп/2008 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень підпункту «б» підпункту 4 пункту 3 статті 7 Закону України «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», пункту 1, абзацу третього пункту 5, пункту 9, абзаців другого, третього пункту 10, пункту 11 розділу I Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (справа про страхові виплати) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
7. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 р. у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу

- адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
8. Рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р., № 20-рп/2011 у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
 9. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загально-обов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.
 10. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
 11. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 20-рп/2004 у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 44, 47, 78, 80 Закону України «Про Державний бюджет України на 2004 рік» та конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 78 Закону України

- «Про Державний бюджет України на 2004 рік» (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 23 – 31.
12. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.
 13. Клапгам Р. Власність і ринкова економіка / Рональд Клапгам. – К.: Заповіт, 1996. – 48 с.
 14. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.
 15. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.
 16. Решение Европейского суда по правам человека от 9 декабря 1994 г. Дело «Греческие нефтеперерабатывающие заводы «Струн» и Стратис Андреадис (Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis) против Греции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru>.
 17. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 вересня 1982 р. Серія А, т. 52, с. 26, п. 69) у справі «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru>.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА «ВИБОРЧА ІНЖЕНЕРІЯ»

Здійснення законодавчих змін у регулюванні виборчої сфери вимагає наукового забезпечення, яке передбачає розширення рамок вузько дисциплінарного погляду на політико-правову проблематику. Прикладом методологічного міждисциплінарного запозичення є соціально інженерний підхід, що стосовно до виборчого права предметно проявляється у виборчій інженерії. У статті розглядаються особливості застосування предметного та проблемного методологічного підходів у межах виборчої інженерії.

Осуществление законодательных изменений в регулировании избирательной сферы требует научного обеспечения, которое предусматривает расширение рамок узко дисциплинарного взгляда на политико-правовую проблематику. Примером методологического междисциплинарного заимствования является социально инженерный подход, который применительно к избирательному праву предметно проявляется в избирательной инженерии. В статье рассматриваются особенности применения предметного и проблемного методологического подходов в рамках избирательной инженерии.

Implementation of legislative changes in the regulation of the electoral sphere requires scientific support, which includes broadening the scope narrow disciplinary view of the political-legal issues. An example of an interdisciplinary methodological borrowing is a social engineering approach, which is applied to the electoral law objectively manifested in the electoral engineering. The article deals the features of the objective and the problem methodological approaches within the electoral engineering.

Традиційно склалося, що функціонування та зміни різних сфер громадського життя є предметом вивчення окремих соціальних і гуманітарних наук: сферою політики й політичними інститутами займається політологія, сферою права й правових інститутів – правознавство, господарсько-економічною сферою – економіка і так далі. Однак у рамках кожної із цих наук вже давно ставляться й вирішуються міждисциплінарні проблеми. Для політико-правових досліджень, крім методологічних міркувань, пов'язаних з комплексним характером виникаючих у даній області

проблем, така необхідність диктується специфікою самого предмета вивчення: досить складно виділити дійсність «чистого права», «чистої держави» або «чистої політики» і залишатися усередині цих рамок. Доводиться визнати, що право зазнає впливу з боку політичних сил і навпаки.

Проблеми політико-правових перетворень, що стоять перед сучасною Україною є комплексними, оскільки їхнє вирішення передбачає вплив на складну сукупність соціальних, економічних, політичних, культурних процесів, що впливають один на одного. У випадку «цілеспрямованих» змін, які найчастіше ініціюються державною владою або відбуваються при її особистій участі це означає, що суб'єкти, які розробляють і реалізують соціальні проекти у взаємодіючих сферах суспільного життя, повинні перебороти дисциплінарну автономію й діяти узгоджено.

Проведення цілеспрямованих політико-правових змін, пов'язаних із суспільними змінами, вимагає наукового забезпечення, що має на увазі розширення рамок вузько дисциплінарного погляду на політико-правові проблеми. Навіть у тих випадках, коли кожному зі сфер суспільного життя успішно обслуговує відповідна наукова дисципліна, прикордонний характер політико-правової області вимагає міждисциплінарної організації досліджень, що забезпечують відповідну практичну реалізацію.

Відсутність міждисциплінарної методології безпосередньо зачіпає дослідження політико-правових явищ. У той момент, коли суспільству найбільше потрібні науково обґрунтовані реформи та адекватне перенесення на вітчизняний ґрунт деяких західних політичних і правових інститутів, наша країна виявилася в ситуації методологічного дефіциту, коли відсутні адекватна мова й способи пізнання та практичної діяльності з точки зору соціальних перетворень, що відбуваються.

Мова йде про міждисциплінарну методологію, під якою мається на увазі створення методологічних засобів міждисциплінарних досліджень, вироблення підходу до проблем, що виростають із «комплексних» областей діяльності та спочатку формулюються мовою практики, а не однієї з наукових дисциплін [1, 11].

Розвиток науки, здійснення нових наукових досліджень і розробок, необхідність вирішення різного роду наукових завдань і проблем обумовлюють процес постійного розширення та ускладнення арсеналу методів конституційно-правової науки. Спроба побудови методологічного підходу, придатного для організації

міждисциплінарних політико-правових досліджень, опирається на припущення про те, що найбільш ефективною стратегією подібної організації й одержання необхідних у цьому випадку системних уявлень про ціле є синтез методів [2]. Використання знань інших наук відбувається шляхом формування нових юридичних дисциплін на стику юриспруденції з суміжними науками (конфліктологія, правова соціологія тощо), а також так званої «юридизації методів інших наук». Ця юридизація є трансформацією неюридичних методів і дисциплін, їх перетворення з позиції конституційного права і включення в контекст предмета й методу науки. Логічно припустити, що необхідність конституційного права у звертанні до дослідницьких засобів інших наук виникає в тих випадках, коли поставлені цілі дослідження, необхідні дослідницькі результати не можуть бути отримані за допомогою наявного методологічного арсеналу.

Прикладами методологічного міждисциплінарного запозичення, яке здійснюється конституційним правом для відображення нових граней конституційно-правової дійсності є соціально інженерний, технологічний підхід, який будучи застосований до виборчої сфери набуває нового предметного наповнення та проявляється у виборчій інженерії.

Аналіз наукових досліджень свідчить про наявність інтересу представників різних наук до соціоінженерного підходу, звертають увагу праці: В. І. Курбатова, О. В. Курбатової, В. А. Лукова, О. В. Юсупова, К. Поппера, К. Рихтаржика, Дж. Сарторі, Н. Стефанова, Ф.-А. Хайека та інших. Стосовно виборчої інженерії висловлювали свої позиції: В. Бебик, М. Каміньський, М. Кіт, В. Коматовський, В. Полторак, О. Петров, Ю. Шведа та інші. Однак в межах конституційної науки, до предмета якої відносяться питання конституційно-правового регулювання організації та проведення виборів, тематика цілеспрямованих законодавчих змін виборчої системи та виборчого процесу залишається комплексно недослідженою.

Мета даної статті полягає у виявленні особливостей застосування соціоінженерного підходу до виборів в межах міждисциплінарного наукового напрямку «виборча інженерія», а також у висвітленні методологічних підходів до його пізнання.

Помилково вважати, що виборча інженерія це продукт публіцистики та «біла наукових» вишукувань, коріння цього явища мають відносно давню теоретичну історію. Відправною методологічною точкою для пізнання виборчої інженерії та загальною

до її сутності є соціальна інженерія, як комплексний науковий напрямок, що знаходить своє застосування в прикладних соціальних науках.

Соціологія, психологія, політичний маркетинг та менеджмент, юриспруденція – кожна пред'являє претензії на правоволодіння терміном «інженерія», надаючи йому свого змістовного забарвлення. Однією з перших термін «інженерія» з технічно-виробничої сфери запозичила соціологія з метою підкреслення відмінності практичних функцій, виконуваних різними фахівцями в сфері управління, від діяльності фахівців фундаментальної науки, що виконують когнітивну функцію [3]. Центральною проблемою соціальної інженерії є обґрунтування можливості внесення усвідомлених і запланованих змін у соціальні системи, що функціонують на різних рівнях життєдіяльності суспільства, визначення способів, масштабу, обмежень, заходів і методів реалізації цих змін. Основна функція сучасної соціальної інженерії – діяльність по проектуванню та реалізації свідомих змін соціальних систем, їхніх підсистем і елементів.

Вперше у науковий обіг термін «соціальна інженерія» ввів Р. Паунд в 1922 році у його праці «Введення у філософію права» (за іншими відомостями зазначений термін з'явився раніше його застосування приписують, зокрема С. і Б. Веббам).

Соціальна інженерія в її раціонально-конструктивній формі це метод поступових реформ та перетворень соціальних систем, інститутів, організацій. Наукова основа такої інженерії як відмічає основоположник соціоінженерної концепції К. Поппер складається зі збору інформації, яка необхідна для побудови або зміни суспільних інститутів відповідно цілям та бажанням людей. Соціальний інженер віддає перевагу раціональному розгляду інститутів як засобів, які обслуговують певні цілі та оцінює їх виключно з точки зору їх доцільності, ефективності, простоти [5, 58].

Соціальна інженерія поєднує значну кількість різнорідних підходів і поглядів, що істотно різняться між собою, тому що опираються на різні теоретичні моделі соціальних систем, використовують різні уявлення про сутність, логіку та механізми організаційних змін, різні базові методологічні схеми, різний інструментарій, працюють з різними типами об'єктів і, нарешті, вирішують різні практичні завдання. Різноманіття методологічних підходів в соціальній інженерії може бути зведене до двох принципово протилежних поглядів – предметного та проблемного.

Предметний, ґрунтується на уявленні, що соціальна реальність є системною й детермінованою реальністю, що може бути зрозуміла й перетворена на тих же принципах, що й пізнання (перетворення) навколишнього соціального середовища. Він базується на потужній позитивістській традиції дослідницької й інженерної діяльності, що опирається на досвід, напрацьований у природничих науках. У базовій для соціальної інженерії соціологічній науці він представлений такими підходами як: структурно-функціональний (Т. Парсонс, Р. Мертон), конфліктний (Р. Дарендорф), біхевіористський (Б. Скіннер). Прихильники цього підходу виходять із розгляду соціальної реальності як об'єктивної, детермінованої, спадкоємної у своїх змінах, що функціонує й розвивається за своїми законами та логікою. Це дозволяє соціальним інженерам звертатися до теоретичних концепцій і емпіричних закономірностей як до джерела прогнозування поведінки об'єкта в тій або іншій ситуації. Предметний підхід підкреслює можливість пізнання сутнісних характеристик об'єкту, принципову передбачуваність соціальних змін, наслідків будь-якої дії. Робота в рамках цього підходу припускає розгляд об'єкта через призму предмета тієї науки, на фундамент якої опирається фахівець. Знання про природу об'єкта розглядаються як об'єктивні й служать підставою, необхідною умовою при проектуванні змін. При цьому свобода вибору при реалізації цілей і розробці проектів змін практично випадають зі сфери розгляду цих концепцій.

Проблемний підхід у соціальній інженерії, з'явився відносно недавно з 70-х рр. минулого століття та опирається на уявлення про соціальну реальність, які викладені у концепції соціальної дії М. Вебера, в рамках екзистенціально-феноменологічних концепцій, ігрових, інноваційно-стратегічних та інших моделей. Соціальні інститути розглядаються тут як гнучкі системи взаємодії, такі що постійно й свідомо переконструюються їх членами. У якості базової відмітної риси соціальності, у даному підході розглядається її здатність до свідомих або спонтанних, не програмованих ззовні, змін. В основі цілепокладання лежить процес виявлення та вирішення проблем, що виникають у активного соціального суб'єкта в процесі діяльності в контексті, унікальної й суб'єктивно зчитувальної ситуації. При цьому сама ситуація нерідко трактується як неповторне сполучення проблем. Таким чином, соціальна система перебуває в постійному самовизначенні й зміні та нетотожна самої собі. Звідси робиться висновок про відсутність якоїсь стійкої природи

об'єкта орієнтації на використання об'єктивних знань про його сутність. Прихильники цього підходу заперечують виправданість пізнання та перетворення соціальної реальності в рамках наукової методології та розглядають специфіку соціоінженерної діяльності як діяльність міждисциплінарну. На противагу предметного підходу, соціальні утворення розглядаються не як самототожні собі системи, оскільки виявлені раніше властивості зникають у процесі постійних змін. Вони заперечують саму можливість пізнання сутності об'єкта, як занадто складної, щоб бути зрозумілою, і можливість тиражування досвіду, оскільки ситуація розглядається як унікальна. Замість цього пропонується розглядати об'єкт через призму проблем, що виникають у суб'єкта активної діяльності в соціальній реальності, і суб'єктивних уявлень, щодо вирішення зазначених проблем. У зв'язку зі складністю та багатофакторністю процесів, що протікають у соціальних системах, заперечується виправданість використання вузько предметних уявлень у вирішенні перетворювальних завдань, сама ж соціоінженерна діяльність розглядається як міждисциплінарна та комплексна. «Вільний вибір» і недетермінованість поведінки соціальної реальності розглядається тут як визначальна відмінність соціальних систем від природних, у центрі уваги цього підходу виявляється, таким чином, проблема цілепокладання та реалізації мети.

Як уявляється стосовно виборчої інженерії, яка розглядається як законодавче проектування виборчої системи та виборчого процесу, з метою досягнення заданого політико-правового результату, зазначені підходи не можуть бути використані окремо один від одного, оскільки кожен з них відображає лише одну зі сфер політико-правової реальності: або сферу свободи вибору, цілепокладання, або сферу детермінізму, світу закономірностей та принципової передбачуваності діяльності.

Стосовно виборчої сфери проблемний підхід, фіксує увагу на тій частині політико-правової реальності, що характеризується «свободою» і «активністю», зосереджує увагу на можливості суб'єкта поводитися ініціативно – робити вибір, вносити зміни стосовно елементів виборчої системи та способів організації виборчого процесу. Переструктурування та переконструювання виборчої системи (у широкому сенсі) розглядається в цій логіці як один з можливих варіантів само програмування з боку активного суб'єкта.

Оскільки механізм свідомих змін пов'язаний із цілепокладанням, основною проблемою підходу є проблема вибору та реалізації

цілей індивіда (групи), а також пошуку способів їхньої реалізації. В рамках цієї логіки сама мета може бути визначена як зміст і значення майбутньої дії для суб'єкта діяльності. Сфера, у якій реалізується це завдання є сфера «ідеального». Саме це й дозволяє трактувати соціальну реальність як «сферу свободи». Основна проблематика підходу лежить у площині цілепокладання та ціледосягнення, що обумовлені ціннісно-бажаними уявленнями законотворця. В межах цього підходу важливо забезпечити щоб інтереси та цілі розробників законодавства про вибори базувалися на суспільних інтересах та встановлених конституцією принципах виборчого права, а не були спрямовані на задоволення вузькопартійних потреб, обумовлених політичною доцільністю, пов'язаною з наміром максимізації представництва у виборному органі чи збереженням виборної посади.

Застосування предметного підходу до виборчої інженерії обґрунтовано наступним. По-перше, інженерний підхід проявляється не тільки на активній, але й на пасивній основі, людина, спільність виступають не тільки суб'єктом, але й об'єктом змін. По-друге, інженерія, крім сфери свободи та недетермінованості (що проявляється у відносній свободі вибору цілей і способів їхньої реалізації), має яскраво виражені риси системності та детермінованості. Творець законодавства про вибори застає вже існуючу, організовану та не всебічно вивчену політико-правову реальність. У третій, ніякий, навіть самий досконало розроблений закон, не гарантує досягнення бажаного результату, якщо не враховує природу, логіку функціонування та розвитку виборів, як політико-правового явища та процесу, що перетворюються. Саме ця сторона виборів може бути описана в межах предметного підходу, як детермінована, така, що має власну природу та логіку функціонування, що дозволяє використовувати для її вивчення та перетворення наукову методологію. Зазначена сторона політико-правової реальності проявляє себе хоча б у тому, що реалізація цілей, створених «вільним суб'єктом», практично ніколи не досягає того результату, що замислювався.

Для предметного підходу характерне прагнення до розробки вихідних концептуальних моделей, прагнення до формалізації, точності виміру та підвищення об'єктивності опису. Цей підхід опирається на технології діагностики та реалізації соціального об'єкта або процесу. Прихильники предметного підходу звертають увагу на принципову передбачуваність наслідків на основі знань про природу та логіку функціонування виборів, вже отриманих

наукою на основі наукової методології. Прикладом використання в межах виборчої інженерії закономірностей функціонування політико-правової сфери є законодавче проектування виборчої системи як процедури розподілу місць у представницькому органі в залежності від перемінних показників (зміст голосу, величина округу, правило переводу отриманих голосів у мандати, голосування за конкретного кандидата або партію (список кандидатів). Так зокрема, французьким соціологом М. Дюверже встановлені залежності типу партійної системи від виборчої, які зводяться ним до трьох правил (законів): 1) запровадження мажоритарної системи відносної більшості призводить до встановлення двопартійності; 2) мажоритарна система абсолютної більшості сприяє розвитку декількох потужних партій-центру; 3) запровадження пропорційної системи призводить до встановлення багатопартійності [6, 148]. З урахуванням виявлених закономірностей законотворець, при обранні того чи іншого типу виборчої системи, може передбачити до яких політико-правових результатів це може привести і визначити найбільш адекватний та ефективний тип в умовах що склалися. Політологічною наукою також виведені залежності між кількістю місць, що отримує політична партія при пропорційній виборчій системі від метода, що застосовується при розподілі отриманих голосів виборців. Дослідники відмічають, що наприклад метод дільників д'Ондта кращий для крупних політичних партій, оскільки при розподілі залишків голосів ці політичні сили отримують додаткові переваги. В свою чергу виборча квота Хера певною мірою сприяє невеликим партіям, які мають можливість першими «підбирати» місця, що залишилися після їх першого розподілу.

Підсумовуючи зазначимо, що виборча інженерія виступає одним з засобів поєднання науки та виборчої практики. Вона представляє світ науки, що орієнтований на вирішення практичних завдань. Предмет виборчої інженерії складається з наукової організації виборчої системи та процесу, тобто приведення їх у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів, які виражені та обґрунтовані у наукових уявленнях та підтверджені емпіричними даними. Виборчу інженерію слід відрізняти від наукових досліджень прикладного характеру. Оскільки виборча інженерія безпосередньо включена в процес управління, тоді як наукопізнавальна діяльність носить в основному рекомендаційний характер. Виборча інженерія на відміну від наукових досліджень представляє собою нормативну діяльність, вона спрямована

на підтримання виборчої системи (у широкому сенсі) у заданому якісному стані або перехід системи в новий стан у відповідності з заданими параметрами. Область застосування виборчої інженерії сфера належного, тобто конструктивні характеристики та можливості цілеспрямованого, запланованого перетворення параметрів виборчої системи та виборчого процесу.

Інженерний підхід до виборчої сфери – це практична та методологічна установка на застосування з одного боку наукових знань та методів, з іншого практичного досвіду та емпіричних даних в процесі вивчення та проектування конструктивних характеристик виборчої системи та виборчого процесу з метою їх оптимізації та зміни.

Цілі, які переслідуються ініціаторами нинішніх реформ у виборчій сфері, мають бути обґрунтовані та скореговані з точки зору інженерного підходу: по-перше, в частині засобів та технологій, що використовуються, по-друге, щодо їх можливих та дійсних наслідків, які корегують як самі цілі, так і вибір засобів їх реалізації. Цілі мають бути обґрунтовані з точки зору їх реалізованості та вони не повинні розповсюджуватися на тривалий термін. Проектування та зміна виборчої системи (у широкому сенсі) можлива лише на один крок від сьогодення, оскільки перехід на іншу стадію розвитку виборчої системи обумовлений повнотою та якістю проходження попередньої стадії. Крім того, необхідно враховувати наслідки реалізації перетворювальних цілей та завдань. Все що приводить до прямого руйнування попередньої виборчої системи, не може бути предметом ціле покладання, інакше така стратегія може стати засобом соціальної маніпуляції. Краще скорегувати цілі соціоінженерної діяльності, ніж намагатися виправити промахи та негативні результати.

Література:

1. Мирский Э. М. Междисциплинарные исследования как объект науковедческого изучения / Э. М. Мирский // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1972. – С. 11.
2. Марача В. Г., Матюхин А. А. Президентская власть в политико-правовом пространстве Российской государственности / В. Г. Марача, А. А. Матюхин // Материалы к выступлению на ежегодных политологических чтениях кафедры политологии и политического управления Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации [Електроний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.fondgrp.ru/lib/mmk/43>

3. Связи с общественностью как социальная инженерия / Под ред. В. А. Ачкасовой, Л. В. Володиной. – СПб.: Речь, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pr-engineering.narod.ru/vvedenie.html>
5. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1 – Чары Платона / К. Р. Поппер; пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Саудовского. – М.: Международный фонд «Культурна инициатива», 1992. – 448 с.
6. Гончарук В. П. Виборча система як чинник розвитку партійної системи / В. П. Гончарук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2003. – № 56-61. – С. 148 – 151.

УДК 349.6:504.5(477)

Гавриш Н. С., НУ "ОЮА"

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ ЩОДО РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ҐРУНТІВ

В статті розглядаються теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів. Встановлено неідентичність термінів «земля» та «ґрунт», які є не однопорядковими і не слід їх отождествлювати. Розкриті поняття «ґрунт», «ґрунтова маса» і «ґрунтова суміш». Ґрунт є самостійним об'єктом еколого-правових відносин і визначене поняття повинно широко застосовуватися в екологічному праві України.

В статье рассматриваются теоретико-правовые основы понятий и терминов относительно рационального использования и охраны почв. Установлена неидентичность терминов «земля» и «почва», которые являются не однопорядковыми и не следует их отождествлять. Раскрыты понятия «почва», «почвенная масса» и «почвенная смесь». Почва является самостоятельным объектом эколого-правовых отношений и данное понятие должно широко применяться в экологическом праве Украины.

This article deals with the theoretic and law fundamentals of the notions and terms of rational use and protection of the soil. There is no identity determined of the terms "ground" and "soil", which are not similar and may not be identified. The notions "soil", "soil mass" and "soil mixture" are revealed and interpreted. "Soil" is a separate thing of ecological and legal relations and the mentioned notion has to be widely applied by the Environmental Law of Ukraine.

У кінці XX – на початку XXI століття людство усвідомило загрозу глобальної екологічної катастрофи як наслідку природо-підкорювальної діяльності. Замість антропоцентричної парадигми природокористування на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 року була прийнята Декларація стійкого розвитку суспільства (sustainable development), згідно з якою вплив на довкілля повинен залишатися в межах екологічної ємності біосфери, тобто щоб не руйнувалася природна основа функціонування людства, а задоволення його потреб повинно здійснюватися без шкоди для прийдешніх поколінь.

В останні роки поняття природокористування набуває розширеного тлумачення і розглядається як система тісно пов'язаних локальних, регіональних і глобальних заходів, в яких реалізується охорона довкілля, раціональне використання природних ресурсів та їхнє відновлення. Нова ідеологія природокористування вимагає перегляду багатьох уявлень, що склалися з чисто споживацьких позицій.

Для землеробської науки і практики така метаморфоза уявлень про природокористування означає насамперед переосмислення самого предмету і об'єкту землеробства, де ґрунт є базовим компонентом біосфери, а поняття «земля» необхідно розглядати не тільки як засіб виробництва. Важливе місце в структурі природних ресурсів України мають кліматичні (переважно інсоляційно-теплові) і ґрунтові. При цьому перші не завжди стабільні, змінюються по роках і дуже важко піддаються управлінню. Фундаментальним природним ресурсом і природною продуктивною силою за займаним простором, неперервністю залягання, стабільністю в часі, потужним енергетичним, хімічним і екологічним потенціалом є родючі ґрунти.

Об'єктом земельних відносин, які є предметом земельного права, є земля, а точніше – землі.

Поняття «земля» багатозначне і розглядається в різних ракурсах: важливий виробничий ресурс, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві, предмет праці, просторовий базис для розміщення і розвитку всіх галузей господарства, угіддя, надра, середовище життя рослин, мікроорганізмів, тварин, людини, територія держави, синонім Всесвіту, соціальна інфраструктура, джерело задоволення матеріальних і духовних потреб людини тощо.

З позицій нової ідеології природокористування всі перераховані аспекти поняття «земля» повинні бути інтегровані на біосферній

основі, оскільки землі слід розглядати як природно-територіальні комплекси в усій повноті ландшафтно-екологічних зв'язків. При всякому антропогенному втручанні необхідно враховувати природні закономірності функціонування природно-територіального комплексу як ділянки географічної оболонки Землі. Отож «землі» – це ділянки біосфери.

Землі є природно-територіальними комплексами, які характеризуються певними екологічними і соціально-економічними умовами (геологічними, геоморфологічними, кліматичними, літологічними, біоценотичними, соціально-інфраструктурними), які виконують різні функції: екологічні, господарські, соціально-економічні, ресурсні, рекреаційні тощо.

Землю як частину матеріального світу вивчають природничі науки. Юридичні аспекти поняття «земля» враховують той вихідний факт, що вона є частиною природного середовища. Термін «земля» вживається різними галузями права. У конституційному праві найчастіше термін «земля» як певна територія, на яку поширюється суверенітет держави. Конституція України, окрім того закріпила значення землі як об'єкта власності, «основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави» (ст. 14). Отож, враховуючи унікальне значення землі, вона взята під охорону насамперед самої держави, що має істотні юридичні наслідки.

Інші галузі права (адміністративне, цивільне, кримінальне) містять конкретні норми про охорону земель відповідними галузевими способами. Найчастіше при цьому фігурує в законодавстві термін «земля». Цей термін є багатозначним. На думку В. В. Петрова, у взаємовідносинах з людиною земля виступає в комплексі екологічних, економічних, господарських, демографічних і політичних чинників [11, с. 30].

На відміну від інших об'єктів власності, земля є продуктом самої природи вона виникла та існує незалежно від волі та свідомості людей, без будь-якого сприяння з їхнього боку. Це відрізняє землю від інших об'єктів права власності, створених працею людини, її виробничою діяльністю [10, с. 28].

Як зазначає Г. О. Аксеньюк, земля є природною і необхідною передумовою всякого суспільного виробництва, у тім числі пов'язаного з розвитком сільського господарства, з використанням предметів природи і довкілля [1, с. 44].

У земельному праві термін «земля» більш тотожний терміну «територія», оскільки їй властиві кількісні, тобто територіальні

(просторові) характеристики, тому що вона обчислюється спочатку за площею, а потім за іншими показниками родючості [6, с. 130].

На думку Л. Б. Шейніна, який першим звернув увагу на неідентичність термінів «земля» і «грунт», закон не уточнює розуміння поняття «земля», зважаючи на його побутове значення [15, с. 162]. Водночас, у побуті землею називають і верхній родючий шар земної поверхні, особливо на орних угіддях (тобто грунт) і ґрунти, що втратили ґрунтовий покрив (підґрунтя), і загалом всяку тверду поверхню (за винятком льоду) – виходи скельних порід, піски, торфовища тощо. Окрім цього, землею повинна вважатися і така поверхня, яка виходить з-під вод, що її покривають, наприклад, у випадку пересихання рік, озер чи інших водойм. Керуючись цим розумінням термін «земля» найзагальніше можна окреслити як будь-яку природну тверду поверхню, і в цьому випадку поняття «грунт» було б поглинуте поняттям «земля». З такою логічною конструкцією можна було б погодитися, коли б ґрунти не відрізнялися від нижчих шарів земної поверхні, не змінювалися під дією людини і не мали б унікальної властивості – родючості. Для земель, що використовуються в сільському чи лісовому господарстві, суттєве значення має ґрунтовий покрив. Коли ґрунти будуть змиті, розвіяні чи зіпсовані якимось способом, то земля в розумінні твердої поверхні залишиться, проте її господарська цінність знизиться або навіть буде зведена нанівець. Проте для цілей землеробства, лісівництва, луківництва ґрунти потрібні не лише як поверхня, але і як середовище для вирощування корисних рослин [4, с. 14].

На основі аналізу нормативно-правових актів П. Ф. Кулинич констатує, що земельне законодавство орієнтувалося на повсякденне значення слова «земля», під яким розуміють і верхній родючий шар земної кори, у першу чергу сільськогосподарські угіддя, і ділянки, що втратили ґрунтовий покрив, і взагалі будь-яку тверду поверхню суші [7, с. 81].

Земельний Кодекс України, регламентуючи відносини щодо земель сільськогосподарського призначення (ст. 19 ЗК України), правильно вживає юридичний термін «землі», а не «земля», як це має місце (не завжди виправдано) стосовно інших категорій земель. Слід розмежовувати поняття «землі» і «земля». Природна (біологічна) обумовленість терміну «землі» робить їх особливим об'єктом правових відносин, істотно відмінним від терміну «земля», під яким слід розуміти відокремлену від природного середовища працею людини певну частку (масу) речовини, частину

матеріального світу (а не природного середовища), вміщену в якусь ємність (вагони, контейнери, пакети тощо). Маса землі вимірюється відповідними одиницями маси (тоннами, кілограмами тощо), у той час як площа земель – гектарами (чи м², км² тощо).

Поняття «земля» і «грунт» не є однопорядковими і не слід їх ототожнювати.

У практичному плані розуміють землю як двомірне просторове утворення (має довжину і ширину). Грунт характеризується цими двома вимірами, але головним для нього є третій вимір – вертикальний: ґрунтовий профіль з вираженими і властивими тільки йому генетичними горизонтами, в якому зосереджений його біологічний потенціал (родючість), який не має аналогів і за правильного ставлення до ґрунту практично невичерпний.

Існують три спеціальні галузі права, в яких «земля» і «грунти» є основним об'єктом правового регулювання і правової охорони, а саме: земельне право, аграрне право, екологічне право. Серед них є свої особливості.

Земельне право – це сукупність правових норм, що регулюють відносини з використанням та охорони земель.

Аграрне право сфокусоване переважно на землях сільськогосподарського призначення. Вони мають особливий – пріоритетний правовий режим. Землі всіма аграрними суб'єктами, незалежно від форм власності на них, використовуються не як просторовий базис, а як основний засіб виробництва продукції сільського господарства. Продуктивною силою землі тут виступає її верхній шар – ґрунти, а тому в аграрному законодавстві, окрім терміну «земля» (а правильніше мало би бути «землі») широко використовують і термін «грунти». Отже, ґрунти є об'єктом правової охорони земель сільськогосподарського призначення.

Екологічне право регламентує комплекс відносин у сфері раціонального природокористування, у тім числі і землекористування, яке включає до свого змісту і охорону природних об'єктів, насамперед землі.

У ряді публікацій ґрунти не завжди визнають самостійним об'єктом земельних правовідносин, виходячи з того, що родючість властива тільки землям сільськогосподарського призначення, і тому поняття «земля» і «грунт» рівнозначні [8, с. 27].

Не можна погодитися з висловлюваннями Г. В. Чубукова, що «земля – це частина земної кори, розташована над надрами, що іменується ґрунтовим шаром або територією» [14, с. 48], а також

В. К. Гуревського про те, що в юридичному значенні «земля – це поверхня, що охоплює шар ґрунту» [5, с. 57], адже ґрунт – це самостійне природно-історичне тіло зі своїми властивостями і утворює на поверхні землі ґрунтовий покрив, а не шар.

Термін «ґрунти» вужче поняття, ніж «земля». Проте і цей термін не є однозначним. В одному розумінні – це самостійне природно-історичне тіло, а в іншому – засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві. Ці два аспекти поняття взаємопов'язані, адже без природних чинників ґрунт не може бути засобом виробництва. З огляду на це, важливе значення має комплексна наука соціоекологія, яка вивчає весь природний комплекс з усіма його складними взаємозв'язками.

Аналізуючи питання об'єкту земельних і цивільних правовідносин, Н. І. Титова стверджує, що Земельний Кодекс України правомірно вирішив його на користь земельно-правової доктрини. У Цивільному кодексі України лише констатується право власності на землю (земельну ділянку) з відсилочною нормою до іншого закону (Земельного Кодексу України): встановлюються суб'єкти права власності на землю (земельну ділянку), склад яких спеціалізується в земельному законодавстві. Останнє регулює і права та обов'язки зазначених суб'єктів [13, с. 12].

Віднесення детальної регламентації земельних відносин до Земельного кодексу є цілком правомірним явищем, оскільки землі не є майном (а саме майно є об'єктом цивільних відносин). Тому Цивільний кодекс регулює переважно не самі земельні відносини, а певні майнові відносини, похідні від них. Зокрема, це право власності на забудову земельної ділянки, самочинне будівництво, право на земельну ділянку при придбанні будинку, будівлі чи споруди, що розміщені на ній, тощо.

Як зазначає Н. Н. Мисник, «земельна ділянка – це така правова абстракція, за якою приховується земна поверхня, а не родючий шар ґрунту» [9, с. 61]. Не всі земельні ділянки покриті ґрунтом, а саме в законодавчому визначенні земельної ділянки не вказано про наявність ґрунту. Земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ст. 79 ЗКУ). Це значно збіднює це поняття і очевидно необхідно говорити про ґрунти земельної ділянки.

Вперше в історії кодифікації земельного законодавства України «ґрунти земельних ділянок» виділено в окремих «об'єкт особливості»

охорони» (ст. 168 ЗКУ). Земельна ділянка є частиною земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ст. 79 ЗКУ). Отже, земельна ділянка характеризується насамперед кількісними показниками земель, зокрема їхньою певною фіксованою локалізованою площею. Проте вона має і певні якісні показники та кадастрову оцінку. Останні положення притаманні ґрунтам земельних ділянок. Слід зазначити, що юридична «прив'язка» поняття «ґрунти» до земельних ділянок не є вдалою, оскільки ґрунти властиві землям сільськогосподарського призначення як якісна характеристика (родючість) їхнього верхнього шару, а тому притаманна не лише вже гранично визначеним їх частинам (земельним ділянкам).

Аналізуючи визначення поняття «ґрунт», наведене у ст. 1 Закону України «Про охорону земель», П. Ф. Кулинич констатує, що в земельних правовідносинах ґрунти як об'єкт виступають у двох формах: як ґрунтовий покрив і як ґрунтова маса. Він вважає, що слід закріпити у законодавстві термін «ґрунтовий покрив». Під цим поняттям слід розуміти сформований на поверхні Землі ґрунтовий шар, який у поєднанні з землею функціонує як природний об'єкт, засіб виробництва та операційний базис [7, с. 85].

На жаль, з цим визначенням ми не можемо погодитися, оскільки ґрунтовий покрив – це поверхнева частина літосфери, перетворена дією фізичних, хімічних біологічних чинників на складну впорядковану тривимірну структуру з рослинним покривом. Ґрунтовий покрив Землі – це багатофакторне утворення, яке відображає у своїй будові різні особливості природного середовища [12, с. 250].

Аналізуючи поняття «ґрунтова маса», П. Ф. Кулинич стверджує, що це відокремлений від земельної основи (земельної ділянки) ґрунтовий покрив, який можна використати для нанесення на інші ділянки земної поверхні (земельні ділянки) з метою відновлення чи підвищення властивостей цих ділянок як елементів довкілля та засобу аграрного чи лісгосподарського виробництва, об'єктів рекреації тощо [7, с. 86]. Зауважимо, що автор визначення допустив низку неточностей. По-перше, «ґрунтова маса» – це не є відокремлений від земельної ділянки ґрунтовий покрив, а ґрунт, взятий з поверхневих горизонтів ґрунтового профілю. По-друге, знятий ґрунт не може бути використаний для відновлення чи підвищення властивостей земельної ділянки, а може бути використаний для покращення властивостей ґрунтів або підґрунтя іншої земельної ділянки чи

певної території. Питання зняття будь-якого ґрунту з певної поверхні і зокрема родючого шару, його складування, нанесення на певні частини території та відновлення його еколого-продуктивних функцій потребує подальшого правового вирішення.

Очевидним є виокремлення поняття «ґрунтова суміш», яке відрізняється від поняття «ґрунтова маса». Ґрунтова суміш – це відокремлені чи відібрані від природних частини ґрунтів, технологічно змішані і призначені для використання з різною метою, переважно як органо-мінеральні компости. На практиці, а також у деяких правових актах часто як поняття тотожне до «ґрунтова суміш» використовують термін «земля».

Уявлення про ґрунти як специфічний природний та господарський об'єкт не одержали визнання в Основному Законі країни.

Очевидним є те, що «земля» мається на увазі не просто земна поверхня, а передусім поверхня з родючим ґрунтом, здатна до біопродукційних і всіх інших локальних і глобальних екологічних функцій, спроможна гарантувати, окрім одержання продуктів харчування та сільськогосподарської сировини, також і передбачене ст. 50 Конституції України право кожного на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Тому буде логічним до переліку об'єктів, які становлять власність Українського народу, після слова «земля» додати «ґрунти». Зауважимо, що ще на початку XVIII століття відомий російський синолог Н. Я. Бічурін пишучи про рельєф того чи іншого регіону Китаю вживав слово «земля»: рівна, похила, горбиста, а коли мова заходила про ґрунти, то вживав найчастіше «ґрунти земель» [2, с. 32].

Поповнення переліку природних ресурсів терміном «ґрунти» сприяло б ощадливому ставленню до них і господарському підходу до їхнього використання, а також розвитку законодавства про охорону ґрунтів, законодавства про рекультивацію земель, порушених будівельними, гірничими та іншими роботами.

Юридичні аспекти поняття «земля» враховують той факт, що вона – частина природного середовища.

Поняття «ґрунти» в юридичному аспекті пов'язане з природною властивістю родючості, а отже, зі значенням їх як основного і незамінного засобу виробництва продукції сільського господарства.

У земельному законодавстві часто вживають термін «територія», який ближчий до значення «земля», ніж до значення «ґрунти». У тих випадках, коли першочергове значення має родючість ґрунтів, кількісні показники є вже другорядними.

Земельний Кодекс України вперше виділив таку підкатегорію земель сільськогосподарського призначення, як «особливо цінні землі» (ст. 150). До них належать чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах, лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові ґрунти, темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені на лесах, глеюваті бурі гірсько-лісові та дерново-буроземні глибокі і середньоглибокі ґрунти, дерново-підзолисті суглинкові ґрунти, торфовища з глибиною залягання торфу більше 1 м і осушені незалежно від глибини, коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму, дернові глибокі ґрунти Закарпаття, землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів, землі природно-заповідного фонду, землі історико-культурного призначення.

Зміни і доповнення внесено Земельним Кодексом України 2001 р. у порядок управління в галузі використання та охорони земель, у тім числі ґрунтів.

Поняття «ґрунти» юридичне, притаманне лише землям сільськогосподарського призначення, які становлять пріоритетну категорію земель України. Водночас функціонування ґрунтів як головного засобу виробництва без землі поки що неможливе в широких масштабах [3, с. 348]. Тому поняття «ґрунту» як самостійного об'єкта еколого-правових відносин повинно широко застосовуватися в екологічному праві України.

Література:

1. Аксененко Г. А. Рациональное использование сельскохозяйственных земель в СССР и охрана почв / Г. А. Аксененко // Советское государство и право. – 1980. – № 6. – С. 43-47.
2. Бичурин Н. Я. Земледелие в Китае / Н. Я. Бичурин. – СПб., 1844. – 311 с.
3. Гавриш Н. С. Ґрунти як об'єкт правової охорони / Н. С. Гавриш // Вісник Львівського ун-ту. Сер. юрид. – Львів, 2000. – Вип. 5. – С. 346-349.
4. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні / Н. С. Гавриш. – Одеса, 2008. – 228 с.
5. Гуревський В. К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення: монографія / В. К. Гуревський. – Одеса: Астропринт, 2000. – 136 с.
6. Зарьков В. М. Почва как объект правовой охраны / В. М. Зарьков // Советское государство и право. – 1981. – № 5. – С. 128-132.

7. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони ґрунтів в Україні / П. Ф. Кулинич // Земельне право. Бюлетень Міністерства юстиції України. – № 2 (88). – 2009. – С. 79-88.
8. Луняченко А. В. Земли сельскохозяйственного назначения: правовой режим использования гражданами на праве собственности / А. В. Луняченко. – Одесса: Латстар, 2002. – С. 27.
9. Мисник Н. Н. К понятию земельного участка / Н. Н. Мисник // Государство и право. – 2005. – № 10. – С. 57-66.
10. Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів Української РСР / В. Л. Мунтян. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 28-29.
11. Петров В. В. Формы земельной собственности и предмет земельного права / В. В. Петров. // Вестник МГУ. – 1992. – № 5. – С. 30.
12. Позняк С. П. Ґрунтовий покрив / С. П. Позняк // Екологічна енциклопедія Т. 1. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2006. – С. 250-251.
13. Титова Н. І. Землі як об'єкт правового регулювання / Н. І. Титова // Право України. – 1998. – № 4. – С. 12.
14. Чубуков Г. В. Земельная недвижимость в системе российского права / Г. В. Чубуков // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 42-51.
15. Шейнин Л. Б. Почва как особый объект права государственной собственности / Шейнин Л. Б. // Правоведение. – 1995. – № 2. – С. 161 - 164.

УДК 340.123(477).19"

Кормич А. І., НУ «ОЮА»

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНИЦЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ УКРАЇНИ ХХ ст. ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

У статті проаналізовані погляди на проблеми державності теоретиків і державно-політичних діячів України ХХ століття. Показаний їх вплив на формування сучасних тенденцій правової і політичної теорії і практики.

В статье проанализированы взгляды на проблемы государственности теоретиков и государственно-политических деятелей Украины XX века. Показано их влияние на формирование современных тенденций правовой и политической теории и практики.

The article provides the analyses of the main views on the state building created by the Ukrainian politicians and scientists of the 20th century. Their influence upon the modern trends of law and political theories is also reviewed.

Основні ідеї щодо державотворчих процесів в сучасній українській науковій правовій думці значною мірою базуються на підходах та принципах, започаткованих провідними теоретиками та державними діячами України протягом ХХ століття.

Центральною постаттю в українській політико-правовій думці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. був **Михайло Сергійович Грушевський** (1866 – 1934), видатний український історик, політико-правовий діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 2000 наукових праць. [1. 3.] Його основна робота – десяти томна «Історія України-Руси» – найбільша наукова праця про український народ, яка увійшла до скарбниці світової історіографії. Цю роботу називають історичним посвідченням чи паспортом українського народу. В ній М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної та правової історії українства. М. Грушевський відкинув традиційну схему і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожний із них має власне коріння.

Історію України М. Грушевський веде від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі – литовсько-руську добу, період визвольних змагань козацько-гетьманських часів і утвердження козацької держави.

За М. Грушевським період Київської держави є давнім періодом української політико-правової історії, київські князі – українськими князями, культура ХІ – ХІІ ст. – українською культурою. Договори Київської Русі з Візантією, «Руська правда» – українське право. Саме українські племена започаткували Київську державу.

Завдяки старанням М. Грушевського значно просувалась уперед теорія і практика українського конституціоналізму. 17 березня 1917 р. було створено орган державного управління – Центральну Раду, президентом (головою) якої обрали Михайла Грушевського. Центральна рада прийняла чотири Універсали, що визначали статус держави та її основні принципи функціонування. При цьому зміна статусу відбувалась надзвичайно динамічно, від автономії до самостійності, що супроводжувалось гострою політичною боротьбою.

Перший універсал (червень 1917 р.) був спрямований на розвиток тенденцій самоврядування: «Не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».

Другий Універсал (липень 1917 р.) проголошував прагнення України до автономії, з широкими правами для всього населення. Це, зокрема, право на справедливе представництво у Центральній раді інших народів, які живуть в Україні; право формування перших окремих військових частин України. Так закладались основи розбудови багатонаціональної держави та необхідності відстоювати і захищати її.

Третій Універсал (листопад 1917 р.) проголошував Україну Українською Народною республікою (УНР) у складі Російської республіки. Було поставлено питання про негайні мирні переговори з Радою народних комісарів Росії. Проголошувалися всі демократичні свободи: «слова, друку, віри і т. д.». Тобто, демократичні принципи проголошувалися не тільки як теоретичні постулати, а і як безпосередні засади практики державотворення.

Утвердження таких засад не могло обійтись без супротиву. У грудні 1917 р., в Харкові, більшовики скликали I Всеукраїнський з'їзд Рад, де заявили, що з'їзд Рад робітників і солдат оголошує рішучу боротьбу Центральній Раді і що Україна це не УНР, а частина Російської Республіки. 25 грудня 1917 р. було проголошено, що в Україні встановлюється Радянська влада і діють тільки закони Російської Федерації, а місто Харків визначалось столицею Радянської України.

У відповідь на ці дії 22 січня 1918 р. Центральною Радою в місті Києві був проголошений Четвертий Універсал, в якому заявлялось, що УНР стає «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

29 квітня 1918 р. відбулось останнє засідання Центральної Ради, на якому ухвалено проект Конституції УНР. Нова Конституція УНР передбачала посаду президента. Відповідну посаду, як голова Центральної Ради, на цей час обіймав М. С. Грушевський. Тому його вважають Першим президентом України.

Аналогічні державотворчі процеси відбувались і на інших українських землях. 1 листопада 1918 р. у Львові землі, які були під Австро-Угорщиною, Польщею, проголошуються Західно-Українською Народною Республікою. Першим президентом ЗУНР став Кость Левицький, а потім Євген Петрушевич.

22 січня 1919 р. в Києві проголошується Акт возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну Україну. Так державотворчі ідеї впроваджувались у практику.

В цей складний період національно-визвольних змагань та у наступні роки теорії державності розвивались як в самій Україні, так і за її межами, коли багато теоретиків і політичних діячів України вимушено стали емігрантами.

У 20-ті роки ХХст. розвиток політико-правової думки в Україні пов'язувався, в першу чергу, з іменами М. Міхновського, В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка та ін.

Микола Міхновський (1873 – 1924) відомий як автор промови «Самостійна Україна», що стала програмною платформою РУП з 1900 р., тобто з часу її створення, і один з ймовірних розробників проекту «Основного закону Спільки народу українського» [4, 262]. М. Міхновський вважав, що кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави. Державна самостійність – це головна умова існування нації. Державна незалежність – це національний ідеал у системі міжнародних відносин. М. Міхновський розкрив негативну роль Російської імперії стосовно до України: примусове нищення української мови, насадження російської культури, жорстокі репресії щодо українства, зневажання свободи совісті, недотримання особистості, інших природних прав людини.

На цій підставі Микола Міхновський висунув досить радикальні гасла:

1. «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю». 2. «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою». 3. «Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад». 4. «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!» Завдання «розплющення очей у рабів, – небезпечне для панів», на думку М. Міхновського, повинна вирішувати національна інтелігенція, застосовуючи як мирні, так і збройні засоби боротьби. Різні трактовки цих ідей дозволяють використовувати їх як у прогресивних, так і в радикальних діях.

Творення національної української державності було змістом життя видатного українського мислителя **Вячеслава Липинського** (1882 – 1931). [5] В його класичній політико-правовій роботі «Листи до братів-хліборобів» запропонована логічна схема й правова теорія державності. В. Липинський виступив як самостійник та монархіст. За своє життя він двічі змінював свої політико-правові

погляди: один раз – у бік демократії, другий раз – до конституційної монархії, що будується на національній специфіці.

На думку В. Липинського сильна влада має зосереджуватися в руках однієї особи, яка очолювала б державну оборону і через Кабінет Міністрів – державну адміністрацію. Її влада обмежується двома законодавчими палатами: нижча – з'їзд Рад окремих земель, яка представляє інтереси територій, вища – трудова Рада, що представляє інтереси державні – інтереси праці.

В. Липинський виступив за встановлення правової монархії у традиційній формі гетьманату. Такий державний устрій докорінно відрізняється від московської централізації, яка спирається на необмежену владу монарха і терор, і від польської монархії, де король завжди був маріонеткою шляхти.

Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього – це всі громадяни держави. За схемою В. Липинського існують такі форми державного устрою:

1. «Демократія» – державна влада за цих умов потрапляє до рук «багатіїв-плутократів» або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Це підриває основи дисципліни і правопорядку.

2. «Охлократія» – форма державного устрою або тип, який В. Липинський відносить до революційної диктатури, фашизму, більшовизму. Для цієї системи характерне зосередження політичної і духовної влади в одних руках. У минулому «охлократія» складалася з кочовиків, а в новітні часи з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

3. «Класократія» – форма державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена правова, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною. Для В. Липинського ця форма найприйнятніша.

Одне з основних положень політико-правової концепції В. Липинського полягає в тому, що державу можна будувати тільки за ініціативою «еліти». Саме вона здатна повести за собою пасивну

більшість. Її теорія еліт за оригінальністю стоїть в одному ряду з класиками політико-правової концепції теорії еліт Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельса.

В. Липинський у своїй політико-правовій концепції стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує її від економічного розпаду та кривавої анархії. І будувати її треба самим українцям: «Ніхто нам не збудує держави, коли собі самі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути».

Д. Донцов, В. Липинський, І. Рудницький, В. Винниченко, перебуваючи в політичній еміграції, змогли розвивати свої політико-правові вчення. Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським і його послідовниками, зумовили розвиток української державотворчої правової ідеології, побудованої на національних ідеях.

Досить неоднозначну і суперечливу концепцію нового, так званого «інтегрального націоналізму» створив доктор права, публіцист, журналіст *Дмитро Донцов* (1883 – 1973) [2]. Найвідоміші його праці: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.), «Мазепа і мазепинство» (1919 р.), «Підстави нашої політики» (1921 р.), «Націоналізм» (1926 р.), «Дух нашої давнини» (1944 р.), «Хрест проти диявола» (1948 р.), «Правда прадідів Великих» (1953 р.), «Московська отрута» (1955 р.), «За яку революцію» (1957 р.), «Дві літератури нашої доби» (1958 р.), «Незримі скрижалі Кобзаря» (1961 р.), «Хрестом і мечем» (1967 р.), «Клич доби» (1968 р.).

Особливого розвитку політико-правові ідеї Д. Донцова набувають у праці «Націоналізм», у якій він обґрунтовує власний підхід до утвердження нації. Він заложив основи в українській політико-правовій думці теорії так званого «інтегрального націоналізму». На початку ХХ ст. «інтегральний націоналізм» поширюється не тільки в Західній, а й в Східній Європі. Найбільший вплив ця теорія мала в запізнілих націях (Німеччина, Італія, Японія). Характерні риси «інтегрального націоналізму» – крайній радикалізм, войовничість, експансіонізм.

Дмитро Донцов головну увагу приділяв створенню української нації як самосвідомої, суспільної, культурної, правової і політичної одиниці, що є передумовою створення власної держави. В роботі «Націоналізм» він визначив основні вимоги націоналізму: 1. Воля до життя. 2. Воля до влади. 3. Воля до експансії. 4. Романтизм. 5. Догматизм.

Д. Донцов намагався обґрунтувати українську самостійницьку політику: 1. Внутрішню (виховання на засадах західної культури). 2. Зовнішню (повна сепарація від Росії). На початку своєї діяльності Д. Донцов стояв на позиціях соціал-демократії, активно вів пропаганду марксистських теорій, але згодом зневірився і розчарувався в них. Пізніше знайшов собі іншого кумира – Ф. Ніцше. Він був у захопленні від більшовиків, фашистів, вказуючи на те, що вважає прийнятним для української боротьби за державність: треба брати приклад з того, як вони захопили владу.

Головним у житті окремої людини Д. Донцов вважав не інтелект, а волю з її виявами самолюбства, ненависті, любові. Для створення і виховання «нової людини», яка б горіла любов'ю до своєї нації, важливим і позитивним є ірраціоналізм, експансія, насильство, фанатизм. Така «нова людина» повинна визнавати моральним лиш те, що зміцнює її силу та забезпечує зростання.

Концепція «інтегрального націоналізму» Д. Донцова включає, як він сам вказував, три вихідних елемента: 1) Росія – найголовніший ворог України. 2) Селянство – хребет нації і держави. 3) Необхідність сильного відчуття мети і волі. Ідеал Д. Донцова – державний лад у вигляді «селянської дрібнобуржуазної республіки». Націоналістична політико-правова ідеологія Д. Донцова дала поштовх розвитку тієї суспільно-політичної та правової думки, що сповідувала принципи: мета виправдовує засоби. Цієї думки дотримувались проповідники радикального українського націоналізму. Однак радикальний націоналізм ніколи не був ані першим, ані основним носієм української національної ідеї.

Значно популярнішими були центристсько-зважені підходи до національного державотворення. Наприклад, політико-правова концепція *Володимира Винниченка* (1880 – 1951), закладена у праці «Відродження нації» [4, 265]. Перебуваючи у вимушеній еміграції в 1920 р., він приїздить до Москви, де намагався порозумітися з більшовицьким урядом на чолі з Леніним щодо подальшої долі суверенітету України. Його не зрозуміли ні в Москві, ні в еміграції. Він намагався знайти вихід з тієї непростой політичної ситуації. Пише унікальний твір у 1949 р. «Заповіт борцям за визволення», в якому відображена еволюція його політико-правових поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Перший заповіт полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами. Друга заповідь – необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир.

В. Винниченко робить висновок, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку – в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить єство людини, – психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

Поразка національної революції змінила умови формування поглядів на державу і право. Як розвивалася політико-правова думка безпосередньо в радянській Україні? Відповідь на це питання дав командувач Червоної армії Лев Троцький, який відкрито заявив, що «радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії». Це було заявлено наприкінці 1920 р. і водночас намітилась тенденція до повної політизації громадського наукового життя.

Найявніші даної тенденції дала змогу виділити в розвитку політично-правової думки два етапи: перший – з початку 20-х років до початку 30-х, другий – 30-ті роки. У рамках першого політико-правова думка розвивалась в економічному і суспільно-політичному контексті практичної реалізації НЕПу, (Нова економічна політика). Для нього характерний розвиток науково-комуністичної та правової думки, проведення лінії «войовничого матеріалізму» і ідеології революційного марксизму.

У рамках другого періоду розвиток політико-правової думки звівся до: 1. Публікації та вивчення «Короткого курсу ВКП(б)», для закладення фундаменту тоталітарному сталінському режиму. 2. Створення КПУ (основа закладена в 1918 р.) 3. Створення системи політико-правової освіти. 4. Створення радянських партійних шкіл. 5. Створення в Харкові та відкриття Комуністичного Університету ім. Артема. 6. Відкриття українського інституту марксизму-ленінізму. 7. Відкриття в Харкові інституту політичної освіти. 8. У вищих навчальних закладах почали вивчати вчення Маркса, Енгельса, Леніна. 9. Усі політико-правові теорії, думки, погляди, ідеології підпорядковувались марксистсько-ленінській політиці.

На початку 1931 р. за наказом Сталіна в Україну з Москви приїхало 30 вірних сталінських учених на чолі з М. Мітіним та І. Юдіним, які провели «більшовизацію науки». Було зроблено висновок, що «наука, яка не є в наш час соціалістичною, не є власне наукою».

У 1933 р. в Україну знову приїхав М. Мітін для «поглиблення більшовизації української науки». В результаті цієї роботи українські науковці, письменники, публіцисти, теоретики масово поїхали не за своєю волею освоювати північні простори Росії. Українських теоретиків політико-правової думки поділили на такі табори: 1. Націоналісти-фашисти. 2. Меншовики-троцькістизинів'євці. 3. Болото. На той час вже непотрібні були творчі розробки. Головним стало цитувати Маркса, Енгельса, Леніна і, особливо, Сталіна. За два неповних роки лише в Україні розійшлося біля 5 млн примірників «Короткого курсу ВКП(б)».

Після трагічної смерті *М. Хвильового* (1893 – 1933), українського письменника, публіциста, політичного діяча, фактично на довгий період було поставлено крапку в розвитку незалежної суспільно-політичної думки України. Все населення примусово вивчало «Короткий курс ВКП(б)», бо вважалося, що це не просто підручник, а останнє «откровення» марксизму-ленінізму, і всі повинні його вивчати і жити за ним. Українська політико-правова думка звелася до коментування марксистсько-ленінсько-сталінської політичної доктрини.

Відродилася вона практично вже під час «Хрущовської відлиги» у 60-ті роки ХХ ст. Представники її увійшли в історію як «дисиденти», або «шістдесятники». Це були письменники, журналісти, історики, психологи, юристи: С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл та ін. Їхні твори зробили значний внесок у загальний розвиток української політико-правової думки. Їх ідеї діяли як каталізатори сил оновлення. У 90-ті роки ХХ ст. в Україні розпочався справжній політологічний та правовий ренесанс.

24 серпня 1991 р. Верховна рада УРСР прийняла Постанову «Про проголошення незалежності України». 30 серпня Президія Верховної Ради України видала Указ «Про заборону діяльності Комуністичної партії України», а 4 вересня у Києві над будинком Верховної Ради України піднято національний синьо-жовтий прапор.

1 грудня 1991 р. проведено Всеукраїнський референдум та вибори Президента України. В ході референдуму 90,32 % його учасників висловилися за незалежний шлях розвитку України. Першим Президентом незалежної України на альтернативній основі було обрано Л. Кравчука.

Розпочався новий етап розвитку правової думки в Україні, який забезпечив як формалізацію найважливіших демократичних державотворчих ідей в Конституції України 1996р., так і їх впровадження в практиці побудови незалежної держави та реалізації реформ різних сфер державного і суспільного життя.

Наукові розробки та розвідки попередників значною мірою впливають на правотворчий та правозастосовчий процеси в Україні, вдосконалюючи та змінюючи принципові підходи до бачення сутності і ролі держави в умовах сьогодення а також впливаючи на оцінку місця і значення права, утвердження його пріоритету в сучасному суспільному житті.

Література:

1. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. С. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240с.
2. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 122с.
3. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 182с.
4. Кормич А. І. Історія вчень про державу та право / А. І. Кормич. – К.: Правово єдність, 2009. – 311с.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470с.

УДК 340:323

Суханова Д. С., ОДУВС

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРЕЗУМПЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

У статті досліджено місце, роль і значення правових презумпцій в правовій політиці держави, в першу чергу, судово-правової, і виявлення сучасних тенденцій правової політики у сфері правозастосування правових презумпцій.

В статье исследованы место, роль и значение правовых презумпций в правовой политике государства, в первую очередь, судебно-правовой, и выявление современных тенденций правовой политики в области правоприменения правовых презумпций.

In article research of a place, role and value of legal presumptions in the legal politics of the state, in the first place, judicial, and identify current trends in the legal politics of enforcement of legal presumptions.

Правова політика сучасної України відрізняється динамічністю свого розвитку. В умовах активної правотворчої і правозастосовчої діяльності стає досить актуальною проблема вдосконалення належної форми правового регулювання суспільних відносин. В системі юридико-технічних засобів правового регулювання важливе місце займають правові презумпції. У результаті проведеної правової реформи ставлення законодавчої та судової влади до застосування презумпцій істотно змінилося. Даний інститут все частіше можна зустріти у конституційному, цивільному, податковому, адміністративному, кримінальному, цивільно-процесуальному, інформаційному та інших галузях законодавства.

Метою статті є аналіз місця, ролі і значення правових презумпцій у правовій політиці держави, і виявлення сучасних тенденцій правової політики у сфері застосування правових презумпцій. Також необхідно зосередити увагу на питаннях їх сутності, природи, механізму дії, виявленні проблем їх реалізації і характерних помилок.

У науковій літературі отримало широкий розвиток дослідження правових презумпцій, в тому числі, і в окремих галузях права. Так, дослідженням основ правових презумпцій у різні часи займалися такі вчені, як С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, А. В. Венедиктов, В. І. Камінська, О. А. Кузнецова, В. А. Ойгензіхт, А. П. Самсонов, Д. М. Щокін та ін.

Проблема презумпції у правовій політиці в даний час набуває все більшої актуальності і вимагає в нових умовах глибокого вивчення. Можна погодитися з А. П. Самсоновим у тому, що для виявлення перспективи розвитку правової політики держави у сфері використання правових презумпцій, треба зосередити увагу на таких напрямках, як проблема презумпції невинуватості у правовій політиці, реалізація презумпції знання законодавства в сучасній правовій політиці та презумпція невизнання зворотної дії закону [1].

Щодо витоків презумпції невинуватості, то її наявність можна побачити ще у римському праві. На сьогоднішній день дана презумпція закріплена в Загальній декларації прав людини 1948 р. та в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. Так згідно з п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини: «Кожна

людина, звинувачена в учиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її вина не буде встановлена законним порядком шляхом гласного судового розгляду, при якому забезпечуються всі можливості для її захисту» [2]. Пункт 2 ст. 14 Пакту про громадянські і політичні права 1966 р. встановлює: «Кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки вина його не буде доведена згідно закону» [3]. Таким же чином ця презумпція викладена в п. 2 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і її основних свобод [4].

В Україні повне формулювання презумпції невинуватості виражене в Конституції України, і хоча самого терміна «презумпція невинуватості» тут немає, усе ж у ст. 62 закріплений її зміст: «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може підлягати кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і визначено обвинувальним вироком суду» [5].

Незважаючи на удавану простоту, питання про презумпцію невинуватості дотепер залишається предметом наукової дискусії. Серед учених немає єдиної думки навіть щодо поняття презумпції невинуватості, його змісту. Головна полеміка в науковій літературі розвернулася з приводу дачі точного визначення цього поняття. Оскільки тільки після правильного трактування презумпції невинуватості й закріплення в законодавчих актах точного формулювання буде можливість вимагати від правозастосовчих органів її точного дотримання. Отже, про вирок у міжнародно-правових актах не йдеться, а Конституція України в ст. 62 для визначення презумпції невинуватості містить більш широку норму, яка не зовсім повно відбиває сучасні реалії правосуддя. Буквальне розуміння першого аспекта цієї норми – установлення вини лише вироком (тобто при засудженні) – не відповідає принципам гуманізму й розходиться з міжнародними тенденціями. Оскільки при підготовці тексту Конституції України було враховано й міжнародний досвід, її дух не може суперечити згаданим принципам і тенденціям. Тому в ст. 62 термін «вирок» правильно було б розуміти більш широко – як судові рішення, яким установлюється винність особи в учиненні певних дій.

Можна констатувати, що презумпція невинуватості, фундаментальним сенсом якої є повага до людської гідності, слугує індикатором стану законності й верховенства права в державі. Однак сьогодні залишається багато суперечливих питань, пов'язаних з визначенням змісту презумпції невинуватості, обсягом гаран-

тій її ефективного забезпечення, а також сферою її застосування. Їх ефективно вирішення набуває особливої актуальності в умовах судово-правової реформи, вектор якої спрямовано на європейську інтеграцію України через побудову правової держави, забезпечення верховенства права, вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів.

Припущення щодо невизнання зворотної сили законів сформульоване положеннями Загальної декларації прав людини. Так у Декларації зазначено, що «не може накладатися покарання більш тяжке, ніж те, яке могло бути застосоване в той час, коли злочин було учинено» [2]. У свою чергу, ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. закріплено, що «ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні якого-небудь кримінального злочину внаслідок якої-небудь дії або упущення, яке згідно з чинним на момент його вчинення внутрішньодержавним законодавством або міжнародним правом не було кримінальним злочином» [3].

Враховуючи досвід і міжнародну практику, законодавство України містить презумпцію невизнання зворотної дії закону. «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» [5]. І. В. Сухініна підкреслює, що «дана презумпція може спростовуватися. Правовий механізм спростування такий же, як і в усіх спростовних презумпцій: офіційно підтверджується не помилковість думки самої презумпції, а застосовність до конкретного випадку» [6, 89]. Отже, мета цієї презумпції – перешкодити ущемленню прав і свобод людини з боку влади.

У цьому контексті цікавою є позиція Конституційного Суду України, який рішенням від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 дав обмежувальне тлумачення цього положення, зазначивши, що «воно стосується людини і громадянина (фізичної особи)». Непереконливість аргументації Конституційного Суду України переконливо доводиться в окремій думці судді М. І. Козюбри. Так, М. І. Козюбра виходить з того, що «на відміну від конституцій деяких держав (наприклад, Словенії), які закріплюють правило незворотності дії законів та інших нормативних актів у часі у спеціальних розділах, присвячених порядку набуття ними чинності та іншим питанням конституційної законності, Конституція України дійсно фіксує зазначене правило у розділі «Права, свободи та обов'язки людини

і громадянина». Причому, в цьому розділі немає застереження з приводу того, що закріплені в ньому права, свободи та обов'язки поширюються і на юридичних осіб, якщо вони можуть бути до них застосовані, як це зроблено у конституціях ФРН, Швейцарії, Естонії та деяких інших держав. Проте відсутність такого застереження ще не дає підстав для висновку, що правило незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі стосується виключно фізичних осіб. Згідно із зазначеним вище правилом дія закону чи іншого нормативно-правового акта поширюється тільки на ті відносини, які виникли після набуття ним чинності. Це є однією з найважливіших гарантій правової стабільності, впевненості суб'єктів права в тому, що їх правове становище не погіршиться з прийняттям нового закону чи іншого нормативного акта, а також необхідною умовою довіри до держави і права. Ніяких винятків щодо певних категорій суб'єктів права, зокрема юридичних осіб, це правило не передбачає. В цьому відношенні воно є універсальним» [7]. Надмірна категоричність цього формулювання та його виключно буквально тлумачення суддями дало підстави Конституційному Суду України визнавати неконституційними положення законів, які, наприклад, звільняли окремі категорії громадян від оподаткування, надаючи цим положенням зворотної дії, тобто поліпшували правове становище особи [8].

Підсумовуючи щодо презумпції невизнання зворотної дії закону, можна зазначити, що Конституція України, прив'язавши правило незворотності дії законів і інших нормативно-правових актів у часі до прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, пішла далі міжнародно-правових документів, присвячених даному питанню. Вона поширила виняток із загального правила не тільки на закони й інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують покарання за злочин, а й загалом на всі види юридичної відповідальності.

Досліджуючи презумпцію знання закону в міжнародно-правових документах, треба зазначити, що це правове припущення знайшло своє пряме відображення в Декларації про права та обов'язки окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загальноновизнані права людини та основні свободи, прийнятій 9 грудня 1998 р. Так ст. 14 проголошує, що «Держава несе відповідальність за прийняття законодавчих, судових, адміністративних або інших належних заходів з метою сприяння розуміння всіма особами, які перебувають під її юрисдикцією,

своїх громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав» [9]. Українське законодавство передбачило правову презумпцію знання закону. Так ч. 2 ст. 68 Конституції України прямо встановлює, що «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» [5]. Стаття 57 Конституції України: «Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними» [5].

Завдяки даній категорії кожен суб'єкт, який порушив норму права, визнається таким, який знає чинне законодавство. Особа не повинна виправдовуватися незнанням нормативно-правового акта, який у встановленому порядку був офіційно оприлюднений і набув чинності. У цьому аспекті І. В. Сухініна зазначає, «що громадянин не може знати всі норми законодавства, але в нашій країні створені всі можливості для ознайомлення з нормами законів. З іншого боку, оскільки держава вимагає від громадян знання законів, то уявляється, що такі знання повинні набуватися громадянами і зі шкільної парти» [6, 94].

У спростуванні презумпції знання законів питання права полягає в належній публікації закону, про порушення якого йде мова. У цьому й полягає значення презумпції знання законів як важливої гарантії прав і свобод громадян, гарантії проти притягнення до відповідальності по неопублікованих нормативних актах. Згідно з твердженням А. П. Самсонова, одним з обов'язків держави є обов'язок держави щодо правової освіти населення. У зв'язку із цим, мабуть, саме по собі офіційне опублікування того або іншого нормативно – правового акта не забезпечує безумовність дії презумпції знання закону. Мало опублікувати закон, необхідно довести його текст до максимально можливої кількості правозастосовувачів. У першу чергу, саме на це повинна бути спрямована інформаційна правова політика держави [1, 10].

С. І. Сасенко звертає увагу на те, що ч. 2 ст. 68 Конституції України є недосконалою за своїм правовим змістом, а саме «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Він пропонує враховувати той факт, що до відома населення обов'язково повинен доводитися зміст не лише законів, а й інших нормативно-правових актів. Щоб запобігти виникненню колізійних ситуацій

на практиці, доцільно на законодавчому рівні закріпити положення про те, що всі фізичні та юридичні особи, органи державної влади та місцевого самоврядування у своїй повсякденній діяльності мають керуватися не презумпцією знання закону, а презумпцією знання нормативно-правових актів [10, 46 – 47].

Презумпція знання закону може бути спростована на тих підставах, що був порушений конституційний порядок підписання й оприлюднення законів. У такому випадку громадяни, організації, органи державної влади відповідно до положеннями Конституції мають право звернутися до відповідних судових органів з вимогою позбавлення правового акта юридичної чинності. Презумпція знання закону передбачає чітку взаємозалежність між вимогою знання законів і державним забезпеченням можливості знати прийняті закони. І як показує практика, при недотриманні або перекручуванні зазначеного принципу, презумпція знання закону перетворюється на юридичну фікцію.

Треба зазначити той факт, що Декларація про права та обов'язки окремих осіб, груп та органів суспільства заохочувати та захищати загально визнані права людини та основні свободи, в якій це правове припущення знайшло своє відображення, не була ратифікована Україною. У законодавстві України не має повної регламентації забезпечення дії вказаної презумпції. Тому презумпцію знання нормативно-правового акта доцільно розуміти як припущення, що належним чином оприлюднений нормативно-правовий акт відомий усім фізичним і юридичним особам, на яких поширюється його дія, і з моменту набуття ним чинності він підлягає дотриманню всіма суб'єктами.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день склалися сприятливі умови для звернення до вивчення місця і ролі правових презумпцій у правовій політиці нашої держави. До таких умов ми можемо віднести: зміна взаємовідносин між особистістю і державою, зміцнення української державності на основі демократичних засад, що підвищують роль правових презумпцій в державно-правовому механізмі і вимагає визначення меж можливого і дозволеного їх застосування, утвердження гуманістичних цінностей та ін. Не можна недооцінювати важливість цих правових категорій, які з'єднують в єдине ціле й уніфікують усю правову базу держави, стримують процеси дроблення, знімають суперечності в законодавстві, сприяють його збалансованому розвитку.

Література:

1. Самсонов А. П. Презумпции права в современной правовой политике России: теоретико-правовой аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. П. Самсонова. – Тамбов, 2009. – 28 с.
2. Загальна Декларація прав людини [Текст]: [принята і провозглашена в резолюції Генеральної Асамблеї от 10 декабря 1948 г. № 217 А (III)] / Укр. Правнича Фундація. – К.: Право, 1995. – 12 с.
3. Про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]: пакт ООН від 16.12.1966 р. № 995_043. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
4. Про захист прав людини та основоположних свобод [Електронний ресурс]: конвенція від 04.11.1950 р. № 995_004 із змін.: за станом від 13.05.2004 р. № 994_527. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004 – Назва з екрана.
5. Конституція України [Електронний ресурс]: закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 04.06.2010 р. № v011p710-10. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
6. Сухинина И. В. Презумпции в конституционном праве Российской Федерации [Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / И. В. Сухинина. – М., 2003. – 172 с. 151.
7. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України – 1999. – № 7. – Ст. 255. 152.
8. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України « Про внесення змін до деяких законодавчих актів України » (справа про податки) [Електронний ресурс]. – Електрон. Дан. (1 файл). – Режим доступу: www.ccu.gov.ua/docscatalog/document?id=9433. – Назва з екрана.

9. О праве и обязанности отдельных лиц, групп и органов общества поощрять и защищать общепризнанные права человека и основные свободы [Електронний ресурс]: декларация от 09.12.1998 р. / ООН. – Электрон. дан. (1 файл). Режим доступа: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_349 – Назва з екрана.
10. Саєнко С. Необхідність коригування конституційної формули презумпції знання закону: адміністративно-правовий аспект [Текст] / С. Саєнко // Юридична Україна: щомісячний правовий часопис. – 2009. – № 4 (76). – С. 44 – 50.

УДК 343.8

Ягунов Д. В., НУ «ОЮА»

ПАНОПТИЗМ ТА СУЧАСНІ ПЕНАЛЬНІ ПРАКТИКИ (АНАЛІЗ КАТЕГОРІЇ СВОБОДИ В СУСПІЛЬСТВІ ПОСТМОДЕРНУ)

Стаття присвячена дослідженню категорії свободи в умовах глобалізованого суспільства. Увага фокусується на проблематиці обмеження свободи, майбутньому прав людини та небезпеці створення карцерного суспільства. Стаття містить висновки щодо майбутнього системи сучасного соціального контролю.

Статья посвящена исследованию категории свободы в условиях глобализированного общества. Внимание фокусируется на проблематике ограничения свободы, будущему прав человека и опасности создания карцерного общества. Статья содержит выводы относительно будущего системы современного социального контроля.

The article investigates the category of freedom in a globalized society. Attention is focused on the problems of restriction of liberty, the future of human rights and danger of the future carceral society. This article contains conclusions about the future of modern social control.

Позбавлення волі традиційно розглядається як один із стовпів системи кримінально-правових заходів будь-якої національної держави починаючи з початку ХІХ ст., коли в'язниця як соціальний інститут зайняла чільне місце в системі соціального контролю. Додавання у подальшому до позбавлення волі умовного засудження та умовно-дострокового звільнення з в'язниці створило каркас пенальної системи сучасної національної держави. Позбавлення волі

набуло статусу найсуворішого покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, в силу особливостей, користуючись термінологією Фуко, «досконалих та суворих закладів». В'язниця стала символом найгірших кримінально-правових та соціальних наслідків вчинення злочину, незалежно від того, які цілі покарання проголошувалися в кримінальному законі (кара, залякування, реабілітація, ізоляція).

З таким філософсько-правовим виправданням в'язниця як соціальний інститут проіснувала приблизно до кінця ХХ ст. Початок нового міленіуму ознаменувався переходом до в'язниці як інституту з якісно новими функціями та цілями.

Сталася парадоксальна, на перший погляд, ситуація.

З одного боку, всі стали розуміти численні негативні аспекти та наслідки ув'язнення. Всі стали наголошувати на нульовому реабілітаційному потенціалі в'язниці. На в'язницю обрушилася хвиля антив'язничної компанії з боку міжнародних організацій, вчених, правозахисників, гуманістів та політиків.

Водночас пенологічне поле заповнив рух за альтернативні санкції. Створення служби пробації стало ледве не нав'язливою ідеєю в сфері реформування національних систем кримінальної юстиції (Україна, до речі, не становить виняток). Те ж саме можна сказати і про «ювенальну юстицію», і про «відновне правосуддя» з «медіацією».

З іншого боку, саме початок ХХІ ст. приніс в'язниці великий успіх. Упродовж ХІХ – ХХ ст. ст. начебто «виправна» в'язниця, намагаючись бути дійсно виправною, із вражаючою регулярністю зазнавала фіаско. Сутність цієї поразки відобразив Фуко, вказавши, що «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність» [1, с. 268].

У ХХІ ст. в'язниця, будучи «оточеною» альтернативними покараннями та рухами за «скорочення застосування ув'язнення», здобула блискучу перемогу над своїми противниками. Парадоксальність ситуації полягає не скільки в тому, що «виправна» в'язниця перестала бути «виправною», стільки в тому, що вона перестала «соромитися» того, що вона ніколи нею і не була. І саме через це в'язниця позбулася значної долі своєї міфічності в контексті морально-філософського виправдання формально-юридичного визначення цілей покарання.

В'язниця посилила свої позиції завдяки тому, що вона без сорому «погодилася» з тим, що вона є «поганою» в принципі з огляду

на численні негативні наслідки свого функціонування. Проте водночас вона розширила свій вплив далеко за межами в'язничних стін. На фоні експансії альтернативних покарань у «вільному» суспільстві, де-факто відбулася експансія ув'язнення, і сучасне суспільство значною мірою набуло ознак суспільства карцерного. В'язнично-дисциплінарно-карцерна влада стала більш невидимою та проникливою.

Широко розрекламовані сьогодні альтернативні кримінально-правові заходи насправді не стали гуманістично-орієнтованою альтернативою ув'язненню, проте мимоволі отримали статус якісно нового дисциплінарного проекту. Інтенсифікація пробаційних ордерів у напрямі посилення ступеня та обсягу заборон, обов'язків, зобов'язань та умов, що покладаються на «клієнтів» служб пробації, означає, що більшість злочинців у начебто «вільному» суспільстві замість традиційного умовного засудження занурюються у де-факто інституційні програми. «Клієнти» соціально орієнтованих служб пробації перетворилися на «осіб, що становлять ризики».

Якщо раніше йшлося лише про декілька категорій злочинців, то сьогодні їх класифікація розширена за рахунок великої кількості проміжних станів, причому кожна нова категорія наповнюється новими «знаннями» з боку нових «експертів», дедалі більше віддаляючи в'язницю від первісного, «виправного» виду. Замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати класичним кримінальним правом, але яких почали згадуватися в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями «убезпечення суспільства».

Після цього вступу варто сформулювати важливу для цього дослідження тезу: в'язниця була й залишається мікромоделлю суспільства, в якому основоположною категорією є «свобода». Відтак, зміна сутності, ролі та функцій в'язниці є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної категорії свободи.

Трансформація ув'язнення як важливої соціальної функції та юридичного «оформлення» відповідних кримінальних покарань або інших кримінально-правових заходів обумовлює необхідність переосмислення категорії свободи як такої, яка служила і продовжує служити мірилом здоров'я суспільства та водночас показником функціонування системи кримінальної юстиції.

Сама категорія свободи в контексті вироблення та реалізації пенальної політики в сучасній національній державі зазнала глибоких трансформацій. Тому філософсько-правовий аналіз категорії свободи потрібно здійснювати з урахуванням глобалізаційних тенденцій, що характеризують сучасні національні системи кримінальної юстиції.

Варто брати до уваги, що сучасні пенальні практики характеризуються низкою моментів: 1) переорієнтацію національних пенітенціарних систем з «соціальної роботи» на «менеджмент ризиків вчинення рецидивних злочинів»; 2) заміною класичних принципів побудови системи покарань на позитивістські; 3) поширенням та практичним застосуванням неоломброзіанських ідей з відновленням категорії «небезпечний» злочинець.

Зазначена вище проблематика пов'язується з деякими подіями та тенденціями, які можна сформулювати наступним чином:

1. Криза реабілітаційного ідеалу обумовила кардинальний перегляд цілей покарання внаслідок створення великого вакууму, який до цього і був заповнений реабілітацією. Питання Мартінсона «Чи спрацьовує в'язниця?», поставлене на порядок денний на початку 1970-х років, яке привело до обвалу реабілітаційного фундаменту «виправної» в'язниці, сьогодні, здається, вже не є актуальним [2, с. 28-30]. І це не є дивним: вже майже півстоліття Захід будує пенальні політики та реалізує пенальні практики з урахуванням зазначеної кризи, яку пострадянська наука вперто не помічає (або не хоче помічати).

2. Реабілітаційний вакуум заповнився утилітарними пунітивними уявленнями, що «в'язниці повинні працювати». Проте сьогодні варто ставити інші запитання: «Для кого і в чиїх інтересах працюють в'язниці?». Ця «робота», передусім, пов'язана із впровадженням до законодавства сучасних країн категорії *incapacitation*, тобто фізичного унеможливлення вчинення нових злочинів, що обумовлює необхідність кардинального перегляду цілей покарання та взагалі покарання як соціально-правового інституту.

3. Нова концепція та її практичне втілення стосуються вже не в'язниці як «державної установи, яка примусово обмежує свободу руху ув'язненого в межах певного простору» [3, с. 4], проте також й інших елементів пенальної системи та системи кримінальної юстиції в цілому. До в'язничної сфери втягуються не тільки закриті інституції, проте також і служби пробації та інші елементи системи кримінальної юстиції, внаслідок чого служби пробації

перетворилися на філіали в'язниці у «вільному» суспільстві з відповідним філософським обґрунтуванням їх діяльності.

В'язниця Постмодерну набула статусу якісно нового дисциплінарного проекту. Будучи нелегітимною, вона набула максимального впливу. Перебуваючи під тиском альтернативним покарань та антив'язничних рухів, вона використала їх потенціал і збагатилася за їх рахунок, перетворивши служби пробації та не-інституційні додатки до системи кримінальної юстиції на свої «філіали». І проблема полягає у тому, що важко визначити межі та спрямованість такого збагачення. Карцерне суспільство вимагає існування всеохоплюючого паноптичного контролю за кожним його членом, тому позбавлення національних пенальних систем соціальної спрямованості із вдячністю сприймається зацікавленими акторами.

Зазначені вище аспекти, помножені на особливості соціальних відносин суспільства Постмодерну, призводять до підвищення вартості свободи, що і обумовлює необхідність проведення цього дослідження та висвітлення проблеми використання в'язниці як моделі суспільства.

Дж. Оруелл, зображуючи сутність свободи суспільства майбутнього, зазначив, що людина майбутнього суспільства кожної миті живе на очах «поліції думок». «Навіть залишившись одна, вона не може бути впевнена, що вона перебуває наодинці. Де б вона не була, за нею можуть спостерігати, і вона не буде знати, що за нею спостерігають. ... Свободи вибору в неї немає ні в чому» [4].

«На початку ХХ ст. мрія про майбутнє суспільство, неймовірно багате..., упорядковане, ефективне ... жила у свідомості ледве не кожної грамотної людини. Наука й техніка розвивалися з дивовижною швидкістю, і природно було припустити, що так вони і будуть розвиватися. Цього не сталося ... В цілому світ сьогодні є більш примітивним... Розвинулися деякі відсталі області, створені різноманітні нові пристрої – правда, так чи інакше пов'язані з ... поліцейським стеженням» [4].

Сьогодення наочно свідчить про далекоглядність письменника. Ідея Бентама щодо принципів функціонування паноптичної в'язниці у повному обсязі реалізована для перекроювання принципів контролю за сучасним суспільством. В буквальному сенсі це можна проілюструвати на прикладі відеокамер спостереження, в переносному – на прикладі Всесвітньої мережі та численних електронних баз даних. Практичним втіленням паноптикону можуть

служити відеокамери, які замінили поліцейських на автошляхах, служби безпеки в аеропортах, вокзалах, магазинах і на вулицях.

Ще в кінці ХХ ст. Фуко у своєму творі «Наглядати й карати» яскраво зобразив бентамівський паноптикон як один з найбільш успішних проєктів соціального контролю. Здатність спостерігати за різними суб'єктами в той час, коли вони не помічають цього спостереження, – це символ ультимативної влади: «Немає потреби у руках, фізичному насильстві, матеріальних засобах обмеження. Лише погляд...».

Сучасне суспільство – це безумовно паноптичне суспільство. Паноптикон сьогодні оточує нас повсюди. Паноптикон – це символ сучасних методів соціального контролю. Він є максимально гуманним, але водночас безмежно тотальним. Якщо поглянути на цю ідею у більш широкому контексті, можна констатувати, що ідея тотального спостереження знайшла і знаходить свою реалізацію у повному обсязі вже у ХХ столітті. Саме тому, мабуть, Фуко визначив ідею паноптизму як «план тонких засобів примусу для майбутнього суспільства».

І, як наслідок, можна сказати, що тотальний контроль – це «учора», то про що ми можемо говорити «сьогодні» і «завтра»?

Відповідь, мабуть, буде пов'язуватися із поняттям «над-тотальності».

Масово-тотальне насадження дисципліни за рахунок постійного, таємного, невидимого контролю, що обрамляється гаслами «убезпечення суспільства» та «війни зі злочинністю» у поєднанні із «захистом прав людини» призводить до мінімізації приватного простору, тобто до того, що більш за все характеризує будь-яку тотальну інституцію.

В Британії, наприклад, використання камер спостереження розпочалося 1953 року для забезпечення коронації королеви Єлизавети II. Проте вже в 1990-х роках британський Home Office витратив 78 % грошей, призначених на цілі попередження злочинності, саме на встановлення та обслуговування камер спостереження. Упродовж 2000-2006 рр. приблизно 500 млн. фунтів було витрачено на зазначені вище цілі. Кількість камер зросла з 300 тис. до 2 млн.

2006 року, згідно з дослідженням Surveillance Studies Network, Сполучене Королівство було визначено як країна з найбільшим рівнем спостереження за громадянами (the most surveilled country). Сьогодні одна камера спостереження, яка працює в цілодобовому режимі, припадає на кожні 14 британців.

Поки що результативність камер спостереження в контексті убезпечення суспільства є більш ніж сумнівною. Так, ще 2008 року британське відомство внутрішніх справ визнало, що приблизно 1000 камер забезпечують розкриття лише одного злочину. Не зважаючи на це, їх кількість невпинно зростає.

В лютому 2009 року Палата лордів у своїй доповіді зазначила, що «дедалі більш зростаюче використання масового спостереження урядом та приватними акторами становить серйозну небезпеку для прав та свобод». «Зростання використання масового спостереження представляє одну з найбільш суттєвих змін у житті нації. Масове спостереження характеризується значним потенціалом для руйнування приватності. Оскільки приватність є вельми важомою для індивідуальної свободи, її руйнування послаблює наші конституційні підвалини, на яких в нашій країні були засновані демократія та добре управління» [5].

У цьому контексті цікаво було б нагадати, що в середині XIX ст. сам факт існування поліції в британському суспільстві розглядався багатьма тодішніми громадянами Британії як суттєве порушення свобод вільних громадян вільної країни [6]. Сьогодні, як бачимо, діаметрально змінило погляди щодо співвідношення понять «права», «свобода», «небезпека» та «убезпечення». Сучасний репертуар засобів ідентифікації просто вражає: відбитки пальців, знімки сітківки, електронні чипи, що вживлюються до документів та людських тіл тощо. Причому «старі й добрі» відбитки пальців сьогодні сприймаються як децю застаріле, не зважаючи на те, що не існує двох людей з однаковими відбитками.

До речі, база британської поліції складає 8,3 млн. відбитків десяти пальців, 18,6 млн. окремих відбитків пальців та 8,8 млн. відбитків долонь. База американського ФБР складає 66 млн. відбитків.

Сучасна британська база ДНК вважається найбільшою в світі у відносних показниках. Вона містить дані щодо 5,2 % населення. Для порівняння: база даних Європейського Союзу в цілому становить 1,13 %, американська база містить аналогічні дані щодо 0,5 % населення.

Можна навести інші, «найсвіжіші» приклади.

У жовтні 2011 року парламент Естонії схвалив поправки до закону «Про іноземців», відповідно до якого в усіх, хто хоче отримати візу для в'їзду в Естонію, будуть знімати відбитки пальців [7].

Особи, що проживають у Німеччині без громадянства ЄС, повинні будуть здавати відбитки пальців у службі у справах іноземців [8].

Британський уряд ще 2002 року оголосив плани щодо поширення дії Закону «Про повноваження у сфері слідчих дій» (Regulation of Investigatory Powers Act), щоб 28 урядових підрозділів мали можливість перевіряти електронну пошту, телефонні переговори й факси без судового рішення. Упродовж 2005-2006 рр. урядові структури та спецслужби зробили 440 тис. запитів на перевірку телефонних переговорів та електронної пошти.

В Європейському Союзі 2005 року на була прийнята Директива про зберігання даних. Згідно з нею, від усіх телекомунікаційних операторів вимагається широко проваджувати системи масового остереження та формувати бази даних для подальшого їх використання відповідними уповноваженими органами, причому доступ до цих даних не буде обмежуватися лише питання кримінального судочинства.

Відповідно до проекту INDECT в ЄС має бути створена «база даних для урбанізованого середовища щодо автоматичного виявлення, розпізнавання та спостереження за усіма випадками ненормальної або насильницької поведінки». На створення системи спостереження виділено 10 млн. євро. Головними результатами, що очікуються від впровадження зазначеного проекту, є: 1) впровадження розповсюдженної комп'ютерної системи, здатної збирати, зберігати та ефективно використовувати інформацію; 2) наявність пристроїв для відстеження мобільних об'єктів; 3) пошукова система для швидкого виявлення осіб та документів; 4) електронні агенти, призначені для безперервного і автоматичного моніторингу соціальних ресурсів, таких як відеоспостереження, веб-сайти, інтернет-форуми, групи новин, файлові сервери та індивідуальні комп'ютерні системи. «Підозрілі» голоси, рухи людських тіл, скупчення двох та більше людей у громадських та інших містах – все це є предметом аналізу на предмет наявності «ненормальності» та «підозрілості», що в «Паноптичному кодексі ненормальності» сучасного паноптичного суспільства становить «склад злочину».

Крім того, впроваджується інший проект, що фінансується ЄС (бюджет – 3 млн. євро). Йдеться про так званий ADABTS – «Автоматичне визначення ненормальної поведінки та загрози у громадських місцях» [9]. Теоретично ADABTS покликаний полегшити захист громадян ЄС, майна та інфраструктури проти загроз тероризму, злочинності і заворушень шляхом автоматичного виявлення незвичайної поведінки людини. ADABTS спрямований на «розробку моделей ненормальної і загрозової поведінки» та

«алгоритмів для автоматичного виявлення такої поведінки», а також «відмежування ненормальної поведінки від нормальної».

Проект ARENA сфокусований на створенні «гнучкої системи масового спостереження для виявлення й розпізнавання погроз відносно розгортання на критично важливих платформах, таких як вантажівки, потяги, суду і нафтові вишки».

Мета проекту SAMURAI полягає у розробці інноваційної системи масового спостереження для нагляду за людьми і транспортними засобами як всередині, так і в прилеглих районах критично важливої суспільної інфраструктури (аеропорти, вокзали, стадіони, торгові центри тощо).

Проект SUBITO сфокусований на створенні системи автоматичного пошуку залишених в аеропортах, вокзалах та на вулицях речей та багажу. Не будучи технічно обізнаним щодо технічних деталей пошуку власників забутих речей, можна лише здогадуватися про ступень проникнення механізмів соціального контролю до приватного життя громадян.

Цікавим є те, що широке запровадження поняття «ненормальна поведінка» свідчить про об'єктивну небезпеку для свободи особи в сучасному суспільстві. Предметом уваги вже не порушення норма закону, а порушення норм моралі. Краще сказати, що порушення норм моралі дорівнюється до порушення норм закону в контексті наслідків у виді перебування у відповідних базах даних системи соціального контролю. Тому перехід від понять «законний – незаконний» до «нормальний – ненормальний» примушує прямо ставити питання щодо сутності категорій «свобода – несвобода» та «вільний – невільний».

Заворушення в Англії, що відбулися в серпні 2011 року, призвели до того, що численні райони Лондона та інших англійських міст були охоплені повстанням мародерів. Заворушення одразу ж потягнули за собою відповідну реакцію. Уряд одразу ж оголосив, що подібні дії будуть суворо каратися, і можна очікувати, що британська пенальна політика у майбутньому аж ніяк не отримає реабілітаційних імпульсів. Кількість арештованих була понад 2 тис., понад 600 учасників погромів отримали в'язничні строки [10]. Уряд пообіцяв, що поліція продивиться «кадр за кадром» усі дані відеоспостереження з метою притягнення до відповідальності максимальної кількості осіб, що брали участь у вуличних безпорядках. Гадаємо, що ці «кадр за кадром» є, гадаємо, яскравим прикладом паноптикону.

Сьогодні у багатьох західних країнах на порядку денному стоїть масове впровадження цифрових камер, які б шукали у натовпі відповідних людей за зображеннями, розміщених у базах даних. Після зазначених безпорядків в Лондоні поліція почала застосовувати ці технології з метою арештів учасників бунтів. Крім того, широке застосування цих технологій відбувається в Британії з метою убезпечення проведення Олімпійських ігор 2012 року.

ФБР США докорінно змінює свою базу даних, додаючи до вже існуючої системи відбитків пальців ультрасучасні технології, зокрема, розпізнавання осіб. У деяких штатах відповідне програмне забезпечення з'явиться вже з січня 2012 року. Передбачається, що широко запрацює вже існуюча система розпізнавання мови та аналізаторів райдужної оболонки очей, мета якої полягає у прискоренні оперативного-розшукових заходів. На все це оновлення карцерної влади уряд США вже витратив більше одного мільярда доларів [11].

В Китаї, який вважається «поліцейською державою», поки що лише одна камера припадає лише на кожну тисячу громадян. Проте наразі китайський уряд співпрацює в цьому напрямі з деякими американськими корпораціями з метою встановлення на території КНР мільйонів камер з системою автоматичної ідентифікації осіб, які опинилися на території їх дії (проект «Golden Shield»). Кінцева мета проекту – створити базу даних усіх осіб, які перебувають або перебували на території Китаю. Внаслідок його реалізації старий стиль цензури було замінено на інший: було створено масивну повсякденну архітектуру спостереження з гігантською онлайновою базою даних з всеосяжним наглядом, включаючи мову й розпізнавання осіб, охоронне телебачення, смарт-картки, кредитні записи, а також Інтернет-технології спостереження [12].

Отже, як можна назвати сучасне суспільство, де «Великий Брат» прискіпливо та постійно дивиться на людину за допомогою: 1) відеокамер спостереження; 2) прослуховування телефонних переговорів; 3) ознайомлення з регулярною та електронною поштою; 4) збирання інформації про зарубіжні поїздки; 5) збирання інформації про будь-які форми участі у будь-яких формах протесту проти влади; 6) використання супутників та інших новітніх інформаційних технологій; 7) збирання інформації про будь-які прояви «девіантної» або взагалі «ненормальної» поведінки? Це – ідеал паноптичного устрою, про який навіть і не міг мріяти Бентам з його «Паноптиконом».

3. Бауман аргументовано підкреслює, що сучасні владні структури є модернізованими методами паноптичного контролю [13]. Звичайно, будь-яка влада завжди мріяла та мріє бути неосяжною, невидимою та тотальною. Проте саме епоха Постмодерну дозволила довести цей ідеал до над-абсолютного втілення з перспективою подальшого розвитку цієї безмежності за рахунок скорочення людського фактора на користь технологій. Особливо яскраво це проявилось в сучасних пенальних системах: від «реабілітації» до «покарання», від «покарання» до «менеджменту ризиків» та «убезпечення суспільства». Дбайливий соціальний працівник змінився на електронний браслет на нозі злочинця, за допомогою якого було створено прозору та невидиму, а головне – індивідуальну в'язницю для кожного з «небезпечних» представників суспільства.

Підсумовуючи викладене у цій статті, хотілося б зазначити наступне.

Свого часу в'язниця була мікромоделлю суспільства, в якому «свобода» була однією з найважливіших категорій. Таке ж саме значення має свобода і в суспільстві Постмодерну.

Проте суспільство Постмодерну суттєво змінилося. Відтак, змінилося і уявлення про свободу. Важливо зазначити, що зміна сутності, ролі та функцій в'язниці під впливом численних соціально-економічних процесів є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної вище категорії.

Проте варто особливо наголосити: сьогодні ми маємо діаметрально протилежну ситуацію, коли вже суспільство є моделлю в'язниці. Якщо у XVIII ст. позбавлення волі розглядалося як «останній засіб» в системі кримінально-правових заходів, то в середині XIX ст. воно стало «першим засобом». В кінці 1960-х рр. позбавлення волі знову отримало статус «останнього засобу». Сьогодні ми спостерігаємо тенденцію вже не прихованого повернення в'язниці на перше місце.

Більше того, сьогодні замало говорити про «карцерне суспільство». Відбувається подальша транскарцерація, межі якої визначити надзвичайно важко, оскільки, мабуть, вимірювати безмежне є нелегкою справою.

Тому «звання» основоположної категорії для сучасного суспільного розвитку багато у чому переходить від свободи до не-свободи, що не є, на жаль, вже настільки фантастичною, як це здається на перший погляд.

Література:

1. Foucault, M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison / M. Foucault. – Penguin Books, 1991.
2. Ягунов Д. В. «Криз реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики / Д. В. Ягунов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 4. – С. 28-30.
3. Пионтковский, А. Тюремноеведение. Его предмет, содержание, задачи и значение / А. Пионтковский. – О., 1892. – С. 4.
4. Оруэлл Дж. 1984: роман; Скотный двор: сказка-аллегория / Дж. Оруэлл. – М: Астрель, 2011. – 361 с.
5. Lords say surveillance society erodes foundations of UK [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.theregister.co.uk/2009/02/06/lords_reject_government_data/
6. Торвальд Ю. Век криминалистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bookz.ru/authors/torval_d-urgen.html
7. Естонія зобов'язала всіх, хто в'їжджає у країну, здавати відбитки пальців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/world/2011/10/06/54777>
8. У Німеччині в іммігрантів візьмуть відбитки пальців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/world/2010/09/19/27208>
9. EU funding 'Orwellian' artificial intelligence plan to monitor public for «abnormal behaviour» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.telegraph.co.uk
10. Лондонськими мародерами оказались спортсменка, музыкант и балерина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vesti.ru/doc.html?id=536344
11. В ФБР с 2012 года в корне изменят базу данных [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/1270205-v-fbr-s-2012-goda-v-korne-izmenyat-bazu-danny>
12. China's Golden Shield. International Centre for Human Rights and Democratic Development, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dd-rd.ca/site/_PDF/publications/globalization/CGS_ENG.PDF
13. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М., 2004. – С. 74.

ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД У СУЧАСНИХ ПРОЦЕСАХ ПІЗНАННЯ ПРАВА

Стаття присвячена розгляду питань, пов'язаних із роллю історичного підходу у розумінні права. Вказуються вихідні положення історичної школи права, її еволюція. Аналізується вплив даної школи на формування таких напрямів як історія права, компаративізм та етнологічне правознавство.

Статья посвящается рассмотрению вопросов, связанных с ролью исторического подхода в понимании права. Указываются исходные положения исторической школы права, её эволюция. Анализируются влияния данной школы на формирование таких направлений как история права, компаративизм и этнологическое правоведение.

The article is devoted to aspects of the appearance and evolution of the historical approach in understanding of law. Particular attention was paid to the analysis of prospects for the historical school of law, in relation to modern processes researches of law.

Постановка проблеми та аналіз досліджень. Формування нового понятійного апарату юриспруденції тісно пов'язане із системним розкриттям сутності права. Сама природа права має безліч сторін. Тому при проведенні таких досліджень, треба враховувати надбання різних підходів щодо розуміння права.

Отримання необхідних для усвідомлення сутності права знань можливо лише за умови встановлення зв'язку між правовим життям різних поколінь, обґрунтування правової спадщини людства як цілісного суб'єкта світової історії. Але це має бути не простою констатацією фактів, а аналізом способів побудови правового життя, які залишаються під впливом суспільного поступу та мінливих історичних обставин.

Однією з найважливіших філософсько-правових проблем сучасних теоретичних досліджень є проблема дослідження генезису, природи й сутності права та його вихідних, онтологічних підстав [1, с. 7].

Проблема праворозуміння, безумовно, є визначальною в юридичній науці. Образ права, що склався в рамках певного типу праворозуміння стає базою для побудови правової теорії і принципом пізнання всіх правових феноменів. Таким чином, розуміння того,

що є право, зазвичай сконцентроване в його визначенні, втілює в собі загальну правову концепцію. Інакше кажучи, «якщо поняття права – це стисла юридична теорія, то юридична теорія – це розгорнене поняття права» [2].

Як вказує В. В. Дудченко: «Концепція оновленого пізнання права виходить із необхідності відмежування від суто позитивістського підходу. В процесі пізнання сутності права, особливе місце посідають природно-правові підходи. Адже знаменними здобутками природно-правових вчень є: обстоювання незалежності права від визнання чи не визнання з боку держави; виявлення онтологічного місця права; телеологічний підхід; зв'язок ідеї справедливості з принципом договору» [3, с. 759].

Спеціального вивчення, як зазначає П. М. Рабінович, потребує питання, чи можна вважати праворозумінням таке відображення у свідомості корисної для суб'єкта значимості певних явищ, що здійснюються за посередництвом не інтелектуальних, а суто ірраціональних феноменів (скажімо почуттів, емоцій, інтуїції, підсвідомості), котрі, можливо, взагалі не позначаються словом (зокрема «право») чи якимось іншим способом [4, с. 3].

У видобуванні інтерпретаційної гіпотези праворозуміння важлива роль належить категоріям логічного та історичного. Адже відшукуючи право, ми намагаємось досягнути правовий феномен, якій існує у часі та просторі, тобто у вигляді пов'язаних між собою конкретно-історичних форм. А також який феномен розкриває сутність через проходження стадій діалектичного становлення.

Національні правові системи, що існують сьогодні й існували раніше, формувалися в певних культурних умовах. Право, як і культура, зароджується, поширюється, зберігається, руйнується, тобто переживає ряд значних метаморфоз. Специфіка джерел права, правосвідомість, механізм реалізації права, система правових санкцій визначають унікальність правового життя в умовах того або іншого соціокультурного простору. Проте така обумовленість не може носити тільки односторонній характер, оскільки саме культурне середовище здатне викликати до життя ті або інші правові феномени, а «зрозуміти специфіку чужої правової системи важливо, перш за все, для того, щоб краще виявити специфіку власної» [5].

Мета статті. У зв'язку з необхідністю оновлення методологічних підходів у визначенні сутності, змісту, та форм існування права, питання всебічного обґрунтування історичного підходу у сучасних процесах пізнання сутності права є актуальним.

Основний матеріал. Проблематика, пов'язана з правом, його природою, сутністю, змістовним наповненням, є доволі складною і суперечливою, вона традиційно викликає жваві дискусії і обговорення.

Розглядаючи процес виникнення та розвитку права, О. А. Котенко вказує: «право історично виникло як класове явище і виражало насамперед волю і інтереси економічно панівних класів. Якщо звичаї містилися у свідомості і поведінці людей, то правові норми почали оформлятися письмово для всезагального ознайомлення. В такій спосіб формуються відповідні джерела права. Правові норми склалися переважно трьома основними шляхами: 1) переростання мононорм (первісних звичаїв) в норми звичаєвого права; 2) наявною правотворчістю держави, яка виражається у спеціальних документах, що містять юридичні норми, – нормативних актах (законах, указах тощо); 3) наявним прецедентним правом, яке складалося з конкретних рішень (прийнятих судовими або адміністративними органами) та набувало характер зразків, еталонів для вирішення інших аналогічних справ» [6, с. 76].

Наприкінці XVIII ст. в Німеччині розпочалося формування особливого напрямку у вивченні права, який вже у першій половині XIX ст. набув значного впливу в юридичній науці. Теоретико-пізнавальною основою цього напрямку стало питання про історію виникнення і розвитку права, що і обумовило його назву — історична школа права.

Вихідне положення і принцип історичної школи права зводиться до співвідношення між «постійним», «загальним» і «змінним», «релятивним» моментами у праві. Мовою філософії це означає, що йдеться про співвідношення універсалій і конкретностей.

Німецькими вченими, що відстоювали наведені правові погляди та заснували наприкінці XVIII ст. історичну школу права були Г. Гуго, Ф. К. Савіньї, Г. Ф. Пухта [7].

Історична школа права зародилася на противагу природній школі права, хоча представники обох шкіл розглядали право як явище наддержавне, незалежне від волі законодавця. Але, природна школа права прагнула виробити єдине універсальне (загальнолюдське) розуміння права, не приділяючи значної уваги його національній специфіці.

На формування історико-правового вчення вплинули ідеї філософів І. Г. Гердера, Ф. Шлегеля і Ф. В. Шеллінга. А саме ті з їхніх ідей, котрі проголошували сутність соціальних явищ та

інститутів залежною від історичного розвитку соціального життя, що має свої об'єктивні закони [8].

Спираючись на подібні твердження та ігноруючи розуміння права як природної необхідності кожної людини, представники даної школи вважали право проявом духу окремої нації. Вчені заперечували можливість існування єдиного для всіх народів права; виходили з того, що у німецького, як і у будь-якого іншого народу, є свої притаманні тільки йому правові норми. Тобто стверджували, що не існує загальновизнаного права, оскільки воно є результатом історичного розвитку окремого народу.

Головна ідея історичної школи юристів полягає в тому, що право – не просто комплекс норм, а жива» і «реальна» складова соціального і економічного устрою суспільства. У цьому устрої право не самодостатнє, воно відображає традиційні суспільні цінності, які надають значення і сенсу такому суспільству. Це є «практичним» віддзеркаленням філософсько-методологічної проблеми універсалій та конкретностей [9, с. 97].

Р. Ієринг, критикуючи органічну теорію історії, вказував: «метою права є мир, засобом досягнення цієї мети – боротьба. Боротьба за право є обов'язком особистості перед самою собою, своєю честю гідністю. Головним у пізнанні права має стати поняття мети, а не причини. Сформульована мета потребує вибору засобів її реалізації. Встановлення мети і вибір засобів – справа вільної особистості» [10].

В свою чергу, видатний вітчизняний правознавець Богдан Кістяківський, обґрунтовував, що «право, як реальне явище потрібно вивчати і з точки зору мети, і з точки зору причини. Поряд з суто соціологічним завданням – дослідити закони виникнення і розвитку права – існує набагато важливіше науково-практичне завдання – дослідити ті причинні співвідношення, які обумовлюють саму сутність права» [11, с. 385].

При чому Б. Кістяківський не погоджувався із позицією Р. Ієринга, вказуючи, що основний недолік праць німецького вченого вбачається у тому, що він досліджує не мету в праві, а мету права. Для Р. Ієринга, мета, як творець права, передує праву, і тому, в даному випадку вона подібна причині, відповідно, він досліджує не мету в праві, а мету поза правом [12, с. 388-391].

Аналізуючи підхід історичної школи права та критику Р. Ієринга, до цікавих висновків приходять С. В. Ромашкін, він зазначає: «визнання свободи, а відтак, і справедливості загальним

позачасовим началом знову-таки дозволило подолати однобічність органічного розуміння історії, бо раніше вважалося, що історія заперечує свободу, постаючи необхідним суто органічним розвитком, невіддільно пов'язаним із минулим. На цій підставі по-іншому почали пояснювати виникнення права і держави. Їх засадою є божественна воля, проте здійснення цієї волі віддається людській свободі. Відповідно, органічне розуміння історії права поступилося місцем телеологічному розумінню» [13].

Відповідно еволюцію історичної юриспруденції можна окреслити таким чином: від просторово-часової конкретності (казуальної необхідності) до універсалії в історії права (до ейдентично-телеологічної необхідності).

Як вказує В. В. Дудченко, наслідком еволюції історичної школи права стало як визнання універсальності і поза часовості права, так і визнання фактором правоутворення не лише індивідуального духу певного народу, а й духу загальнолюдського. Це дозволило спростувати як однобічну органічну теорію історичного розвитку, так і теорію спонтанного, безвольового розвитку права [14, с. 14].

Заклавши основу історичного методу дослідження права в юридичній науці, німецька історична школа права вплинула на формування історії права як науки у другій половині XIX ст [15].

Але, цей метод, був неприйнятним для прихильників німецької історичної школи права, адже на їх думку право настільки пов'язане з розвитком конкретної нації, що його норми не можуть бути використані іншим народом (таке використання суперечитиме "духу нації").

При цьому майже усі правознавці досліджують правові і державні явища за допомогою історико-порівняльного методу як засобу дослідження і співставлення загальних і специфічних стадій розвитку права в різних правових системах та виявлення запозичень, що відбуваються між ними і свідчать про схожість соціальних потреб окремих народів.

З кінця XIX ст. в західній юриспруденції завдяки накопиченню наукового матеріалу внаслідок використання порівняльного і етнологічного методів дослідження права почалося формування окремих наукових напрямів — порівняльного правознавства чи юридичної компаративістики (від лат. "comparativus" — порівняльний) та етнологічного правознавства чи юридичної етнології [16]. Для прогресивного розвитку юридичної науки цей процес був закономірним.

Сьогодні необхідність використання вітчизняною юридичною наукою досягнень порівняльного правознавства є безсумнівною. Адже одним із завдань юридичної компаративістики є сприяння гармонізації національної правової системи, її наближення до загальнолюдських, міжнародно-правових цінностей.

Актуальним є розвиток і юридичної етнології, оскільки саме етнологічне вивчення права дає змогу визначити, які правові і державні інститути адекватні культурі окремого народу, які з них необхідно обов'язково враховувати в процесі національного державотворення [17, с. 121-124].

З'ясовуючи необхідність порівняльно-правових і етнологічно-правових досліджень, слід нагадати про те, що їх підґрунтям є історичне вивчення права, важливість якого доводили правознавці минулих століть.

Висновки. З часом значення історичного підходу у вивченні права не зменшилося. Сучасна юридична наука не може обійтися без належного історичного пізнання права (і держави так само).

У зв'язку з цим, В. В. Дудченко зазначає, що «сучасна теорія мусить звести в одне всі три традиційні школи юриспруденції – політичну школу (позитивізм), етичну або філософську школу (теорії природного права) і історичну (історична юриспруденція) – і створити інтегровану єдину юриспруденцію» [18, с. 18].

Недостатнє використання історичного методу при вивченні суспільних інститутів значно зменшує потенціал будь-якої науки. Без звернення до історичного пояснення сутності права і держави юриспруденція не може всебічно досягнути процеси виникнення, становлення, розвитку та вдосконалення державно-правових явищ. Інакше кажучи, без історичного відтворення правового життя суспільства неможливе його повноцінне осмислення.

Право в узагальненому вигляді постає як складне, суперечливе, багаторівневе, історичне і, разом з тим, цілісне явище, яке тісно взаємопов'язане з іншими соціальними феноменами, зокрема державою, політикою, економікою, культурою суспільства тощо. Відмовлення від їх цілісного вивчення не тільки істотно збіднює розуміння права як складного світу, багатогранної реальності зі своїми закономірностями, своїм улаштуванням і логікою розвитку, а й унеможливує наукову розробку проблемами ефективності права, а також доцільне і цілеспрямоване використання права як могутнього нормативного регулятора суспільних відносин.

Література:

1. Завальнюк В. В. Антрополого-герменевтичний підхід до характеристики правової реальності: становлення концепції // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 50 / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2009. – 476 с.
2. Цвік М. В. Фундаментальні проблеми теорії права // Антологія української правової думки. – К. 2005. – Т. 10: Юридична думка незалежної України. – 944 с.
3. Дудченко В. В. Подальший розвиток природно-правової концепції в українській юриспруденції // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 50. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 772с.
4. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння // Право України. – 2007. – № 9. – 133 с.
5. Честнов И. Л. Актуальные проблемы теории государства и права: эпистимология государства и права: учебное пособие. – М.: Знание: ИВЭСЭП, 2004. – 63 с.
6. Котенко О. А. До питання про генезис правового розвитку // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 50. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 772с.
7. Петрова Л. В. Нариси з філософії права. – Х.: Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 1995. – 260 с.
8. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений. – М.: НОРМА-ИНФРА – М, 1997. – 736 с.
9. Ромашкін С. В. Ідеї історичної школи права в становленні юридичної герменевтики // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 50 / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2009. – 476 с.
10. Иеринг Р. Борьба за право: пер. С нем. – М.: Прогресс, 1991. – 364с.
11. Кистяківський Б. А. Философия и социология права. – Спб.: РГХИ, 1999. – 800с.
12. Кистяковский Б. А. Вказ. пр.
13. Ромашкін С. В. Вказ. пр.
14. Дудченко В. В. До питання про антиномічну природу права // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 40 / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2008. – 356 с.

15. Ширяев В. Н. Историческое изучение права. – Ярославль, 1905. – 112 с.
16. Керимов Д. А. Основы философии права. – М.: Юрид. лит., 1992. – 288 с.
17. Усенко І. Б. Парадигма українського державотворення, академічні традиції і сучасні завдання історико-юридичної науки // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність (матеріали науково-практичної конференції). – К., 1997. – 430 с.
18. Дудченко В. В. Вказ. пр.

УДК 340.12

Горобець К. В., НУ «ОЮА»

СТРУКТУРНІСТЬ ПРАВА ЯК ЙОГО УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ

У статті з позицій критики традиційних підходів до розуміння структури права запропоновано постструктуралістське її бачення як єдності догми права, суб'єкта, цінностей правової сфери та правової ситуації. Доведено, що правова ситуація виступає в якості динамічної складової структури права. По-новому розглянуто співвідношення між структурою права та правовою системою. Продемонстровано, що правова система є локалізованим (або глобалізованим) варіантом реалізації універсальної структури права. На основі цього запропоновано крім властивості системності виділяти властивість структурності права, що виражається через його універсальність.

В статье с позиций критики традиционных подходов к пониманию структуры права предложено постструктуралистское ее видение как единства догмы права, субъекта, ценностей правовой сферы и правовой ситуации. Доказано, что правовая ситуация выступает в качестве динамической составляющей структуры права. По-новому рассмотрены соотношения между структурой права и правовой системой. Продемонстрировано, что правовая система является локализованным (или глобализированным) вариантом реализации универсальной структуры права. На основе этого предложено кроме свойства системности выделять свойство структурности права, что выражается через его универсальность.

The article from the standpoint of criticism of traditional approaches to understanding the structure of law its vision as a unity of dogma of law,

subject, values of legal area and legal situation. It is proved that the legal situation acts as a dynamic component of the structure of law. A relationship between the structure of law and legal system is analyzed from new positions. It is demonstrated that the legal system is localized (or globalized) variant of the universal structure of law. It is based that law besides its system character has structural character.

Традиційні питання загальнотеоретичної та філософської юриспруденції, що зазвичай концентруються в просторі проблематики догми права, в останні часи все частіше стають предметом наукової рефлексії. Це не в останню чергу пов'язано з тим, що юриспруденція прагне вийти на нові рівні осягнення буття права і держави, що знаходяться за рамками їх моністичних тлумачень та інтерпретацій.

Одна з класичних (але далеко неоднозначних) правових категорій – структура права. Традиційно під структурою права розуміється система законодавства (рідше – система права), що, частково пов'язано з фундаментальними розробками С. С. Алексєєва [1]: ця характеристика структури права перекочувала до курсів з теорії держави і права, проблем теорії держави і права, можна помітити її вплив і на філософський зріз юридичної науки. Нескладно помітити, що подібний підхід використовується і сьогодні в працях Д. М. Азмі, П. П. Богущького, Є. П. Євграфова, О. А. Кірімової, Н. М. Крестовської, А. В. Кузьменко, О. С. Лисенкової, Л. А. Луць, С. В. Полєніної, В. В. Сорокіна та ряду інших.

У той же час таке розуміння структури права викликає цілий ряд питань. По-перше, яким чином співвідносяться між собою поняття «структура права», «система права» і «правова система»? По-друге, чи може структура права існувати за межами його системи, або ж структурні компоненти права одночасно є й його системними компонентами? По-третє, чи можуть в праві існувати феномени, що виходять за рамки його структурного і системного вимірів? Усі ці питання, не дивлячись на їх удавану догматичність, виявляються важливішими з точки зору осмислення специфіки сучасного права, оскільки в них зосереджуються ключові проблеми його буття, дії та розвитку.

Розгляд питань структури права в сучасних дослідженнях, так чи інакше, виводить на його систему [2], а часто поняття «структура права» і «система права» застосовуються як синоніми та легко замінюють один одного [3]. Тим не менш, під структурою права розуміють «його внутрішню будову, що характеризується обов'язковою присутністю невід'ємних, константних, закономірно

присутніх та зв'язаних між собою (тобто системоутворюючих) елементів» [3, с. 13]. У будь-якому випадку, опис структури права в новітніх дослідженнях обмежується або обґрунтуванням його поділу на галузі, або виявлення специфіки виникнення нових галузей чи інститутів права. Таким чином, не дивлячись на критику поглядів С. С. Алексєєва, що наближаються до свого п'ятдесятирічного ювілею, можна навести його слова: «право кожної держави існує та функціонує в якості єдиної, юридично цільної, внутрішньо узгодженої системи загальнообов'язкових норм. Найважливішою стороною внутрішньо узгодженої системи і є його структура – закономірна організація (скелет) його елементів» [1, с. 10].

Традиційне розуміння структури в філософії – її трактування як інваріантного аспекту системи. За великим рахунком, діалектичне бачення структури передбачає, що вона зумовлює *внутрішню* стабільну інваріантну будову системи, у той час як її елементи утворюють *зовнішню* варіативну будову. Класичний приклад структурно-системного відношення – кубик Рубіка. При наявності інваріантної структури (шести нерухомих граней на вісях, восьми куткових елементів та дванадцяти двосторонніх компонентів) він здатен змінювати свою систему з кожним новим поворотом. Структура і система, відповідно, нерозривні. Більше того, система немислима без структури, рівно як і навпаки.

Будь-який системний об'єкт, у тому числі й право, виходячи з окресленого підходу, має трактуватися у вимірі його структурності. Розглядаючи цю проблему в площині співвідношення системи права і системи законодавства, більшість дослідників говорить про те, що система права виражає *внутрішню* будову права, у той час як система законодавства – *зовнішня* форма вираження і закріплення системи правових норм [4, с. 405]. Ця позиція досить широко поширена і простежується в більшості навчальних курсів [5, с. 200; 6, с. 332], де під системою права розуміють його внутрішню структуру, а також в наукових дослідженнях, прямо чи опосередковано присвячених структурному виміру права [2; 3; 7].

Виникає досить серйозна проблема: система права ототожнюється з його структурою. Однак цим питання не вичерпується. Визначивши межі структури і системи права в їх традиційному розумінні, ми неминуче стикаємось із тим, що право існує і за цими межами, іншими словами – за межами своєї системи і структури, оскільки очевидно, що право не є тотожним ані системі його джерел, ані, тим паче, системі законодавства.

Для розв'язання цієї суперечності використовують поняття «правова система», що включає в себе систему права в якості одного з компонентів, наряду з правосвідомістю, юридичною практикою тощо. Якщо слідувати логіці діалектичного розуміння зв'язки «структура-система», то правова система повинна мати свою структуру. Структурні компоненти правової системи називають блоками, і їх кількість неминуче постійно збільшується, адже росте обсяг того, що іменують «правове».

Розглядаючи структуру правової системи, деякі дослідники приходять до висновку про те, що нормативна її складова є не лише не єдиною, але й не найважливішою [8, с. 61, 80-88,]. У цьому зв'язку виділяють такі структурні блоки правової системи:

а) нормативна підсистема, яка пов'язана з виокремленням системи права;

б) інституційна підсистема, яка пов'язана з функціонуванням системи правотворчих та правозастосовних органів;

в) статусна підсистема, яка представляє систему суб'єктів права;

г) комунікативна підсистема, яка виражена в системі правових зв'язків і правових відносин;

д) ідеологічна підсистема, що утворює систему правових ідей, принципів, праворозуміння, правових категорій, образів права і т. д. [4, с. 323-324].

Поняття правової системи є одним з найбільш загальних понять (категорій) юриспруденції, оскільки саме воно використовується для характеристики існуючих у сучасному світі правових культур з точки зору їх формалізації, дієвості та різноманіття.

Показово, що в юридичній літературі висловлена думка, що поняття «правова система» скеровано за межі структури права. При цьому стверджується, що правова система є однією з підсистем суспільства наряду з економічною, політичною, релігійною і т. д. системами, і, з іншого боку, забезпечує цілісність та виокремленість права в його цивілізаційній та культурній специфіці [9, с. 54]. Між тим, сумнівним видається твердження про те, що правова система виходить за межі структури права, оскільки існуючі правові системи усіх рівнів (від національного до міжнародного і глобального) сьогодні розвиваються під знаком таких важливих правових цінностей як права людини, верховенство права, правова держава, справедливий суд, які складно прив'язати до якої-небудь конкретної правової системи. Вплив цих конструктів на всіх рівнях буття

права наводить на думку про те, що, не дивлячись на їх зародження в рамках національних правових систем ряду європейських держав, сьогодні вони виходять за їх рамки, і діють за межами правових систем. У той же час, вони, поза сумнівів, входять в структуру права, виступаючи його найважливішою основою і критерієм його власної цінності. Наприклад, саме цей висновок підштовхує ряд дослідників до перегляду традиційних трактувань при розгляді права як частини правової системи і виходу на діаметрально протилежні за своїм змістом теоретичні конструкції (ІО. М. Оборотов, В. В. Колесниченко та ін.).

Таким чином, навіть вихід на найширший рівень охоплення правової субстанції – рівень правової системи – не дає підстав для ствердження того, що структура права можлива лише в його системному вимірі (тобто, в рамках системи права чи правової системи). Це зумовлює пошуки нових підходів до сприйняття структури права.

Не дивлячись на очевидне домінування у вітчизняній та російській юриспруденції розглянутого розуміння структури права, існує й альтернативне її бачення. Не акцентуючи увагу на детальному розкритті та тлумаченні цього поняття, видатний російський філософ права М. М. Алексєєв в структуру права включав догму права, суб'єкта (особу) в праві та правові цінності [10]. Очевидно, що підхід класика філософії права визначився прагненням охопити в структурі права його необхідні (мінімальні) компоненти, тобто те, без чого право не може існувати.

Думається, такий підхід є більш переконливим як з точки зору глибини осмислення права, так і з позиції його реального функціонування. Уявляється також, що М. М. Алексєєв багато в чому передбачив сучасні трактовки структури в філософії та теоретичній соціології, що створює додаткові передумови для їх аналізу.

Для великої кількості сучасних соціологічних теорій і філософських течій категорія структури є не тільки ключовою, але й такою, що визначає весь хід теоретичних побудов та конструювань. Окрім класичного структуралізму, зосередженого в соціологічних вченнях Е. Дюркгейма, М. Вебера, П. Сорокіна, Т. Парсонса та ін., структури опинилися в центрі уваги постструктуралістських концепцій в філософії (Ж. Деріда, Ж. Дельоз, У. Еко, пізній М. Фуко), що заклали методологічну основу для розвитку постмодернізму, а також соціологічних досліджень Е. Гіденса та П. Бурдьє – двох ключових фігур в сучасній соціологічній теорії.

Структуралізм і постструктуралізм – важливі напрямки сучасної соціології та соціальної філософії, що намагаються надати цілісне бачення суспільства, його функціонування і розвиток. І якщо філософський постструктуралізм не мав на меті надати певне несуперечливе знання чи створити якісно нову методологію, а прагнув, говорячи словами Ж. Дельоза, «звести структуралізм з глузду», то соціологічні концепції Е. Гіденса та П. Бурдьє представляють значний інтерес в контексті розуміння того, як існують структури, у тому числі структура права, що дозволяє їм існувати в рамках системи чи навпаки, за межами цих рамок та багато інших проблем.

Перш за все, необхідно підкреслити, що поняття структури, починаючи з розробок Т. Парсонса, чітко визначило своє самостійне, поза-системне буття. Структури в класичному структуралізмі розглядаються як результати конструювання аналітичних елементів, позбавлених конкретно-історичного смислу, безвідносних до певного історичного періоду чи емпіричних обставин [11]. Багато в чому таке трактування перекликається з тим, що ми бачимо в юриспруденції: структура права мислиться як деяка констrukція галузей, інститутів права, правових спільностей та їх різновидів, часто без аналізу їх безпосереднього наповнення нормативами. Структура, таким чином – це деяка ідеальна модель, або, говорячи словами Н. Лумана – проєкція смислу до невизначеності [12, с. 36].

Саме таке бачення поняття структури призвело до виникнення постструктуралізму в соціології, основна проблематика якого обертається навколо ключового твердження про те, що в структуралізмі структури ніби живуть своїм окремим життям, а людина розглядається усього лише як фігурка на шахівниці, пасивна, безформна матерія, якій структури надають готові форми і форми поведінки [13, с. 99]. І дійсно, розуміння права сьогодні багато в чому структуралістське: при розгляді питань про його систему, структуру, ознаки, суб'єкт правового життя, рівно, як і саме правове життя, ніби залишається «за кадром», окремо від права.

Вирішення цієї дилеми, поворот соціальних структур (у тому числі й права) до суб'єкта, тобто реального учасника правового життя, пов'язано, на думку Е. Гіденса, з розмежуванням структури і системи. Структури передбачають існування: по-перше, знань з боку суб'єктів, по-друге, соціальних практик, організованих через рекурсивну мобілізацію і розгортання цього знання; по-третє, можливостей, необхідних для здійснення цих практик.

Поєднуючи ці три компоненти, ми отримуємо структуру як органічне переплетіння знання та миті його опредметнення в дії [14, р. 37]. Співставляючи структури і системи, соціолог використовує аналогію «мовлення-мова». По-перше, мовлення, як і структура, завжди ситуативна, тобто локалізована в просторі і часі, тоді як мова віртуальна і знаходиться у позачасовому континуумі. По-друге, мовлення передбачає наявність суб'єкта, що її промовляє чи об'єктивує іншим способом, як і структура потребує суб'єкта, що її активує; мова ж – безсуб'єктна: навіть якщо вона відтворюється, в ній не відбуваються невідворотні семантичні, граматичні чи орфоепічні трансформації. Нарешті, по-третє, мовлення завжди передбачає наявність іншого, рівно, як і структура передбачає спрямованість зовні, а мова не є результатом прагнень та мотивів суб'єкта і не орієнтована ні на що [15, с. 40].

Не дивлячись на умовність та деяку штучність такої аналогії, можна дійти до парадоксального з точки зору діалектики висновку: система – це більш вузьке, ніж структура, поняття. У своїй дії та різноманітні структури існують незалежно від систем і це – специфічна риса сучасного суспільства.

В контексті правового розвитку питання про структуру права пов'язується, таким чином, не тільки з існуванням нормативної його складової. Структура права – це не тільки сукупність його статичних компонентів, але й їх динаміка, що дозволяє їм існувати в конкретних вимірах простору і часу, а в самому широкому контексті структура права дозволяє йому діяти в різних системних рамках.

Нескладно в цьому зв'язку помітити, що структура права і його система не замикаються один на одному, а існують паралельно, дозволяючи праву існувати поза системою своїх джерел, виходити за рамки юридичних текстів, існувати не лише на рівні належного, але й на рівні сущого. У той же час, структура права передбачає наявність постійних позачасових зв'язків між її компонентами, адже саме через структуру відбувається реальне функціонування, дія права, формується і розвивається правова сфера.

Розглядаючи структуру права як єдність догми, суб'єкта і цінності, М. М. Алексєєв, безумовно, випередив час. Однак, думається, що його позиція може бути розгорнута в більш широкому контексті, оскільки сьогодні стає все більш очевидно, що навіть за такого широкого підходу охоплюються лише статичні компоненти структури права. У цій триєдності відсутній іще один, не менш важливий динамічний компонент, що дозволяє в повній

мірі показати життя права через усе різноманіття його форм та опосередкувань. Ідеться про правову ситуацію як те подієве поле, в якому відбувається з'єднання догми, суб'єкта і цінності.

У цьому зв'язку викликають інтерес розробки, що розкривають зміст правової ситуації через такі феноменологічні риси права як дієвість, істинність та спрямованість (інтенціональність) [16, с. 10], а також ті публікації, в яких визначаються контури використання ситуаційного (ситуативного) підходу в правових дослідженнях [17].

Розвиток та становлення ситуаційних досліджень в рамках загальнотеоретичної та філософської юриспруденції пов'язано, як виявляється, з тим, що право все в більшій мірі децентрується. Втрата державою монополії на право виводить на домінування координативних, а не регулятивних засобів правового впливу. Правова ситуація, висуваючись в центр онтологічних основ права, витісняє поняття єдиного центра буття права.

Поняття центру як деякого організуючого начала є характерним для структуралістських поглядів. У той же час, як стверджував Ж. Деріда, центр – це не об'єктивна властивість структури, а результат внутрішнього переконання суб'єкта, результат нав'язування смислу, який насправді може бути абсолютно іншим. Принцип центрації, на думку філософа, пронизує всі сфери життєдіяльності сучасної людини: в філософії та психології він приводить до раціоцентризму, який стверджує пріоритет дискурсивно-логічної свідомості над іншими її формами; в культурології – до європоцентризму, що перетворює європейську соціальну практику і тип мислення в критерій для аналізу інших форм культури; в історії – до футуроцентризму, який визначає історичне сьогодення та майбутнє завжди кращим і більш прогресивним, ніж минуле [18, с. 8-9]. Можна продовжити цю думку і перенести її в площину буття права, оскільки принцип центрації в юриспруденції призводить до нормоцентризму, який возвеличує нормативну складову права, яка нерідко затьмарює всі інші його компоненти.

Відхід від центрризму у сприйнятті структури права пов'язаний також зі становленням правового плюралізму, який виявляється не тільки у визнанні множинності джерел права і рівності всіх правових теорій, але й, в першу чергу, в констатації рівності правових цивілізацій. Розгляд структури права як єдності його догми, суб'єкта і цінностей, втілених в правовій ситуації, дозволяє говорити про нього не як про породження європейської цивілізації, але як про загальнолюдську цінність.

Дійсно, структура – це те, що дозволяє праву бути універсальним суспільним інститутом, безвідносно до конкретних правових систем чи навіть сімей правових систем. Правові системи у цьому контексті слід розглядати як локалізований (чи, навпаки, універсалізований або глобалізований) варіант реалізації структури права, її наповнення специфічними нормативами, становлення особливих відносин між тими чи іншими суб'єктами в контексті відстоювання і реалізації властивих конкретній правовій системі правових цінностей. Тут принциповим є висновок про те, що в правових системах існує унікальність права стосовно до культурно детермінованої ієрархії цінностей, специфіки правового мислення і правової практики, у той час як структура права виражає всезагальність права як суспільного інституту і загальнолюдської цінності.

Виходячи з цього, слід відзначити, що право, наряду з властивістю системності, виходячи з якого воно розглядається як цілісна система правових нормативів, характеризується також властивістю структурності, яке розкривається через уявлення про право як про універсальний загальний суспільний інститут, що має власну та інструментальну цінність.

Таким чином, через ознаку структурності розкривається єдина природа права, що дозволяє йому залишатися правом в абсолютно різних за специфікою, складу учасників та цілям сферах життя суспільства і людини – від міжособистісних правових комунікацій до транснаціональних і глобальних правових відносин та інститутів. Розгляд права крізь призму його структурності дозволяє не лише по-новому співвіднести право, систему права і правову систему, але й розкрити його фундаментальні онтологічні основи, специфіку дії та ефективності.

Література:

1. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 264 с.
2. Киримова Е. А. Правовой институт: теоретико-правовое исследование: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук; спец. 12.00.01 – Теория права и государства; История права и государства; История политических и правовых учений / Е. А. Киримова. – Саратов, 1998. – 23 с.
3. Азми Д. М. Историко-теоретический и методологический анализ структуры права: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук;

- спец. 12.00.01 – Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве / Д. М. Азми. – М., 2011. – 45 с.
4. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник / О. Ф. Скакун; пер. с укр. – Х.: Эспада, 2007. – 840 с.
 5. Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х т. / Изд. 2-е, перераб и доп.; отв. ред. М. Н. Марченко. – Том 2. – М.: Зерцало-М, 2002. – 528 с.
 6. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
 7. Богуцький П. П. Військове право України: джерела, структура та розвиток: монографія / П. П. Богуцький. – О.: Фенікс, 2008. – 188 с.
 8. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ: Монография / А. И. Овчинников. – Ростов-н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 2003. – 344 с.
 9. Колесниченко В. В. Категориальный статус правовой системы / В. В. Колесниченко // Правове життя сучасної України: Матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу, 20-21 травня 2011 р., м. Одеса. Т. 1. / відп. ред. д-р юрид. наук В. М. Дрьомін; Національний університет «Одеська юридична академія». – О.: Фенікс, 2011. – С. 53-54.
 10. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
 11. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
 12. Луман Н. Понятие общества / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – СПб.: Петрополис, 1994. – С. 25-42.
 13. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології: Навч. посіб. / Марина Соболевська. – К.: Дух і літера, 2010. – 164 с.
 14. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structurture / Anthony Giddens. – Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1984. – 417 p.
 15. Керимова Л. М. Теория структуризации Э. Гидденса: методологические аспекты / Л. М. Керимова, Т. Х. Керимов // СОЦИС (Социологические исследования). – 1997. – № 3. – С. 40.
 16. Стовба О. В. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук; Спец.: 12.00.12 – філософія права / Стовба Олексій Вячеславович. – Х., 2005. – 17 с.

17. Ким Д. В. Ситуационный подход как метод научного познания / Д. В. Ким // Российская юридическая наука: состояние, проблемы, перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 45-летию юридического образования на Алтае / под ред. В. Я. Музюкина, Е. С. Аничкина. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та., 2009. – С. 32.
18. Деррида Ж. Трассирование и дифференция / Ж. Деррида // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 5-6. – С. 4-15.

УДК: 346.232(477)

Снівак Д. П., ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського»

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ТА МОДЕЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті розглядаються сучасні теорії і концепції розуміння суті місцевого самоврядування. Дані концепції аналізуються залежно від існуючих в політичній реальності моделей місцевого самоврядування. Вивчається практичний досвід зарубіжних країн у застосуванні різних моделей місцевого самоврядування.

В статье рассматриваются современные теории и концепции понимания сущности местного самоуправления. Данные концепции анализируются в зависимости от существующих в политической реальности моделей местного самоуправления. Изучается практический опыт зарубежных стран в применении различных моделей местного самоуправления.

In article modern theories and conceptions of understanding essence of local home rule are considered. One's conceptions are analysed depending on existing in political reality of models of local home rule. The practical experience of foreign countries of using different models of local home rule is studied.

Визначення поняття місцевого самоврядування в політичній науці, багато в чому, обумовлено обраною державою моделлю місцевого самоврядування, яка формується на основі практичного досвіду та наукових розробок. В свою чергу, на основі моделей місцевого самоврядування формуються концепції місцевого самоврядування. В світі сформувалися та діють дві основні (загальні) моделі місцевого самоврядування: англосаксонська – відповідно до якої, місцеве самоврядування звільняється від державних функцій; європейська континентальна – відповідно до цієї моделі місцеве

самоврядування задіяне на їхню реалізацію. Кожна модель побудована на тій або іншій теорії місцевого самоврядування або на сукупності теорій.

Для України визначення напрямку в формуванні відповідної моделі місцевого самоврядування є дуже актуальним завданням. Тому, звернення до цієї тематики є необхідним. Головною метою даної статті є встановлення зв'язку між теоретичними концепціями та реальними моделями місцевого самоврядування в сучасному політичному полі на місцевому рівні. Для досягнення мети слід виконати наступні завдання:

- дати характеристику сучасних теорій місцевого самоврядування;
- проаналізувати моделі місцевого самоврядування та визначити особливості їх реалізації;
- визначити відповідність моделей місцевого самоврядування Європейській Хартії місцевого самоврядування;
- окреслити загальні напрямки розвитку моделі в сучасному українському суспільстві.

Слід зазначити, що при аналізі місця та ролі місцевого самоврядування в політичній системі головний наголос звичайно робиться на тому, чи є вони складовою частиною механізму держави.

В рамках англосаксонської моделі, яка отримала поширення у Великій Британії, США, Канаді, Австралії та інших країнах, представницькі органи місцевого самоврядування формально виступають як діючі автономно в межах наданих їм повноважень і пряме підпорядкування нижчих органів вищим відсутнє. Крім того, для англосаксонської моделі характерна відсутність на місцях уповноважених центрального уряду, які б опікали представницькі органи, що обираються населенням. Поряд з представницькими органами в країнах з даною системою місцевого управління (США) безпосередньо населенням можуть обиратись і деякі посадові особи.

Іберійська модель: країни Латинської Америки – близька до континентальної моделі; – управління на місцевому рівні здійснюють обрані населенням представницькі органи і посадові особи місцевого самоврядування (які затверджують органами державної влади). Змішана: Австрія, Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина – поєднує у собі ознаки континентальної й англо-саксонської моделей. Радянська: колишній СРСР, Куба, Китайська Народна Республіка – усі ради, починаючи з найнижчих

є органами державної влади; – відсутність автономних джерел фінансування органів місцевого самоврядування.

В більшості країн світу, (континентальній Європі, франкомовній Африці, Латинській Америці, Близькому Сході) поширилась континентальна (французька модель) місцевого управління. Вона базується на поєднанні державного управління на місцях і місцевого самоуправління. Ця модель також характеризується певною підпорядкованістю нижчих ланок вищим. Дана система має підвиди:

- на всіх рівнях, окрім низового, діють виборні органи територіальної громади і органи, що представляють державну владу на місцях, які здійснюють контрольну функцію. На низовому рівні діють лише органи первинної територіальної освіти (Франція, Італія);

- органи місцевого самоврядування в «природних» адміністративно-територіальних одиницях створюються лише на низовому рівні, на регіональному ж рівні (у «штучних» адміністративно-територіальних одиницях) створюються місцеві державні адміністрації загальної компетенції. Існує також такий варіант даного підвиду, коли виборні органи місцевого самоврядування діють і на регіональному рівні, лише як представницькі органи територіальних громад (Польща, Болгарія, Туреччина, Фінляндія).

Моделі місцевого самоврядування відрізняються відношенням останнього до держави. Це відмінність, природно, накладає відбиток і на визначення поняття місцевого самоврядування. Одна справа, коли місцеве самоврядування має повну автономію й не задіяно на виконання державних функцій (англосаксонська модель) і зовсім інше, коли воно є залежним від органів державної влади та разом з ними здійснює державні функції й завдання місцевого значення (європейська континентальна модель) [7, с. 36].

Перша модель (англосаксонська) побудована на суспільній теорії місцевого самоврядування, що об'єднала теорію вільної громади, господарську теорію, а також частково юридичну теорію [5, с. 598]. Теорія вільної громади була розроблена німецькими вченими на початку XIX століття. Мета цієї теорії складалася в обґрунтуванні необхідності обмеження втручання держави в справи громад. Громада історично є попередницею держави. Останнє виникає в результаті об'єднання громад по економічних і політичних мотивах. Весь хід історії свідчить про це. Вільна

громада утворюється тоді, коли, при пануванні приватного права, вільні люди, що живуть у громаді, мають можливість відстояти свою незалежність. У додержавний період громада є незалежною, самостійною одиницею у вирішенні всіх завдань. Вона вільна від зовнішнього впливу. Прихильники теорії вільної громади стоять на позиції незалежності громади від держави. Їхні опоненти вважають, що відокремлення громади від держави є неможливим. Відповідно до цієї теорії громада, дійсно, історично є старшою за державу. Опираючись на цей історичний факт, можна було говорити про громаду як природний союз, який не створений державою і тому є для держави недоторканим. З виникненням держави, творцем якої є громадяни, стан останніх змінюється – вони змушені визнати необхідність держави та залежність від неї.

Господарська теорія самоврядування заснована на тому, що власні справи громади – це справи общинного господарства й що, таким чином, самоврядування є управлінням справами, у першу чергу – господарського характеру. Господарська теорія самоврядування, так само як і теорія вільної громади та суспільна теорія, ґрунтувалася на протиставленні держави суспільству. Суспільна теорія бачить сутність самоврядування в наданні суспільству самому визначати свої суспільні інтереси та залишити за урядовими органами тільки державні справи. Суспільна теорія виходить, отже, з протилежності місцевого суспільства державі, суспільних інтересів – політичним, вимагаючи, щоб суспільство та держава займалися вирішенням своїх власних інтересів.

Досвід розвитку місцевого самоврядування свідчить про те, що суспільна теорія самоврядування, об'єднана з господарською та юридичною, має практичне застосування в деяких державах [4, с. 146]. Наука припускає, що органи самоврядування не є органами державної влади. Держава уступає органам місцевого самоврядування деякі урядові права у повному обсязі. При цьому, органам місцевого самоврядування гарантується незалежність і недоторканність. Дана теорія побудована на поділі функцій і повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування.

Англосаксонська модель самоврядування вийшла з місцевих громад і приходів, а також з міст, управління якими поступово «вбудовувалося» у державну вертикаль управління країною. Починаючи з Вільгельма Завойовника, самоврядним англосаксонським громадам була надана широка автономія не тільки

у виконанні приписів королівської влади, але й у власній правотворчості. Територіальним органам на місцях довірялися всі сторони управлінської діяльності аж до здійснення судово-поліцейських функцій.

Ця модель одержала більш широке поширення в світі, ніж континентальна європейська муніципальна система. Основними рисами розглянутої моделі є: відносна самостійність її від центральної державної влади, незалежність від уряду в рішенні багатьох питань місцевого життя; відсутність на місцях представника держави. У Великобританії та США основу діяльності та компетенції муніципалітетів створюють парламенти та інші законодавчі органи (легіслатури штатів у США [2, с. 131]). Ця модель дозволяє місцевому населенню і його представницьким органам здійснювати всеохоплюючий контроль за діяльністю осіб і муніципальних радників по всіх питаннях місцевого життя, особливо у фінансах, їхній витраті, в адміністративній діяльності виконавчої влади, працівники якої в повному своєму складі (включаючи її главу) є найманими, одержують платню від муніципалітету. Не підкоряючись центральному уряду, всі муніципалітети як корпорації публічного права мають широкі правові можливості звертатися в парламент із клопотанням про прийняття закону про конкретний муніципалітет, про рішення питання податкової ставки відрахування в місцевий бюджет, про зміну системи дотацій і інших централізованих джерел формування місцевих бюджетів і т. д.

Однак, будучи відносно автономними від центральної влади, муніципалітети цієї системи перебувають під судовим контролем відповідно до доктрини *inter vires* (тобто функціонування муніципалітетів у межах своєї компетенції, закріпленої в позитивній формі її регламентації) і *ultra vires* (тобто вихід муніципалітету за межі своєї компетенції). Санкції по позовах до муніципалітетів можуть бути дуже твердими, особливо якщо мова йде про порушення муніципалітетом і його чиновниками основних прав і свобод громадян.

У державах континентальної Європи склалася система місцевого самоврядування на принципово інших засадах. Характерною рисою цієї системи є «вилучення» з громад сформованої в них публічної влади (позбавлення права нормотворчості, перетворення місцевої юрисдикції у функцію винятково державної влади, наявність опіки з боку урядових чиновників і т. д.). Ця система

широко поширилася завдяки колоніальній експансії Франції та Німеччини. Але, в у рамках даної системи місцевого самоврядування муніципалітети відіграють велику роль у політичному житті держави, у вирішенні проблем адміністративно-правового характеру в межах відповідних територіальних утворень.

До найважливішого принципу організації та діяльності муніципалітетів відноситься їхня підпорядкованість і підконтрольність місцевому населенню. Історія показує, що муніципалітети завжди були основою у боротьбі центральної влади проти феодалного сепаратизму, на їхній основі виросла державність американського народу. Демократичні сили завжди бачили в муніципальній автономії протипагу різним сепаратистським устремлінням екстремістських сил. Формування централізованої держави завжди означало все більше «переміщення» у центр від громад функцій публічної влади (інколи й насильницьким шляхом), перетворення громад у територіальні колективи, які повинні були забезпечувати реалізацію юридичних настанов центру. «Залишок» публічних повноважень в органів місцевого самоврядування, їхня підконтрольність центральній владі визначали й визначають ступінь демократизму самоврядування і його автономії.

Континентальна модель побудована на основі державної теорії самоврядування, сутність якої в тому, що органи місцевого самоврядування є органами державного управління, що їх компетенція – не є особливою самотутньою, природною, а цілком і повністю створюється й регулюється державою. Самоврядування – в даному випадку – є різновидом державного управління [9, с. 34].

У науці також є визначення поняття місцевого самоврядування, засновані й на європейській континентальній концепції. В них є також елементи подібності та розходження, простежується історична спадкоємність. Крім того, варто помітити, що при визначенні понять місцевого самоврядування прихильниками англосаксонських і європейської континентальної концепцій часто використовуються ті самі терміни: «влада»; «публічна влада»; «управління»; «діяльність», здійснювана громадянами, що проживають у межах муніципального утворення; «питання місцевого значення»; «інтереси місцевого населення» і т. д. [3, с. 12]. Але, при цьому, прихильники європейської континентальної моделі вважають, що місцеве самоврядування є або продовженням державного управління, або воно й є державне управління, здійснюване місцевими жителями в межах муніципального утворення.

Прихильники європейської континентальної моделі, заснованої на теорії державного самоврядування, вважають, що державна влада нерозривно пов'язана з місцевим самоврядуванням наявністю загальних функцій, сполученням загальнодержавних і місцевих інтересів у вирішенні завдань місцевого значення, досягненням єдиної мети – поліпшення добробуту громадян.

У свою чергу, прихильники англосаксонської моделі включають участь місцевого самоврядування в здійсненні державних функцій і вважають, що державні органи не можуть втручатися в справи місцевого значення. Варто помітити, що англосаксонська модель фактично не може бути реалізована в Україні. Вона розрахована на більш розвинені в економічних відносінах країни.

Суть розуміння місцевого самоуправління, яке засноване на європейській континентальній моделі в тому, що місцеве самоврядування розглядається як встановлена державою місцева публічна влада. Вона реалізується на території відповідного муніципального утворення шляхом управління, здійснюваного жителями, що проживають у межах цього муніципального утворення, органами та посадовими особами місцевого самоврядування. При цьому, для здійснення своїх функцій місцеве самоврядування має реальну матеріально-фінансову базу.

В такому розумінні місцевого самоуправління сполучено багато елементів надбудовних і базисних відносин, які перебувають у нерозривному зв'язку. Місцеве самоврядування здійснюється шляхом управління. Виходить, у наявності сукупність управлінських відносин, які виступають як категорія, що гарантує зв'язок і взаємодія базису та надбудови, керованої й керуючої систем. Варто підкреслити, що в даному визначенні поняття місцевого самоврядування відбиті й основні його ознаки:

- це різновид публічної влади, що встановлена органами державної влади в законах. Отже, введення місцевого самоврядування в суспільстві залежить від органів державної влади, які приймають закони. Діюча природа місцевого самоврядування полягає в тому, що воно є, з одного боку, аналогом центрального уряду, а з іншого боку – формою народовладдя, що забезпечує реалізацію прав громадян на місцеве самоврядування, а місцевому населенню – можливість перетворення своєї волі в публічну владу;

- наявність цієї публічної влади, закріпленої за громадянами в законі, дає їм можливість здійснювати управління значною

частиною державних справ, реалізувати державні функції в межах відповідного муніципального утворення;

- межі владних повноважень громадян, органів місцевого самоврядування й посадових осіб місцевого самоврядування обмежуються територією муніципального утворення. Всі рішення, прийняті при реалізації різних форм здійснення місцевого самоврядування, діють тільки в межах муніципального утворення;

- публічна муніципальна влада належить жителям і здійснюється ними безпосередньо й через створювані ними органи місцевого самоврядування або посадових осіб місцевого самоврядування;

- влада ця встановлена законом і повинна здійснюватися в рамках закону. Тим самим підкреслюється, що місцеве самоврядування здійснюється на основі чинного закону, але не виходячи з доцільності або яких-небудь інших умов.

- місцеве самоврядування як різновид публічної влади має достатню матеріально-фінансову базу у вигляді муніципальної власності, місцевого бюджету, цінних паперів і т. д. Ця влада приймає рішення й відповідає за свої дії своїм майном.

- сполучаються як місцеві, і загальнодержавні інтереси при здійсненні місцевого самоврядування.

Що ж стосується визначення поняття, заснованого на англосаксонській концепції, то досить замінити в даному визначенні термін «вирішення значної частини державних завдань» терміном «вирішення завдань місцевого значення».

Для визначення поняття місцевого самоврядування, заснованого на сполученні двох основних концепцій, необхідно вказати на сполучення завдань державного й місцевого значення. Таким чином, поряд з державною публічною владою існує муніципальна публічна влада.

Сучасним міжнародно-правовим документом, що найбільше повно викладає поняття й принципи місцевого самоврядування, звичайно вважають Європейську хартію про місцеве самоврядування 1985 року. Відповідно до офіційної версії Хартії, місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом [10].

Нескладно виявити в цьому визначенні порушення норм логіки: поняття визначається саме через себе – місцеве самоврядування через діяльність органів місцевого самоврядування. Однак, слід враховувати, що ця логічна невідповідність міститься в перекладному тексті. Першоджерела Хартії – автентичні тексти на французькій і англійській мовах. Виходячи з найменування Хартії, «місьцеве самоврядування» є перекладом англійського «local self-government» і французького «Tautonomie locale». Слова у викладеному визначенні, переведені «органи місцевого самоврядування», у французькій версії звучать як «collectivites locales», а в англійській – «local authorities». Поряд з даним перекладом, їх можна перевести також словами «місцеві влади», «місьцеве начальство», «влада на локальній території». Таким чином, у цьому випадку мова йде не стільки про установи, скільки про місьцеве населення, об'єднаного з метою здійснення владних повноважень для захисту інтересів, обумовлених в основному фактором проживання на певній, відособленій (локальній) території, тобто про населення як про суб'єкт влади. У зв'язку із чим, представляється більш прийнятним використовувати як переклад «local authorities» і «collectivites locales» поняття «місьцеве співтовариство».

Принципово важливо в цьому визначенні поняття самостійності. Під самостійністю місцевого самоврядування розуміється право населення муніципального утворення безпосередньо або через своїх представників відповідно до діючих законів без втручання яких-небудь інших владних структур визначати коло питань, прийнятих до свого ведення, і вирішувати їх.

Визначення, викладені в Європейській хартії підкреслюють і ще один важливий аспект організації місцевого самоврядування – мова йде про діяльність під свою відповідальність. Тобто тягар наслідків за рішення, прийняті в межах питань, прийнятих до свого ведення, лягає повною мірою на місьцеве самоврядування.

Місьцева муніципальна влада повинна разом з органами державної влади управляти як державними, і місцевими справами, виходячи не тільки з місцевих інтересів, особливостей і традицій, але й із загальнодержавних. При цьому управління на місцях повинне здійснюватися на основі закону. Тоді буде досягнута єдність

в управлінні на території всієї країни, і відбудеться скорочення розриву між суспільством і органами державної влади.

У конституціях сучасних держав закріплене та гарантоване місцеве самоврядування як одна з основ демократичної системи управління. Поняття «місцеве самоврядування» відображає складне й різноманітне явище, формування та розвиток якого залежить від цілого комплексу історичних, географічних, політичних, економічних і інших особливостей території. Воно найбільш повно дозволяє реалізувати положення про те, що єдиним джерелом влади є народ.

У більшості цивілізованих країн у великих адміністративно-територіальних одиницях, у межах складових їхніх територій, аж до низової ланки (невеликих міст, сіл, приходів, комун і т. д.) публічна влада реалізується не державними органами, а місцевим населенням безпосередньо або утвореними їм органами (посадовими особами) [6, с. 82].

Ця влада здобуває властивості самоорганізованої публічної влади, що здійснює управлінські функції, визнані й закріплені юридично центральною владою. У зв'язку із цим, у місцевому самоврядуванні парламентський принцип відокремлення управління від правотворчості є майже неможливим. Саме тому в законодавстві розвинених закордонні муніципалітети закріплені як корпорації публічного права, тобто установи, яка володіє правами публічної установи (суб'єкта адміністративно-правових відносин) і правами юридичної особи (США, Великобританія й ін.). У такій правоздатності муніципального утворення й проявляється його політико-правова природа як організації публічної влади на місцях. І хоча умови генезису, історичного становлення й еволюції цього інституту були різними у відповідних країнах, у цілому їхня політико-юридична сутність і функції однакові. Наприклад, історична роль німецького місцевого самоврядування в державній історії країни принципово відрізняється від впливу англійського місцевого самоврядування на формування форми правління у Великобританії. Але, в цей час ці органи здійснюють ті самі функції й однакові завдання, забезпечуючи життєдіяльність населення місцевих громад на основі законів і інших нормативних актів державних органів і власних юридичних рішень, прийнятих у межах своєї компетенції.

Місцеве територіальне самоврядування має пряме відношення до проблеми організації народовладдя в державі. Держава, будучи

виразником спільного інтересу народу, забезпечує реалізацію даного інтересу, насамперед, у формі закону. Виконання законів здійснюється відповідними органами, у тому числі й органами населення міст, районів і інших поселень. Останні, з'єднують цю діяльність із конкретними інтересами місцевого населення, більше того, населення може бути основним суб'єктом цієї державної діяльності. Отже, місцеве населення може ставати основним суб'єктом управлінських, адміністративно-правових відносин, що є першою характерною рисою муніципального управління.

Друга характерна риса муніципального управління впливає з першої. Державно-правова природа місцевого самоврядування визначається не тільки децентралізацією публічної влади, але й організацією державної влади взагалі, що є більш значимою проблемою. Самоврядування повинне бути у функціональному відношенні досить результативним. Особливу роль у вирішенні цього питання покликано зіграти законодавство про місцеве самоврядування. На даному етапі формування системи місцевого самоврядування повинні бути досить високими політична активність населення та його самоорганізація. Відомо, що самоврядування неможливо без юридично оформлених інститутів, без відповідних органів місцевого самоврядування й посадових осіб і організаторської діяльності депутатів представницьких органів муніципалітетів [1, с. 255].

Таким чином, місцеве самоврядування – це самостійна діяльність громадян по регулюванню, управлінню та вирішенню безпосередньо або через сформовані ними органи місцевого самоврядування значної частини питань місцевого значення в інтересах населення даної території з урахуванням розвитку всього суспільства. Для існування місцевого самоврядування на території потрібні певні умови: коло місцевих проблем, вирішення яких можливо власними силами та засобами; ініціатива та бажання громадян самостійно й відповідально вирішувати ці проблеми; наявність правової бази (конституція, законодавство або устав органу місцевого самоврядування), що дає можливість і гарантує реалізацію права населення на місцеве самоврядування; фінансово-бюджетні можливості території для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування; чітке розмежування власності між органом місцевого самоврядування й державними органами; узгодження місцевих інтересів з регіональними та загальнодержавними; наявність кваліфікованих кадрів, здатних

професійно реалізувати функції управління; географічні умови території (відносна компактність проживання, існування загальної інфраструктури, кліматичні умови. Перелік цих найбільш загальних умов залежно від місцевих особливостей може бути змінений (скорочений або розширений). Так, для великого міста географічні умови й наявність кваліфікованих кадрів не є актуальними, а для малонаселених територій або слаборозвинених країн ці фактори можуть стати важливими.

Література:

1. Астапова Т. О. Споживацька модель діяльності органів місцевого самоврядування / Т. О. Астапова // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Вип. 1 (16). – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007. – С. 250 – 257.
2. Барабагієв Г. В. О хартиях местного самоуправления в США / Г. В. Барабагієв // Государство и право. – 1994. – № 5. – С. 126-134.
3. Біленчук П. Система міського самоврядування: деякі питання теорії та розвитку / П. Біленчук, В. Кравченко // Розвиток місцевої демократії: забезпечення прав громадян на здійснення місцевого самоврядування: 36. матеріалів конфер. (21-22 грудня 1998 р., Київ). – К.: Перспектива, 1999. – С. 9-14.
4. Дегтярьова І. О. Стратегії місцевого самоврядування: порівняльний аналіз / І. О. Дегтярьова // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. – № 2 (20): У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 144-148.
5. Дунаєва Л. М. Зарубіжний досвід місцевого самоврядування (політико-правовий аналіз) / Л. М. Дунаєва // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 26. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 594-603.
6. Кампо В. Європейська модель місцевого самоврядування: проблеми і перспективи її реалізації в Україні / В. Кампо // Українсь-ко-Європейський журнал міжнародного та порівняльного права. – 2001. – Т. 1. – Вип. 2. – С. 71-84.
7. Качмарський Є. І. Пошук ефективної моделі місцевого самоврядування для України: теорія і практика / Є. І. Качмарський // Дні науки філософського факультету – 2008: Міжнародна наукова конференція (16-17 квітня 2008 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – Ч. XI. – С. 35-36.

8. Некряч А. І. Місцеве самоврядування України та європейський досвід: шлях до співпраці / А. І. Некряч // Вісник Львівського університету: серія міжнародних відносин. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. – 2003. – Вип. 11. – С. 61-67.
9. Соловьев С. Г. Модели организации системы муниципальной власти: проблемы теории и практики / С. Г. Соловьев // Современное право. – 2006. – № 7. – С. 32-35.
10. Хартія Ради Європи від 15.10.1985 «Європейська хартія місцевого самоврядування» (редакція від 16.11.2009) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036

УДК 340.134

Форманюк В. В., НУ «ОЮА»

ПОНЯТТЯ ЛОКАЛЬНОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу сучасних позицій науковців щодо визначення поняття нормотворчості. Автор визначає та обґрунтовує своє бачення щодо визначення поняття локальної нормотворчості в механізмі правового регулювання.

Статья посвящена теоретическому анализу современных позиций ученых относительно определения понятия нормотворчества. Автор определяет и обосновывает свое видение понятия локального нормотворчества в механизме правового регулирования.

The article is devoted to theoretical analysis of contemporary position of scholars on the definition of rulemaking. The author defines and justifies his vision of the concept of local rule-making mechanism of legal regulation.

Перебудова всіх сфер громадського життя в Україні висунула, в якості ведучої, задачу відкрити максимальний простір процесам саморегулювання і самоврядування в суспільстві, створити належні умови для повного розвитку цього інституту.

При сьогоденішніх масштабах господарської діяльності і різноманітті проблем громадського життя представляється неефективним вирішувати усі виникаючі питання тільки централізованим шляхом.

Якісно новим, більш глибоким є можливість регулювання суспільних відносин на основі норм, самостійно вироблених соціальними колективами, а також особами для впорядкування свого поведіння.

Тенденція, що тут спостерігається, полягає в розширенні сфери локального і відповідно звуженні сфери централізованого регулювання суспільних відносин в області господарської й іншої діяльності, у закріпленні в актах централізованого регулювання лише мінімальних (необхідних і достатніх) вимог до підприємництва, що складають обсяг і правові кордони волі юридичної особи. Тому **актуальність дослідження** обумовлена з необхідністю вирішення питання щодо поняття локальної нормотворчості в механізмі правового регулювання.

Наукова новизна статті складається у визначенні поняття локальної нормотворчості в рамках дослідження інституту нормотворчості.

Ступінь дослідження проблеми. Великий внесок у розробки даного напрямку внесли Оборотов Ю. М., Скакун О. Ф., Алексєєв С. С., Дзейко Ж., Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. та ін. Але на жаль, у даний час відсутні наукові розробки, зв'язані з теоретико-методологічним аналізом даного питання.

Зміст роботи. У юридичній літературі на сьогоднішній момент не існує єдиного, загальновизнаного серед учених правознавців визначення поняття нормотворчості, тому що ця категорія складна і ємна [5, с. 75-76; 3, 131-132; 7, 221-222; 6, 468-470]. Тому, при розгляді питання про створення норми права, нормативного правового акта використовуються також терміни «правотворчість» і «законотворчість», й так само «правоутворення», що у деяких випадках застосовуються як синоніми. У цьому зв'язку представляється необхідним розглянути основні підходи, що існують у юридичній науці до розкриття сутності даних правових понять.

На думку Ю. М. Оборотова, в юриспруденції питання про формування права, у результаті якого в діючу правову систему вводяться нові (змінюються чи скасовуються) правові норми традиційно розмежовується на два складові: соціальні процеси формування права (інакше правоутворення) і правотворчість (інакше нормотворчість) [5, с. 75-76].

На думку Олійника А. Ю., термін правоутворення охоплює своїм змістом процеси виникнення і функціонування права, його функціонування у фіксованих і нефіксованих (не інституціональних) формах. Також Олійник А. Ю. вказує, що в поняття правоутворення включається: формування стійких соціальних зв'язків між членами суспільства та їх об'єднаннями на підставі об'єктивних

можливостей співіснування, у результаті чого між ними розподіляються взаємні права та обов'язки (не юридичного походження); ретрансляція моделей цього зв'язку в сферу правової регламентації шляхом перекладу їх на мову юридичних нормативів та надання їм загальнообов'язкового, державно-владного характеру; втілення правових принципів, правил поведінки у взаємовідносини індивідів, що надає цим зв'язкам більшої стабільності, упорядкованості та захищеності [3, с. 131].

На думку Скаун О. Ф., правоутворення – всі форми і засоби виникнення, розвитку і зміни права, у тому числі і правотворчості, це складний і тривалий багатofакторний стихійний соціальний процес. Правоутворення відбувається за рахунок внутрішніх ресурсів суспільства через ритмічні імпульси волі і порядку, що врівноважують, доповнюють один одного й одночасно активізують у цій взаємодії рух до стану правотворчості [6, с. 468].

Нормотворчість можна розглядати, як складову частину механізму правового регулювання, без якої не з'являться на світ норми права, спрямовані на регулювання суспільних відносин. С. С. Алексєєв, говорячи про механізм правового регулювання, відзначав, що явища правової дійсності (дії в області правотворчості, акти по реалізації юридичних норм) враховуються в правовому регулюванні, включаються в дію його механізму [1, с. 152].

В. В. Іванов стверджує, що нормотворчість є комплексом здійснення певних операцій за певними методами на певних стадіях.

Необхідність розмежування правоутворення і правотворчості визначається існуванням кордону між стихійними і цілеспрямованим (офіційним) рухом правових ідей у напрямку оформлення моделей поведінки у формі суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [5, с. 76].

Наявність різних точок зору, різних підходів свідчить про те, що проблема нормотворчості складна і має багаторівневий характер. Однак ми вважаємо, що і правотворчість, і законотворчість містять у собі нормотворчість, але нормотворчість носить більш вузький і конкретний характер. Сфера діяльності норми права – конкретне відношення (чи подібні відносини), нормативного акта – визначена область суспільних відносин, права – весь спектр суспільних відносин.

У юридичній літературі є точка зору про те, що «про нормотворчу діяльність варто говорити як у власному змісті слова, так і в широкому розумінні. У власному змісті – це діяльність по виробництву

(формуванню) норм права, у широкому розумінні – це діяльність, пов'язана з підготовкою і прийняттям нормативних правових актів. Дана позиція обґрунтовується тим, що в нормативних правових актах можуть міститися також розпорядження, які хоча й носять правовий характер, але не є нормами права» [4, с. 13].

Таким чином, вважаємо, що нормотворчість в цілому являє собою складне соціальне явище, що має управлінську природу, це також одна з можливих форм правового впливу на суспільні справи. Але, проте, це завжди діяльність уповноважених суб'єктів по розробці, переробці і виданню певних нормативних актів.

У даному визначенні нами виділяється кілька елементів. По-перше, пізнання, вивчення й аналіз явищ і процесів, що допускають чи вимагають правової регламентації. По-друге, визначення органа чи іншого суб'єкта, уповноваженої особи прийняти той чи інший правовий акт. По-третє, вибір форми передбачуваного акта. По-четверте, підготовка, прийняття чи зміна його в рамках відповідних процедур.

Усі названі елементи знаходяться між собою в органічній єдності. Випадання, яких-небудь елементів чи їхня відсутність, ослаблення їхніх внутрішніх зв'язків і залежностей робить дефектним нормотворчість в цілому. Вона погано чи з запізненням відбиває суспільні ситуації і тенденції розвитку економіки, політичної і соціальної сфери. Створюються необґрунтовані, неефективні правові акти, що негативним образом впливають на суспільні процеси і поведінку людей.

Можна стверджувати, що прийняття правових розпоряджень – важка та найблагородніша справа законодавців. Тим самим вони реалізують визначені в суспільних відносинах об'єктивні по обставинах і природні за умовами місця і часу вимоги, що випливають із самої природи речей.

Правовою підставою для локальної нормотворчості є загальні чи спеціальні правові акти, що за своїм характером є диспозитивними. Законодавець у загальній нормі, як правило, визначає задачу чи вказує загальний напрямок, коло питань локального правового регулювання. У ряді випадків у загальній нормі міститься більш докладний перелік питань, що підлягають правовій регламентації при укладанні нормативних угод. Прикладом тому може служити визначаюча зміст і структуру колективного договору.

Отже, у процесі локальної нормотворчості її суб'єкти, висуваючи визначені цілі для більш сучасного і всебічного задоволення

своїх потреб і інтересів, повинні виявляти, і дійсно виявляють окремі риси, сторони, факти, явища, що діють і виникають відповідно до цих потреб і інтересів, і додають їм нормативний характер, підкоряючи тим самим свої дії досягненню поставлених цілей і перетворенню дійсності.

Адже вольовий початок суб'єктів виявляється максимально, якщо законодавець віддає на їхній розсуд право визначати своє поведіння, не виходячи при цьому за рамки, установлені законом. Поводження в цих випадках здобуває активний, ініціативний характер. Про правову активність у юридичній літературі останнім часом пишуть багато. На нашу думку, відзначаючи правову активність на рівні колективних суб'єктів, саме локально-правові норми є засобом її вираження.

«Ми вважаємо, – писав Гегель, – щасливим той народ, якому держава надає значну волю діяльності з питань загального характеру, що не мають першорядного значення для держави в цілому, саму ж державну владу, що може знайти підтримку в вільному, позбавленому педантизму дусі свого народу, – безмежно могутньою» [2, с. 84].

Таким чином, зміст і значення локальної нормотворчості полягають у тому, щоб, в ідеалі, обрати такий варіант правового регулювання, юридичної регламентації, який би в найбільш повній мірі відповідав інтересам і цілям діяльності даної організації (соціального колективу) і її (його) членів. Для цього необхідно враховувати специфіку діяльності тієї чи іншої організації (соціального колективу), сприятливі об'єктивні і суб'єктивні умови для прийняття і застосування локального правового акту, а також вибір оптимальної правової форми вирішення нагального питання (проблеми).

Приймаючи в увагу ретельно проведений комплексний аналіз сутності понять «правотворчості», «законотворчості» та «нормотворчості», пропонуємо наступне визначення локальної нормотворчості.

Локальна нормотворчість – це діяльність уповноважених суб'єктів, що є частиною механізму правового регулювання, здійснювана на делегованій чи компетенційній основі і спрямована на розробку, прийняття і встановлення норм загального характеру, що регламентують різноманітні сфери діяльності юридичної особи, а також взаємини, що складаються між її членами.

Література:

1. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М., 1994.
2. Гегель Г. Политические произведения / Г. Гегель. – М., 1978.
3. Гусарев С. Д. Теорія права і держави: навчальний посібник / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008.
4. Дзейко Ж. Правова робота у сфері нормотворчої діяльності органів військового управління і військового командування / Ж. Дзейко // Право військової сфери. – 2008. – № 4. – С. 13-16.
5. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екземенаційний довідник / Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2006.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2005.
7. Теорія держави і права: підручник. – Х.: ТОВ «Одісей», 2007.

права [7, 336-345]. Ці тенденції відображаються у закріпленні на міжнародно-правовому рівні захисту екологічних прав людини. Природно, що антропоцентричний підхід є домінуючим у розвитку сучасного міжнародного права.

Причому ці процеси в міжнародному праві відбуваються вже після їх поширення у внутрішньодержавних правових системах [8, 5; 6, 68 – 69]. Така тенденція найбільш характерна і для виникнення та розвитку концепції прав людини, й екологічних прав людини*.

Екологічні права людини стали важливою передумовою розвитку самостійної галузі міжнародного права – міжнародного права навколишнього середовища. Але зводити міжнародне право навколишнього середовища до захисту екологічних прав так само, як зводити усе міжнародне право до захисту прав людини. Слід відзначити, що захист довкілля як на національному, так і на міжнародному рівні проводився перш за все в інтересах соціуму в широкому сенсі – на першу чергу з економічних міркувань, а екологічні чинники займали друге місце у цілях такого захисту. Як точно вказує В. Л. Толстих, ефективне вирішення екологічних проблем залежить від консенсусу трьох сил: держави, громадянського суспільства і підприємців. Громадянське суспільство є зацікавленим в сприятливих природних умовах, підприємці ж розглядають навколишнє середовище як джерело ресурсів, не проявляючи, як правило, інтересу у проведенні природоохоронних заходів. Завдання держави в цьому зв'язку полягає у визначенні балансу інтересів та забезпеченні сталого розвитку. Кожна з цих трьох сил чинила різний вплив (прямо чи опосередковано) на розвиток міжнародного права навколишнього середовища та на екологізацію міжнародного права.

Перевага антропоцентричного підходу, на нашу думку, не рівноцінна пріоритету екологічних прав людини. Мета, яка відображає інші пріоритети, захист природи як абсолютної цінності, знаходить своє відображення у концепціях голістської етики, згідно з якою людина відповідальна за інше життя, з яким живе поряд [10, 11]: наділення природи правами (К. Моррис, К. Стоун); концепція природоцентризму, яка розглядає людину як складову частину природи [11, 36-37]; течії глибокої екології, головою філософсько-правовою ідеєю цієї течії є право кожної життєвої форми на нормальне функціонування в екосистемі; неантропоцентрична

теорія взаємин людини з навколишнім середовищем («біософія» за П. Запфе, «екофілософія» за З. Квалой) [12, 110].

На нашу думку, антропоцентрична парадигма, на якій базується як сучасна концепція екологічних прав людини, так і міжнародне право навколишнього середовища та міжнародне право в цілому, не є прогресивною і веде до загибелі цивілізації в перспективі, хоча і відповідає сучасним соціально-економічним реаліям. Головним напрямом пошуків філософсько-правових підвалин міжнародно-правового захисту навколишнього середовища має бути формування несуперечливої системи біоцентричних принципів системи міжнародного екологічного правопорядку.

Таким чином, важливим питанням є з'ясування того, які цінності закладені у екологічні права людини, які закріплені на міжнародному рівні, якою ідеологією керується міжнародна спільнота при створенні міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища, як вони співвідносяться між собою, та яку роль при цьому відіграє міжнародна правосвідомість.

Тому метою даної роботи є дослідження аксіологічного змісту екологічно-правових норм міжнародного права та впливу екологічних прав людини на формування міжнародного права навколишнього середовища, та загалом у контексті тенденції екологізації міжнародного права в цілому.

1. У XX столітті відбулася екологізація суспільних відносин: «...проблема захисту навколишнього середовища буквально пронизує всі суспільні й міжнародні відносини» [13, 6], і, як наслідок, екологізація нормативного регулятора цих відносин – права: «охорона навколишнього середовища стала предметом численних національних, наднаціональних і міжнародних норм» [14, 569]. Така тенденція характерна для внутрішньодержавного права, і цілком обґрунтовано вона знайшла відображення й у праві міжнародному – від екологізації міжнародних відносин до екологізації міжнародного права. Найбільш збалансовано вона відображається у концепції стійкого розвитку «Економічний розвиток, соціальний розвиток і охорона навколишнього середовища є взаємозалежними і взаємодоповнюючими компонентами сталого розвитку» (пар. 23) [15].

Практично всі галузі сучасного міжнародного права піддаються впливу екологічного імператива. Адже міжнародна діяльність з охорони навколишнього середовища не може розглядатися у відриві від суміжних економічних і міжнародно-правових

питань [14, 571] (транспорту, торгівлі, видобутку корисних копалин, туризму), соціальних проблем (бідності, голоду, міграції, становища корінних народів, релігії). Взаємозв'язки виникають у площині прав людини (права «третього покоління»). Охорона навколишнього середовища також відіграє певну роль у праві, що стосується збройних конфліктів і охорони культурних цінностей [14, 570-571], у міжнародному морському праві, у праві міжнародної безпеки, у міжнародному економічному праві, у міжнародному повітряному і космічному праві.

У чому причини екологізації? На наш погляд, екологізація відбила певні тенденції в розвитку цивілізації, коли вплив на навколишнє середовище став фактором такого розвитку, що лімітує, і безпосередньо стає загрозою основних прав людини – права на життя і здоров'я. Тому спочатку на національному рівні відбулося виникнення екологічних норм і формування права навколишнього середовища (екологічного права).

Таким чином, можна зробити попередній висновок, що необхідність захисту екологічних прав людини є однією з причин екологізації міжнародного права.

Ця тенденція виявилася й у виникненні та закріпленні екологічних прав людини, що безпосередньо пов'язана з віталізацією антропогенного впливу на навколишнє середовище, з переходом їх у статус природних прав. «Право на навколишнє середовище», «на здоров'я» чи «на воду» може бути гарантовано тільки там, де дихати повітрям або пити воду можна без збитку для здоров'я [16]. На думку віце-президента Міжнародного Суду ООН К. Г. Веєрамантрі, захист навколишнього середовища є *sine qua non* для багатьох прав людини (право на здоров'я, право на життя і т. д.), а шкода навколишньому середовищу може спричинити порушення і підрив усіх прав людини**.

На такий перехід сприяв вплив науково-технічного прогресу, під впливом якого природне середовище існування спочатку людини, локального співтовариства, а потім цілих регіонів і значних груп населення, а потім і всього людства виявилось під загрозою. Як указує І. Б. Лянгер, екологічна криза, яка поширюється, унеможливилоє сталий розвиток цивілізації [17, 5].

2. Міжнародному праву характерний антропоцентричний підхід, який передбачає перш за все забезпечення сприятливих умов для життя людини [18, 34-46]. Це явно простежується в Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН щодо

правомірності застосування ядерної зброї від 8 липня 1996 р.: «... Навколишнє середовище не є чимось абстрактним, а є середовищем існування, визначає якість життя і саме здоров'я людей, у тому числі майбутніх поколінь. Загальне зобов'язання держав забезпечувати, щоб діяльність, що здійснюється в межах їх юрисдикції і під їх контролем, не завдавала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами національного контролю, є нині частиною зведення норм міжнародного права, що стосуються навколишнього середовища» (пар. 29) [19].

Як вказує М. Медведєва, антропоцентризм або гомоцентризм сьогодні пронизує більшість міжнародних угод та декларацій з охорони навколишнього середовища, виявляється у все зростаючій ролі екологічних прав людини в міжнародному праві завдяки діяльності міжнародних судових та квазісудових установ [20, 224-225].

Таким чином, можливо зробити висновок, що загальним чинником екологізації міжнародного права стала необхідність захисту прав людини та людства на безпечне навколишнє середовище. На цій зв'язок звертає увагу Н. А. Соколова, яка зазначає, що «... неможливо забезпечити розвиток, не забезпечивши безпеку, неможливо забезпечити безпеку, не забезпечивши розвиток, і, звичайно ж, неможливо забезпечити ні те, ні інше без забезпечення прав людини ... Ці цілі обумовлюють антропоцентричний підхід в сучасному міжнародному праві, який передбачає забезпечення сприятливих умов для життя людини» [18, 34-46].

3. З посиленням антропогенного впливу на навколишнє середовище, виходу за рамки державних територій, посиленням трансграничного впливу проблема охорони навколишнього середовища перейшла в розряд міждержавних. Як зазначає В.-Г. Вітцтум, трансграничний характер проблем навколишнього середовища обумовлює їх вирішення тільки на основі міжнародного співробітництва [14, 570]. Проявом екологізації міжнародного права стало відокремлення самостійної галузі міжнародного права – міжнародного права навколишнього середовища.

Першими, традиційними предметними сферами регулювання міжнародного права навколишнього середовища були відносини із приводу охорони навколишнього середовища і відносини із приводу раціонального природокористування***. Перші міжнародні угоди зі збереження природних ресурсів англійська дослідниця М. Фіцморіс називає «прагматичними, утилітаристськими,

антропоцентричними, а не екологічно вмотивованими» [21, 28-29], оскільки вони були спрямовані, перш за все, на охорону видів дикої фауни і флори, що мали користь для людини, приносили економічну вигоду та вважались цінними з точки зору споживання і торгівлі [20, 224].

І тільки пізніше вони були доповнені двома новими – відносини з приводу забезпечення екологічної безпеки і відносини з приводу забезпечення дотримання екологічних прав людини [22, 739]. Ці процеси припадають на кінець XX століття і відбиті в рекомендаційних актах [23, 124-125], багатосторонніх і двосторонніх умовах і угодах [24].

На нашу думку, у міжнародному праві навколишнього середовища у різні періоди відображалися у різному співвідношенні три конкуруючі, але взаємопов'язані цілі – на першому періоді [23, 31-41] перш за все економічні міркування, на другому – економічні, але з урахуванням необхідності захисту екологічних прав людини, на третьому – концепція розвитку та закріплення положень про екологічні права людини і захист навколишнього середовища, на четвертому – баланс між розвитком та захистом навколишнього середовища (концепція стійкого розвитку), але цей баланс не набув відображення в реальних відносинах. Але, на нашу думку, помітна тенденція відходу від виключно антропоцентричного виміру, і осмислення самоцінності природи і її захисту (концепція біологічного різноманіття). Аналогічна тенденція притаманна й генезису концепції екологічних прав людини.

Тому, на нашу думку, на початковому етапі формування міжнародного права навколишнього середовища, вплив екологічних прав людини на його виникнення не був домінуючий. На це вказують стан розвитку екологічних прав людини 60 – 70 рр. XX ст., зміст міжнародних угод з приводу міжнародної охорони середовища, їхній переважно ресурсний характер.

Як вказує Н. О. Соколова, на початковому етапі, питання охорони навколишнього середовища об'єктивно інтегровані в контекст інших глобальних проблем, і в якийсь момент виправдано може виникнути впевненість, що екологічні інтереси не мають самостійної цінності. Проте екологічна проблематика, нехай дуже й обережно, знаходить реальні риси [25, 99]. Аналогічно і екологічні права були «сховані» у змісті інших прав людини. Фактично на початковому етапі екологічні права людини виводилися шляхом розширювального тлумачення положень Загальної декларації прав людини

1948 р. (ст. ст. 3, 25), Міжнародного пакту про цивільні й політичні права 1966 р. (ст. 6) і Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права 1966 р. (ст. ст. 11, 12) [26, 117-118].

І тільки на стадії, коли антропогенний вплив набув характеру окремої, самостійної глобальної проблеми сучасності у вигляді глобальної екологічної кризи, коли під загрозу поставлене існування планетарної екосистеми і, як наслідок, існування людства, виявилася тенденція в екологізації міжнародно-правової системи в цілому, відокремлення екологічних прав як самостійної категорії, які в свою чергу стали парадигмою розвитку міжнародного права навколишнього середовища.

4. Однак необхідно визначитися із змістом екологічних прав та їх місцем у міжнародному праві. Як вказує О. М. Солнцев та М. Н. Копилов, міжнародною спільнотою досягнутий консенсус щодо чотирьох видів екологічних прав: права на сприятливе навколишнє середовище, право на доступ до екологічної інформації, право на участь громадськості при прийнятті рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища; права на доступ до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища [26, 117-118]. М. Медведєва звертає увагу, що саме міжнародне право прав людини закріплює право на сприятливе навколишнє середовище, процесуальні екологічні права (право на доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища), а також передбачає міжнародно-правові механізми захисту цих прав [20, 227-228]. Але в міжнародному праві відсутні спеціальні акти, які б кодифікували екологічні права людини. На думку В. Л. Толстих, право людини на сприятливе навколишнє середовище не закріплено в **основних** (виділено нами – Т. К.) документах в області прав людини і, незважаючи на відображення в документах «м'якого права», напевно чи може розглядатися як частина звичаєвого права [27, 959-960].

У ст. 12 Пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. закріплюється право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, для повного здійснення якого держави повинні вживати заходів, необхідних для «поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища».

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. не передбачає право на сприятливе навколишнє середовище. У Рішенні у справі «Кіртатос проти

Греції» від 22 травня 2003 р. Європейського суду з прав людини зазначено: «Ні стаття 8, ні будь-яке інше положення Конвенції не є спеціально призначеними для забезпечення загального захисту навколишнього середовища як такого, інші міжнародні акти і внутрішньодержавне законодавство є більш пристосованими для розгляду цього особливого аспекту» (пар. 52). Але відповідно позиціям Європейського суду з прав людини, дане право складає собою елемент змісту прав, які передбачені ст. 8 Конвенції 1950 р. При розгляді даної категорії справ, Суд виходить з того, чи мало місце порушення необхідного балансу між громадськими інтересами економічного змісту та приватними інтересами конкретної особи [28, 7].

Разом з тим вплив на навколишнє середовище може зачіпати здійснення деяких основних прав людини, у зв'язку з чим міжнародно-правовий захист навколишнього середовища може здійснюватися за допомогою норм і механізмів, призначених для забезпечення інших цінностей [27, 960].

В практиці Європейського суду з прав людини є ряд справ, що підпадають під категорію «охорона навколишнього середовища», яка корелює з проблемою забезпечення недоторканості фізичного стану індивіду [28, 7] («Лопез Остра проти Іспанії» (Lopez Jstra v. Spain) [16]; «Фадєєва проти РФ» («Fadeyeva v.russia») [29], «Джакомеллі проти Італії» [30] та ін.). У рішенні у справі «Фадєєва проти РФ» Суд зазначив, що для того щоб підпадати під застосування ст. 8 Конвенції, несприятливий вплив навколишнього середовища повинен досягти певного мінімального рівня. На думку Суду, у даній справі такий рівень був досягнутий. Влада не врахувала належним чином інтереси мешканців, що проживають в безпосередній близькості від підприємства, не прийняла адекватних заходів для зменшення екологічних загроз і не запропонувала заявнику ефективного вирішення його проблеми. За цих обставин Суд встановив порушення ст. 8 Конвенції 1950 р. [27, 960-961].

Як указують М. М. Копилов і О. М. Солнцев, в даний час у доктрині міжнародного права оформилися три основних підходи до проблеми екологічних прав людини: 1) використання екологічних прав для досягнення екологічних цілей; 2) перегляд існуючих прав з погляду захисту навколишнього середовища; 3) створення нових прав саме екологічного характеру [26, 118].

Виходячи з першого і другого підходів, можна говорити про екологізацію розглянутої галузі міжнародного права.

Так, відповідно до другого підходу, стандарти, що діють у сфері прав людини, повинні бути переглянуті в контексті екологічних інтересів, яких не було на момент виникнення цих прав людини [31, 6]. Третій підхід свідчить як про екологізацію права міжнародного захисту прав людини, так і про екологізацію всього міжнародного права, оскільки він охоплює процеси як у зазначеній галузі міжнародного права, так і в міжнародному праві навколишнього середовища.

Таким чином, можна погодитися з висновком В. Л. Толстих про те, що на рівні міжнародно-правової аксіології екологічні цінності знаходяться у підпорядкованому положенні по відношенню до цінностей, пов'язаних з правами людини. Разом з тим це не означає їх підпорядкованого положення по відношенню до інших цінностей, що захищається міжнародним правом [31, 961], що як раз і проявляється у імперативізації міжнародного права навколишнього середовища, та у зростанні значущості норм з охорони навколишнього середовища у міжнародному праві в цілому, що відображається в його екологізації та формуванні основного принципу охорони навколишнього середовища.

5. Під час аналізу співвідношення міжнародного права охорони навколишнього середовища та міжнародного права прав людини у контексті існування екологічних прав, М. Медведєва відмічає, що ці галузі мають багато спільного: обидві галузі мають гомоцентричний характер; відчутний вплив на міжнародну правотворчу політику з боку «недержавних акторів», ефективний захист прав людини неможливий без гарантування безпечного та здорового довкілля [20, 227-228].

Відображенням неопосередкованого впливу екологічних прав на розвиток міжнародного права навколишнього середовища стало прийняття на міжнародному рівні спеціальних угод [24] та закріплення вказівок в міжнародно-правових актах з охорони навколишнього середовища, що їхньою метою є охорона цих прав та виникнення міжнародних механізмів реалізації цих прав.

Слід зауважити, що закріплення екологічних прав оказало вплив й на міжнародне право прав людини. За думкою О. Задорожнього та М. Медведєвої, визнання такого зв'язку між станом навколишнього середовища та правами людини, а також інтеграція екологічних прав людини в галузь міжнародного права, яка стосується забезпечення дотримання та захисту прав людини, призвели до необхідності зміни самої концепції прав людини [23, 123].

6. Наприкінці ХХ століття відбувся перехід до нової цивілізаційної парадигми – сталого розвитку. В рамках сталого розвитку обґрунтовується паритет між екологічними цінностями і цінностями економічного і соціального розвитку. Концепція сталого розвитку надає ідеологію міжнародного співробітництва, однак вона, звичайно ж, не є юридичним інструментом безпосередньої дії [27, 961-962]. На нашу думку, концепція сталого розвитку відображає системну екологізацію міжнародного права, та уособлює визнання природи як важливу цінність, адже з позицій антропоцентризму. Відповідно ст. 13 Міжнародного пакту з навколишнього середовища та розвитку, «Сторони повинні забезпечити, щоб екологічні міркування враховувалися як інтегральна складова діяльності з планування і здійснення на всіх етапах і рівнях, враховуючи належним і рівним чином фактори екологічного, економічного, соціального та культурного характеру».

Зв'язок між сталим розвитком, охороною природи та екологічними правами витикає з Принципу 1 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. містить ще більш розмите формулювання права на сприятливе навколишнє середовище: «Турбота про людину є центральною ланкою в діяльності по забезпеченню сталого розвитку. Люди мають право жити в добром здоров'ї і плідно працювати в гармонії з природою».

Необхідно відзначити, що екологізація міжнародного права значно ширше за міжнародно-правовий захист екологічних прав людини, вона не замикається в них, а є загальним імперативом розвитку міжнародно-правової системи в цілому. Але міжнародне право навколишнього середовища поступово набуває також природоцентричних ознак [20, 227]. З початку ХХІ століття людство змушене пожертвувати деякими своїми правами і свободами з метою запобігання екологічній кризі, що знайшло відображення в приписах ухвалених на нинішній час міжнародних природоохоронних угод, які значною мірою обмежують різні види людської діяльності [23, 127].

На наш погляд, потреба охорони навколишнього середовища є самостійною метою, похідною від абсолютної й унікальної цінності природи, і не тільки як середовища існування людини. Дана теза, за аналогією з обґрунтуванням природних прав людини, далеко виходить за рамки правової сфери і носить загальнофілософський характер, однак, природно, сама «охорона», з одного боку, похідна від абсолютної цінності природи, з іншого – є виключно соціальним

явищем, оскільки відносини з охорони навколишнього середовища є суспільними відносинами і виникають виключно в соціумі. Тому необхідно «знайти ту міру стримування, що не зупинила би людство в його розвитку, не зламала б моральний стрижень особистісного ставлення людини до навколишнього середовища» [32, 54].

Ця ідеологія знаходить відображення і в у міжнародних відносинах. Декларація тисячоріччя ООН виходить з того, що повага до природи як однієї з фундаментальних цінностей буде мати істотно важливе значення для міжнародних відносин у XXI столітті. М. Медведєва відзначає, що значна кількість угод визнають внутрішню цінність природи незалежно від її корисності для людини, і поступово утверджуються і знаходять своє юридичне оформлення в концепції біорізноманіття і екосистемного підходу, які виступають стримуючим фактором по відношенню до «узурпації позицій» в міжнародному праві навколишнього середовища антропоцентризмом [20, 225].

Примітки:

- * Е. Ф. Пушкарева відмічає, що кожен індивід володіє екологічними правами в силу того факту, що без їх реалізації неможливий нормальний розвиток людства [9, 194].
- ** Окрема думка віце-президента Міжнародного Суду ООН К. Г. Вєсрамантрі у справі «Габчикова-Надьямарош» (Угорщина проти Словачії, 1997 р.).
- *** Конвенція щодо попередження забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р.; Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення, 1973 р.; Конвенція щодо попередження забруднення з суден 1973 р. з Протоколом 1978 р.; Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р. з протоколами до неї.

Література:

1. Тузмухамедов, Р. А. Гуманизация международного права / Р. А. Тузмухамедов // Сов. гос. и право. – 1988. – № 11. – С. 114-122.
2. Копаев В. С. Гуманистическая функция российского и международного права / В. С. Копаев // Право: история, теория, практика. Июнь 2001. – Липецк, 2001. – С. 103-120.
3. Короткий Т. Р. Гуманизация международного права: попытка системного анализа / Т. Р. Короткий // Рос. ежегод. междунар. права. 2008. – СПб.: СКФ «Россия-Нева», 2009. – Спец. вып. – С. 111-123.

4. Лукашук И. И. Принцип демократии в международном праве / И. И. Лукашук // Моск. журн. междунар. права. – 1998. – Дек. (Спец. вып.). – С. 50-72.
5. Лукашук И. И. Демократия – принцип международного сообщества XXI столетия / И. И. Лукашук // «Государство и право на рубеже веков. Международное право». Всерос. конф., (2000; Москва). Всероссийская конференция «Государство и право на рубеже веков. Международное право», 2000 г.: [материалы]. – М.: ИПП РАН, 2000. – С. 3-10.
6. Короткий Т. Р. Демократизация международного права: попытка системного анализа / Т. Р. Короткий // Рос. ежегод. междунар. права. – 2010. – СПб.: СКФ «Россия-Нева», 2011. – С. 67-88.
7. Короткий Т. Р. Принцип панування права серед принципів сучасного міжнародного правопорядку / Т. Р. Короткий // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – О.: Фенікс, 2008. – Вип. 35. – С. 336-345.
8. Короткий Т. Р. Господство права как принцип функционирования международной правовой системы// Бюллетень Владикавказского института управления. – № 31. – 2009 г. – С. 5-19. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://viu-online.ru/rus/science/bulletine/30.html>
9. Пушкарева Э. Ф. Международный экологический правопорядок и экологические права человека: дис. ... д-ра юрид. наук / Э. Ф. Пушкарева. – М., 2008.
10. Маєр-Абіх Клаус Міхаель. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту. Переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. – К.: Лібра, 2004.
11. Білявський Г. О., Фурдуй Р. С. Основи екологічних знань. – К.: Либідь, 1997 р.
12. Kirkpatrick S. The green revolution. The american environmental movement (1962 – 1992). New York: Hill and Wang, 1993.
13. Абашидзе А. Х. Международное экологическое право: документы и комментарии / А. Х. Абашидзе, Ю. Г. Васильев, А. М. Солнцев // Экологические права человека: учеб. пособие. – М.: РУДН, 2010. – Вып. 3.
14. Международное право = Völkerrecht: пер. с нем. / Вольфганг Граф Витцтум [и др.]; пред., сост. В. Бергман; науч. ред. и сост. указ. Т. Ф. Яковлева. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – Кн. 2. – (Сер.: Германская юридическая литература: современный подход).

15. Резолюция № S-19/2 Генеральной Ассамблеи ООН «Программа действий по дальнейшему осуществлению Повестки дня на XXI век» от 28 июня 1997 г. // A/RES/S-19/2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/summit5/rs19-2.pdf>
16. Лопес Остра против Испании (Lopez Ostra v. Spain): Постановление Европейского Суда по правам человека от 9 декабря 1994 года (жалоба N 16798/90) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/lopez-ostra-protiv-ispanii-postanovlenie-evropejskogo-suda>
17. Лянгер И. Б. Предисловие / И. Б. Лянгер // Экологическая безопасность, разоружение и военная деятельность государств: международно-правовые аспекты / А. В. Кукушкина. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008.
18. Соколова, Н. А. Антропоцентричный подход в международном праве окружающей среды / Н. А. Соколова // Международное право – International Law. 2009. – № 2 (38). – С. 34-46.
19. www.icj-cu.org/homepage/ru/advisory/advisory_1996-07-08.pdf
20. Медведева М. Міжнародне право навколишнього середовища: питання віри / М. Медведева // Олександр Задорожньому – 50: статті та есе учнів і колег. – О.: Фенікс, 2010. – С. 219-248.
21. Fitzmaurice M. A. International protection of the environment / M. A. Fitzmaurice. – The Hague; Boston; London: Martinus Nijhoff Publishers, 2002.
22. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007.
23. Задорожній О. В. Міжнародне право навколишнього середовища: підруч. для ВНЗ / О. В. Задорожній, М. О. Медведева; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К.: Проміні, 2010. – (Б-ка кафедри міжнародного права).
24. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.medialaw.kiev.ua/laws/laws_international/113/
25. Соколова Н. А. Вопросы охраны окружающей среды в деятельности международных судебных учреждений / Н. А. Соколова // Рос. ежегод. междунар. права, 2003. – СПб., 2003.
26. Копылов М. Н. Глава 4. Экологические права человека / М. Н. Копылов, А. М. Солнцев // Международное гуманитарное право: учебник / под. ред. А. Я. Капустина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрайт: ИД Юрайт, 2011.

27. Толстых В. Л. Курс международного права: учебник / В. Л. Толстых. – М.: Волтерс Клувер, 2009.
28. Шугуров М. В. Защита прав человека в условиях современного научно-технического прогресса: практика Европейского суда по правам человека / М. В. Шугуров // Международное публичное и частное право. – 2011. – № 1 (58). – С. 4-7.
29. Постановление Европейского суда по правам человека по делу «Фадеева против РФ» от 9 июня 2005 г., жалоба № 55723/00. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/echr/Homepage_EN
30. Постановление Европейского суда по правам человека по делу «Джакомелли против Италии» от 2 ноября 2006 г., жалоба № 59909/00. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/echr/Homepage_EN (App. №) от 9 июня 2005 г.
31. Абашидзе А. Х. Международное экологическое право: документы и комментарии / А. Х. Абашидзе, Ю. Г. Васильев, А. М. Солнцев. – М.: РУДН, 2009. – Вып. II: Защита окружающей среды во время вооруженных конфликтов.
32. Самсонов А. Л. На пути к ноосфере / А. Л. Самсонов // Вопр. философии. – 2000. – № 7. – С. 52-62.

УДК 341.174.20"

Гріненко О. О., КНУ імені Тараса Шевченка

РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті приділяється увага структурним змінам в установчих договорах та деяким найбільш вагомим змінам, зробленим Лісабонським договором в інституційній структурі ЄС.

В статье уделяется внимание структурным изменениям в учредительных договорах и некоторым наиболее значимым изменениям, внесенным Лиссабонским договором в институциональные структуры Европейского Союза.

In article the attention to structural changes in Articles of incorporation and some most significant changes brought by the Lisbon contract in institutional structures of the European Union is paid.

1 грудня 2009 р. сталася урочиста і довгоочікувана подія – набув чинності Лісабонський договір (офіційна назва «Лісабонський

договір про внесення змін у Договір про Європейський союз і Договір про утворення Європейського співтовариства» [1].

Цей юридичний факт становить неабияку подію в європейському праві, завершило своє існування ще одне з європейських Співтовариств – Європейське Співтовариство, відбулася суттєва реформа інституційних структур та їх функціонального призначення. Ця подія викликала жвавий відгук у світовій юридичній науці [див., напр.: 2, 3], але вітчизняна наука поки не досить активна в аналізі Лісабонського договору.

В статті ми висвітлимо структурні зміни в установчих договорах та деякі найбільш вагомні зміни, зроблені Лісабонським договором в інституційній структурі ЄС.

Наразі установчі договори ЄС складаються з двох договорів:

1. Договір про Європейський Союз (змінений Маастрихтський договір 1992 р., ДЄС) – може визначатися як рамковий договір, що встановлює загальні контури інституційного устрою ЄС і нормативні основи його зовнішньої політики;

2. Договір про функціонування Європейського Союзу (змінений Римський договір про утворення Європейського співтовариства 1957 р., ДФЄС) – докладно регламентує компетенцію ЄС і діяльність його інститутів, органів та установ у різних сферах.

Зміни, що відбулися в нормах установчих договорів є багато в чому кардинальними:

- змінено найменування і порядок розташування більшості розділів, глав та статей;
- переглянуто зміст багатьох з них;
- багато нових норм включено до положень договорів;
- відредаговано термінологію і понятійний апарат.

На практиці це втілюється в такі зміни. В першу чергу ліквідовано формально існуючу структуру «трьох опор», замінену виключною, спільною та координуючою компетенцією Союзу і держав-членів (ст. 2 ДФЄС). Крім того припинило своє існування Європейське Співтовариство, правонаступником якого став Європейський Союз (ст. 1 ДЄС). Всі згадування про «Європейське Співтовариство» були замінені на «Європейський Союз».

Ще більш суттєвим стало отримання нарешті Союзом статусу юридичної особи (ст. 47 ДЄС). В принципі Союз отримав її в «спадок» від Співтовариства, яке мало її від початку. Це означає, що ЄС нарешті має загальновизнану міжнародну правосуб'єктність, яка раніше мала обмежений характер. Визнання принципу єдиної

правосуб'єктності означає, що Союз відтепер буде розглядатися як єдиний суб'єкт компетенції, реалізованої їм через власну єдину систему органів, що використовують однакові правові акти. Визнається наявність у ЄС максимально широкої правоздатності і деліктоздатності, що забезпечує право укладати міжнародні угоди, мати привілеї і імунітети для своїх представництв. Наявність фінансованого за рахунок власних ресурсів бюджету забезпечить певну фінансову автономію.

Серед інституцій виникла нова посада Голови Європейської Ради, що буде виступати, як «обличчя» ЄС на зовнішній арені поряд з Верховним представником з зовнішньої політики та політики безпеки. Фактичний розподіл повноважень між цими інституціями ще не зовсім з'ясовано, проте полягатимуть вони головним чином в сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки. При цьому здається, що Верховний представник буде виконувати функції, аналогічні міністру закордонних справ у державах, а Голова Європейської Ради здійснюватиме представницькі і церемоніальні функції на вищому рівні. Обираватиме Голову Європейської Ради сама Європейська Рада кваліфікованою більшістю на 2,5 роки з правом одного переобрання (ст. 15 ДЄС). В той же час наявність таких нових інституцій жодним чином не свідчить про перетворення ЄС на державу. Свого суверенітету він не має, правами його наділяють держави-члени в наслідок ясно висловленої спільної згоди в формі установчих договорів. Союз не може розширювати самостійно свою компетенцію поза умов договорів. Інституції ЄС або узгоджують або проводять політику держав-членів, але за їх на це згоди. Крім того до складу ключового органу ЄС – Ради входять державні чиновники, а Європейський Парламент обиравють громадяни держав-членів (хоча останні і є одночасно громадянами ЄС).

Як відомо з Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. договір можуть складати кілька пов'язаних між собою документів (ст. 2). Тому не дивно, що до складу Лісабонського договору окрім змін до установчих договорів входить низка додатків в формі протоколів, які є його складовою і мають аналогічну правову силу. Вони доповнюють та уточнюють зміст статей Договорів нормами спеціального, організаційного або перехідного характеру.

Серед протоколів особливий характер мають ті, що передбачають виключення і вилучення для деяких країн ЄС. Згадані

протоколи фактично замінюють застереження держав, що дозволяються Віденською конвенцією 1969 р. для міждержавних угод, але не допускаються до установчих документів ЄС. Такі протоколи стали наслідком напружених переговорів і спрямовані на те, щоб дійти згоди між країнами Союзу, позиції яких іноді не співпадають. Керівництво таких держав (Великобританія, Ірландія, Данія, Польща, Чехія) демонструють своїм народам принципове відстоювання національних інтересів, а Союз – згоду до поступок, що в підсумку і дозволило Лісабонського договору 2007 р. уникнути долі Конституції 2004 р.

За своєю юридичною природою протоколи є особливий (додатковий) елемент в структурі установчих договорів ЄС, тільки розташований окремо від основних частин Договорів. Тобто юридична сила і природа протоколів, така ж, як і в установчих документах ЄС. Це ж відноситься і до двох додатків до установчих договорів.

В обох Додатках містяться списки: у першому – список продуктів, на які поширюється спільна сільськогосподарська політика ЄС; у другому – список заморських країн і територій, тобто острівних неєвропейських утворень під суверенітетом держав-членів ЄС, які не ввійшли зі своїми метрополіями до складу Європейського Союзу і підтримують з ним спеціальний режим асоціації (Гренландія, Нова Каледонія і т. п.).

Специфічне місце в середині установчих договорів ЄС займає Хартія Європейського Союзу про основні права від 7 грудня 2000 р. Її текст прямо не включено до Лісабонського договору, проте Союз визнає права, свободи і принципи, викладені в Хартії, яка має таку ж юридичну силу, як і Договори. Одночасно положення Хартії жодним чином не розширюють компетенцію Союзу, як вона викладена в Договорах (ст. 6 ДЄС). Така система розташування по-перше дозволила зменшити об'єм Лісабонського договору, а по-друге позбавила Союз суперечок пов'язаних з надто широкими правами наданими ЄС на думку кількох нових членів (наприклад, Чехії та Польщі) цієї Хартії. Структурне розташування – відсильна норма до акту поза основною структурою договору позичена з прикладу Франції, Конституція якої також не містить з повноцінного переліку основних прав і свобод, а відсилає до Декларації прав людини і громадянина 1789 р. і деяких інших джерел [4].

Разом з Лісабонським договором в офіційному друкованому органу ЄС – «Офіційному журналі ЄС» надруковано і підсумкові документи Міжурядової конференції 2007 р. з його підготовки.

Ними є Заключний акт і декларації відносно різних статей установчих договорів ЄС в редакції Лісабонського договору. Загалом їх 65, а 50 з декларацій схвалені Міжурядовою конференцією в цілому, інші 15 виходять від окремих держав-членів Європейського Союзу. Ці декларації не входять до складу установчих договорів і не можуть розглядатися, як такі, що мають однакову з ними юридичну силу, проте декларації, особливо схвалені всіма учасниками конференції можуть розглядатися, як такі, що містять автентичне тлумачення норм установчих договорів. Крім того вони несуть політичне навантаження.

Автентичні тексти Договорів існують тільки на 23 офіційних мовах Європейського Союзу (на 2007 р.). Крім того вони можуть офіційно перекладатися на мови національних меншин держав-членів ЄС (ст. 55 ДЄС).

Таким чином можна сказати, що зміни внесені Лісабонським договором до європейського права є доволі суттєвими, що дозволило С. Ю. Кашкіну навіть казати про «новий ЄС», хоча це на нашу думку є перебільшенням. Скоріше можна казати про суттєву редакцію існуючих правових актів, з метою їх спрощення, а структури самого Союзу до пристосування до нової світової ситуації.

Література:

1. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community // Official Journal of the European Union. – С 306. – 17.12.2007. – Р. 1-272.
2. Кашкин С. Ю. Европейский Союз: Основопологающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М.: Издательство «ИНФРА-М», 2008. – 754 с.
3. Blockmans St., Wessel R. A. The European Union and Crisis Management: Will the Lisbon Treaty Make the EU More Effective? // Journal of Conflict & Security Law. – 2009. – Р. 1-44.
4. Конституция Франции 1958 г. // Французская республика: Конституция и законодательные акты / ред. В. А. Туманов. – М.: Прогресс, 1989. – 448 с., С. 30.

СПІЛЬНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: НАПРАЦЮВАННЯ МОДЕЛІ, ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ І УЧАСТЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті проводиться аналіз сучасних концепцій міграційної політики держав, пошук оптимальної моделі для України й правове її оформлення з урахуванням євроінтеграційних тенденцій нашої держави. Також досліджується міграційна ситуація в Україні й проводиться аналіз факторів, що впливають на міграцію.

В статье проводится анализ современных концепций миграционной политики государств, поиск оптимальной модели для Украины и правовое его оформление с учетом евроинтеграционных тенденций нашего государства. Также исследуется миграционная ситуация в Украине и проводится анализ факторов, влияющих на миграцию.

The article analyzes the concepts of modern migration policy, the search for an optimal model for Ukraine and its legal registration in view of European integration trends in our state. Also studied the migration situation in Ukraine and an analysis of factors affecting migration.

Україна вже більше не є лише країною походження, а стає транзитною і приймаючою країною міжнародних міграційних потоків. Така ситуація складається головним чином завдяки географічному положенню привабливому для мігрантів, які використовують так званий Центрально-Європейський міграційний маршрут до Європейського Союзу. Тому наша країна приймає активну участь у напрацюванні міграційної політики, що відбивала би тенденції й реалії міграційних потоків.

Цей процес відбувається в межах реалізації «Цілей розвитку на порозі тисячоліття» (ЦРТ), що були прийняті на Саміті Тисячоліття, який відбувся у вересні 2000 року в Нью-Йорку, де лідери 192 країн підписали «Декларацію тисячоліття», взявши на себе тим самим зобов'язання скоротити вдвічі рівень бідності на планеті до 2015 року. Міжнародне співтовариство визначило 8 цілей, спрямованих на вирішення існуючих проблем – таких як бідність і голод, гендерна нерівність, дитяча і материнська

смертність, ВІЛ/СНІД, туберкульоз, погіршення стану навколишнього середовища, необхідність глобального партнерства для забезпечення розвитку. Процес встановлення національної системи ЦРТ був початий в 2000 р., коли Президент України підписав Декларацію тисячоліття.

Означена в статті проблема є практичною, тому слід знайти її теоретичне вирішення. Спроби зробити це і звернути увагу громадськості на міграційну проблематику здійснювалися неодноразово. Проте комплексного дослідження моделей міграційної політики не проводилося. Слід виокремити праці О. Потьомкіної, В. Шрейбута, польських юристів П. Качмарчика і М. Окоцького, активно працює над цією проблематикою створене у 2009 р. Державна міграційна служба.

Метою даної статті є аналіз сучасних концепції міграційної політики держав, пошук оптимальної моделі для України й правове її оформлення з урахуванням євроінтеграційних тенденцій нашої держави. Одним із завдань слід окреслити дослідження міграційної ситуації в Україні й аналіз факторів, що впливають на міграцію.

Проблеми міграції в Україні пов'язані з багатьма факторами. Серед них – один з найнижчих розмірів заробітної плати в Європі; це ж стосується і висококваліфікованих працівників з високим рівнем освіти; нездатність забезпечити гідні умови праці; порівняно велика кількість малопродуктивних та маргінальних робочих місць; неефективне перерозподіл доходів; вплив глобальної економічної кризи; поширеність «утриманських настроїв» і соціальна пасивність деякої частини населення. Однією з особливостей системи соціального забезпечення в Україні є існуюча невідповідність між очікуваннями населення щодо підтримки з боку держави і фактичною нездатністю їх задоволення системою. Таким чином, іноді завищені очікування по відношенню до держави є спадщиною радянського періоду і вкоренилися у свідомості значної частини населення (особливо старшого покоління).

Державна політика України щодо поліпшення регулювання міграції пов'язана в минулому і сучасності з подоланням значних труднощів. Сформована ситуація є результатом інтенсивного міграційного руху в регіоні, що виявляє вплив на країну, того факту, що Україні, як і іншим новим незалежним державам на території колишнього Радянського Союзу, довелося заново вибудовувати свою міграційну систему, результатом значної протяжності нової державного кордону. Значна частина кордону України

з Російською Федерацією (2 295,04 км), Білоруссю (1 084,2 км) та Молдовою (1 222 км) є «зеленим кордоном». Кордон поки не демарковано, що ускладнює впровадження заходів по здійсненню контролю на кордоні. Більше того, Україна має безвізовий режим з країнами СНД, що дозволяє громадянам цих держав прибувати в Україну легально за наявності у них дійсного проїзного документа (закордонного паспорта). Україна також має кордон з чотирма державами-членами ЄС (Румунією – 613,8 км, Польщею – 542,4 км, Угорщиною – 136,7 км та Словаччиною – 97,9 км). Це приваблює транзитних мігрантів, які намагаються потрапити до ЄС.

Крім цього, на Україну в істотній мірі впливають негативні демографічні тенденції. У період між 1991 р. і 2009 р. населення країни скоротилося з 51,7 мільйона чоловік до 46,0 мільйонів, будучи наслідком значного росту рівня смертності, особливо серед чоловіків, різкого спаду рівня народжуваності та переважання міграційного відтоку.

В цілому, можна стверджувати, що міграція з України, через Україну і в Україну в пострадянський період характеризувалася і характеризується п'ятьма основними схемами міграційних потоків: поверненням осіб українського походження в країну; поверненням в Україну представників етнічних меншин, виселених зі своєї території Радянським Союзом після Другої світової війни (напр., кримських татар); еміграцією різних етнічних меншин з України (переважно української єврейської громади, інших етнічних груп); легальною та нелегальною трудовою міграцією з України в країни Західної Європи; нелегальною транзитною міграцією на Захід через Україну [1].

На сьогодні Україна є країною походження, транзиту і призначення для міжнародних міграційних потоків. У кількісному вираженні велика частина цих потоків здійснюється у формі регіональних міграційних потоків, що пов'язують Україну з сусідніми країнами СНД на сході і з новими державами-членами ЄС на заході. Україна продовжує залишатися країною походження трудових мігрантів як для СНД, так і для ЄС. Значна частина цих потоків характеризується нелегальною циркулярною міграцією, наслідком якої є не тільки втрата для внутрішнього ринку молодого й освіченого працездатного населення, а й небезпека експлуатації та порушень прав людини.

У той же час Україна є основною транзитною країною, переважно для нелегальних міграційних потоків, що прямують до країн ЄС.

Вона являє собою важливий етап так званого «Центрально- і Східно-європейського маршруту», який починається в Україні, Білорусії чи Росії, проходить через Білорусію або Україна в Словаччину та Угорщину, і далі до Шенгенської зони. В останні роки Україна все більше перетворюється в країну призначення легальних і нелегальних міграційних потоків. Частина цієї імміграції є «ненавмисною», тобто включає міжнародних мігрантів, які не змогли виїхати в західноєвропейські країни і вимушені залишитися в Україні. У той же час Україна стала привабливою країною призначення для трудових мігрантів.

Враховуючи демографічний спад, а також складну природу міграційних потоків, які впливають на країну, політика в сфері регулярної міграції пов'язана з двома основними проблемами: покращення регулювання різних міграційних потоків у країні та їх контролю, а також потреба в легальній трудовій імміграції для задоволення потреб української економіки.

Незаконні мігранти намагаються використати Україну переважно для транзиту. Тільки незначна їх частина залишається в країні, більшість – нелегально. Україна залишається важливою транзитною країною для незаконних мігрантів вихідців з країн СНД, а також країн Центральної Азії, переважно В'єтнаму, Пакистану, Індії, Афганістану та Китаю.

Основними країнами призначення для постійної еміграції з Україною є Росія, США, Німеччина, Молдова, Білорусь, Ізраїль, Польща, Чехія, Угорщина, Канада, Іспанія, Італія та Австрія.

Деякі експерти та дослідники називають Україну одним з найбільших донорів робочої сили в Європі. Трудова еміграція стала об'єктивною реальністю в країні, насамперед через значний рівень безробіття, різницю в зарплатах і рівень бідності.

Незважаючи на складності визначення реальних потоків та обсягів незаконної еміграції з України, цілком очевидно, що дане явище існує, причому в значних масштабах. Основними країнами призначення незаконних емігрантів є Російська Федерація і сусідні з Україною держави-члени ЄС: Польща, Чехія, Угорщина і в меншій мірі Словаччина і Румунія. Українські мігранти також їдуть працювати в такі країни ЄС, як Італія, Іспанія та Португалія. Слід зазначити, що в сусідніх країнах-членах ЄС, а також в Росії українська міграція зазвичай носить тимчасовий або сезонний характер, тоді як в Іспанії та Португалії вона як правило довгострокова або постійна.

Інтеграція України в європейські структури з самого початку здобуття нею незалежності була і залишається пріоритетним завданням зовнішньої політики нашої країни. Це чітко відображається як у співпраці з Європейським Союзом, Радою Європи, НАТО та іншими європейськими організаціями, так і в двосторонніх відносинах України з країнами цього регіону. При цьому, враховуючи багато факторів, саме співпраця з ЄС є одним з найбільш важливих напрямків політики України. Більше того, в перспективі Україна сама бачить своє майбутнє в повноцінному членстві в складі Європейського Союзу.

У країнах Європейського Союзу в даний час існує найбільш розвинена в сучасному світі система соціального забезпечення, основи якої були закладені ще в першій половині ХХ ст. Країни ЄС проводять спільну політику в різних сферах, в тому числі і в сфері соціальної. Необхідність проведення в ЄС скоординованої політики в соціальній сфері є наслідком двох взаємопов'язаних причин.

По-перше, вона обумовлена соціальними цілями спільного ринку і всіх напрямів діяльності ЄС, яке «має своїм завданням ... сприяти в Співтоваристві ... досягненню високого рівня зайнятості і соціального захисту, рівноправності чоловіків і жінок ... підвищенню життєвого рівня і якості життя» (ст. 2 Договору про ЄС).

По-друге, вже на перших етапах будівництва спільного ринку виявилось, що реалізація його принципів, насамперед принципу вільного пересування працівників, призводить до виникнення проблеми «соціального демпінгу»: робоча сила як фактор виробництва, володіючи можливістю безперешкодного переміщення в рамках Співтовариства, спрямовуватиметься насамперед у ті країни, де вище рівень соціального захисту. Це породжує, в свою чергу, безліч нових проблем: підвищення навантаження на бюджет приймаючої країни та ін. Міграційні потоки є прямим наслідком процесів інтеграції та глобалізації: величезний розрив у розвитку та рівні життя населення між заходом і сходом Євразії, а також африканськими країнами призводить до масового переміщення населення в благополучні країни Європи. Це об'єктивний процес, який неможливо зупинити репресивними заходами. Однак, за відсутності належного регулювання міграційних потоків виникають серйозні проблеми як у країн, що експортують робочу силу, так і у країн, що приймають іммігрантів, а також країн, через які міграційні потоки проходять транзитом [2].

Протягом останніх десяти років у міграційній політиці багатьох європейських держав відбуваються кардинальні зміни. Держави, що традиційно дуже позитивно ставилися до імміграції, змінюють свою доктрину на менш ліберальну, найбільш чітким прикладом такої держави є Голландія. Водночас у випадку Німеччини, Великобританії чи Франції ми маємо справу з законодавчими ініціативами, які повинні призвести до зменшення можливості імміграції, особливо осіб низької кваліфікації. У цьому напрямку йдуть також дебати, що супроводжуються дискусіями, на рівні Європейського Союзу. Проекти директив, які були продемонстровані через Європейську Комісію віддають пріоритет стимуляції імміграції висококваліфікованих осіб, які без особливих проблем могли б адаптуватися в суспільствах приймаючих держав. Зі схожою ситуацією ми маємо справу також у Сполучених Штатах Америки, які вже кілька років застосовують заходи, що мають на меті зменшення імміграції, особливо з Мексики.

Однак, з іншого боку, такі країни, як Австралія чи Канада, розвивають свої міграційні політики з огляду на отримання економічної вигоди, особливо в контексті компенсації структурних дефіцитів на їх ринках праці. Експериментують вони з новими рішеннями, наприклад, в сфері освіти, що повинно збільшувати економічний зиск при одночасному зменшенні ризику витрати значних бюджетних коштів. Також держави, які ще кілька років тому не розглядалися на міграційній карті світу як імміграційні країни, як наприклад Чехія чи Польща, закладають основи своєї міграційної політики, намагаючись користуватися досвідом інших країн.

Ситуація України, на фоні даних прикладів, є у певному сенсі специфічна. Не означає це однак, що неможливим є використання досвіду інших держав в творенні і реалізації на практиці зазначених рішень в сфері міграційної політики. Україна має специфічне географічне розташування, що супроводжується значними потоками людського ресурсу через її територію. У сучасних умовах навіть більшого значення набуває не те, що наша країна розташована між європейськими й азійськими країнами, а те, що вона має кордони з Європейським Союзом, як територією економічно благополучною, й територіями менш економічно розвиненими.

Державна міграційна політика України, серед іншого, спрямована подолання та врегулювання певних труднощів, пов'язаних з історично обумовленим, майже безперешкодним, інтенсивним міграційним рухом в межах кордонів колишнього Радянського

Союзу. На сьогодні Україна є державою походження, транзиту та призначення для міжнародних міграційних потоків [3].

Кажучи про дії в сфері стимуляції або скорочення напливу іноземців до певної країни, як і їх місця в суспільстві приймаючої країни, необхідно сформулювати поняття міграційної політики. Отже, міграційною політикою можна визнати каталог існуючих інструментів, створених державою або її складовими частинами, що охоплює однаково як пасивні, так і активні форми управління імміграцією і еміграцією. Водночас основа міграційної політики – застосування стратегічних цивілізаційних передумов і модернізацій, а також національних звичаїв чи основних міжнародних документів.

Аналіз змін, які відбуваються в останні роки в імміграційних державах, схиляє до думки, що головним детермінантом розвитку певної міграційної політики є її тісний зв'язок з потребами ринку праці, а також домінуюча концепція суспільства (модель політичного чи етнічного суспільства). Водночас все більшу роль відіграє громадська думка, яка в деякій мірі накладає на політичних керівників певні обов'язки у сфері міграційної політики. Крім того, ЗМІ здатні створити в суспільстві відмінну від реалій картину імміграції. Ті або інші обумовленості мають вплив на ступінь відкритості/закритості приймаючої держави, а також на остаточну форму міграційної політики.

Зміни в підході до доктрини і практики міграційної політики спричиняють принципову складність в застосуванні традиційних моделей міграційної політики, якими керуються окремі держави в реалізації свого підходу до імміграції. Типи моделей віддзеркалюють відмінності в підході до іммігрантів, а також інструменти їх інтеграції в суспільстві приймаючої держави. Так, Т. Файст вирізняє дві моделі міграційної політики, що функціонують в європейських державах: етнокультурної закритості (наприклад, Німеччина) і плюралістичної відкритості (наприклад, США). Де Рам пропонує схожий поділ: на ліберальні (Швеція, Великобританія, Франція) і протекціоністські (Німеччина) системи. Найбільш розбудовану типологію пропонує В. Барберрі, який вирізняє п'ять моделей: закрыта, модель, основана на культурі, модель, основана на виборі, модель співіснування, а також космополітична модель [4, с. 12]. На жаль, жодна з моделей даної типології не видається прийнятною в контексті актуальної міграційної ситуації України і тому також існує необхідність пропонування нової типології, виходячи

з потреб останніх років. Цей процес відбувається в рамках загальноєвропейського процесу спільної міграційної політики [5].

В силу свого географічного положення, Україна буде і надалі залишатися головною транзитною країною для незаконних мігрантів до Європейського Союзу. Економічне зростання, наближення рівня заробітних плат до існуючих в Європейському Союзі і Росії, а також демографічний спад, ймовірно, послаблять інтенсивність еміграції з України. Зазначені три фактори, очевидно, зроблять Україну більш привабливою країною призначення для легальних і нелегальних трудових мігрантів з країн СНД та Азії.

Література:

1. Розширений міграційний профіль України // <http://dmsu.gov.ua/images/stories/files/Ukraine--Extended-Migration-Profile%20RU.pdf>
2. Потемкина О. Ю. Иммиграционная политика ЕС: опыт для ЕврАзЭС / О. Ю. Потемкина // ЕврАзЭС и интеграционный опыт ЕС / под ред. М. Г. Носова. – М., 2009.
3. Шрейбут В. Майбутнє міграції в Україні : виступ на конференції 12 жовтня 2011 року в Дипломатичній академії при МЗС України // <http://www.dmsu.gov.ua/uk/home/584.html>
4. Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia / pod red. P. Kaczmarczyka i M. Okólskiego. – Warszawa, 2008. – 141 s.
5. Празький процес // <http://www.dmsu.gov.ua/uk/home/601-upoznani-vidbulas-ii-ministerska-konferencija-po-prazkomu-procesu.html>.

УДК 341.1:614.2

Сажієнко Н. В., МГУ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ СПІВРОБІТНИЦТВА В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В РАМКАХ СНД

Розглянуті організаційно-правові форми співробітництва в галузі охорони здоров'я в рамках СНД та виділені види даного співробітництва. Охарактеризовано систему органів СНД у галузі охорони здоров'я.

Рассмотрены организационно-правовые формы сотрудничества в области здравоохранения в рамках СНГ и выделены виды данного сотрудничества. Охарактеризована система органов СНГ в области здравоохранения.

The article deals with the organizational and legal forms of cooperation in public health in the CIS and the selected of the types of cooperation. Characterizes the system of bodies of the CIS in the field of health.

Після розпаду СРСР перед новими незалежними державами постали спільні регіональні проблеми, вирішення яких передбачало вироблення і реалізацію нових форм співробітництва в найбільш важливих сферах. Організаційно-правовою формою такого співробітництва стала Співдружність Незалежних Держав (СНД)*. СНД є платформою багатостороннього співробітництва пострадянських держав практично у всіх областях – як в економічній, політичній, в області безпеки, так і в гуманітарній та соціальній.

Однією з таких сфер стало співробітництво в області охорони здоров'я. Значимість цього напрямку співробітництва, обумовлено, в тому числі існуванням в СРСР досить централізованої системи охорони здоров'я, відокремлення з якої окремих національних систем супроводжувався певними труднощами. У рамках СНД були створені спеціалізовані органи, до компетенції яких входить координація співробітництва держав-учасниць у галузі охорони здоров'я. Результатом їх діяльності є вироблення і прийняття низки угод, програм і планів діяльності з питань охорони здоров'я значущих і актуальних для всіх держав-учасників СНД.

Тому є дуже актуальним, з теоретичної та практичної точки зору дослідження організаційно-правових форм співробітництва в галузі охорони здоров'я в рамках СНД.

Слід зазначити, що окремі питання, пов'язані з дослідженням співробітництва в області охорони здоров'я в рамках СНД розглядалися в роботах вітчизняних і зарубіжних вчених, як Л. А. Гумерова [1], Є. Г. Моїсєєва [2], С. І. Помазковой [3]. Однак, у цих дослідженнях не проводився комплексний аналіз основних видів і форм міжнародного співробітництва держав у галузі охорони здоров'я в рамках СНД.

Об'єктом даного дослідження є міжнародні відносини, що виникають в процесі міжнародно-правового регулювання співробітництва держав у області охорони здоров'я. Предметом – генезис видів і форм міжнародно-правового співробітництва держав у галузі охорони здоров'я в рамках СНД.

Метою цієї статті є аналіз міжнародно-правових підстав співробітництва в галузі охорони здоров'я в рамках СНД і виділення їх організаційно-правових форм.

Дана мета обумовлює постановку наступних завдань: дослідити правову основу співробітництва держав у галузі охорони здоров'я в рамках СНД; охарактеризувати систему органів СНД у галузі охорони здоров'я; виділити види та форми співробітництва держав у галузі охорони здоров'я в рамках СНД.

1. Співробітництво в рамках СНД у галузі охорони здоров'я здійснюється як в правових, так і неправових формах. На основі спеціальних міжурядових угод створюються спеціалізовані ради, комісії та комітети. Проводяться зустрічі, форуми, семінари, конференції з питань покращення систем охорони здоров'я та стандартизації нормативної бази у галузі охорони здоров'я. В результаті даних зустрічей, форумів і конференцій приймаються плани, програми дій, виробляються рекомендації, спрямовані на вдосконалення співробітництва держав у галузі охорони здоров'я.

На основі загального підходу до класифікації видів міжнародного співробітництва, нами виділено такі види міжнародного співробітництва держав-учасниць СНД у галузі охорони здоров'я: співробітництво з стандартизації, реєстрації та контролю якості лікарських засобів, виробів медичного призначення і медичної техніки держав-учасниць СНД; співробітництво щодо забезпечення стабільного функціонування систем охорони здоров'я під час надзвичайних ситуацій та дотримання прав людини на надання необхідної медичної та гуманітарної допомоги; співробітництво в області санітарної охорони території та забезпечення епідеміологічного благополуччя населення у рамках СНД; співробітництво держав-учасниць СНД у сфері розвитку донорства і служб крові, стандартизації вимог до порядку обстеження донорів, донорських реєстрів, компонентів крові, обміну та постачання препаратів та компонентів крові в екстремальних умовах; співробітництво в боротьбі з ВІЛ/СНІД; співробітництво з надання медичної допомоги; співробітництво з надання медичного забезпечення військовослужбовцям та членам їх сімей, робітникам і службовцям Прикордонних військ; співробітництво з міжнародними організаціями.

2. Інтеграційні процеси в галузі охорони здоров'я між державами-учасниками СНД виникли вже на початку 90-х років [3, с. 35]. У ст. 4 Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. зазначається, що сторони будуть «розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, **охорони здоров'я** ...

і вважають за необхідне укласти угоди у зазначених областях» [4]. Згідно зі ст. 4 Статуту Співдружності Незалежних Держав 1993 р., до сфер спільної діяльності держав-членів, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути відповідно до зобов'язань, прийнятих державами-членами в рамках Співдружності, належать ... **охорона здоров'я** і навколишнього середовища. Також у ст. 19 Статуту Співдружності Незалежних Держав 1993 р. міститься норма про співробітництво держав-членів у здійсненні спільних проектів і програм в галузі науки і техніки, освіти, **охорони здоров'я**, культури і спорту (виділено нами – Н. С.). Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в статутних документах СНД співробітництво в області охорони здоров'я виділяється одним з напрямів діяльності Співдружності.

Відправною точкою у становленні спеціалізованої організаційно-правової форми співробітництва в рамках СНД у області охорони здоров'я стало підписання 26 червня 1992 р. главами урядів Республіки Вірменія, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Туркменістану, Республіки Узбекистан і України Угоди про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення, згідно з яким була створена Рада зі співробітництва в галузі охорони здоров'я Співдружності Незалежних Держав (Рада)**.

У преамбулі цієї Угоди зазначається, що держави-учасниці СНД надають особливого значення питанню зміцнення і охорони здоров'я населення, а також прагнуть зберегти і розвинути сформовані взаємозв'язки в галузі охорони здоров'я. Також зроблено акцент на актуальність співробітництва в окремих напрямках, а саме у сфері виробництва медикаментів і медичної техніки, надання медичної допомоги громадянам одних держав-учасниць СНД на території інших, ліквідації наслідків стихійних лих і катастроф, обміну інформацією в проведенні різних досліджень [5].

3. Загальну координацію співробітництва в області охорони здоров'я забезпечує Рада зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД.

Відповідно до ст. 34 Статуту СНД на основі угод держав-членів про співробітництво в економічній, соціальній та інших областях можуть засновуватися органи галузевого співробітництва, які здійснюють вироблення узгоджених принципів і правил такого співробітництва і сприяють їх практичній реалізації. Органи галузевого співробітництва (ради, комітети) виконують функції,

передбачені Статутом СНД і в положеннях про них забезпечуючи розгляд і вирішення на багатосторонній основі питань співробітництва у відповідних областях. До складу органів галузевого співробітництва входять керівники відповідних органів виконавчої влади держав-членів. Органи галузевого співробітництва в межах своєї компетенції вживають рекомендації, а також в необхідних випадках вносять пропозиції на розгляд Ради глав урядів [6].

В Угоді про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення зазначено, що договірні сторони створюють Раду зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД у складі міністрів охорони здоров'я та головних державних санітарних лікарів цих держав (ст. 8).

Азербайджанська Республіка і Республіка Молдова, не будучи учасниками цієї Угоди, беруть активну участь у діяльності Ради та її робочих органів [7].

Відповідно до пункту 2.2. Протоколу про внесення змін і доповнень до Угоди про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення від 26 червня 1992 р., головування в Раді здійснюється по черзі кожною державою-учасницею СНД на основі принципу ротації, на строк не більше одного року. Попередній і наступний голови Ради є його співголовами. Рада збирається на чергові засідання не рідше двох разів на рік, а в разі потреби (на прохання одного з членів Ради) на спеціальне засідання [8].

Функції виконавчого органу Ради здійснює відділ зі співробітництва в соціальній сфері департаменту гуманітарного співробітництва, загальнополітичних та соціальних проблем. Функції робочого апарату Ради виконує Виконавчий комітет СНД.

Правовою основою діяльності Ради є: Угода про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення (Мінськ, 26 червня 1992 р.); Положення про Раду зі співробітництва в галузі охорони здоров'я Співдружності Незалежних Держав, затвердженого Радою глав урядів Співдружності Незалежних Держав (Мінськ, 26 червня 1992 р.); Протокол про внесення змін і доповнень до Угоди про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення від 26 червня 1992 р. (Ялта, 18 вересня 2003 р.); Протокол про внесення змін і доповнень до Угоди про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення від 26 червня 1992 р. (Москва, 25 листопада 2005 р.); Концепція про співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі охорони здоров'я населення (Ялта, 18 вересня 2003 р.); Документи, прийняті на засіданнях Ради,

що регламентують діяльність закладів охорони здоров'я держав-учасниць СНД з конкретних напрямків.

Відповідно до Положення про Раду зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД 1992 р., метою Ради є всебічна взаємодія і співробітництво держав-учасниць СНД в розвитку охорони здоров'я, медичної науки і техніки, фармації для збереження, відновлення і поліпшення здоров'я населення. У розділі II Положення визначені завдання Ради: формування єдиних загальногуманних принципів і концепцій охорони здоров'я населення; підготовка, експертиза та розробка рекомендацій щодо здійснення спільних програм науково-технічного співробітництва в області охорони здоров'я, створення єдиних інформаційних мереж, проведення узгодженої політики з профілактики найбільш поширених інфекційних та масових неінфекційних хвороб; координація діяльності по мінімізації медичних наслідків катастроф, інших екологічних і стихійних лих; інформування про стан здоров'я населення на території кожної з держав, що входить до складу Співдружності, стихійних лих та епідемій, аварійних ситуацій; узгодження питань підготовки медичних наукових і науково-педагогічних кадрів, розробка рекомендацій урядам держав-учасниць Співдружності для вирішення проблем в області державної та міжнародної політики охорони здоров'я, підготовка матеріалів з охорони здоров'я для укладення міжурядових угод і договорів; інформування про потреби та виробництво медичної техніки та інструментарію, медикаментів, лікувальних і дієтичних продуктів; проведення інших заходів, пов'язаних зі спільною діяльністю в галузі охорони здоров'я.

Повноваженнями Ради є: визначення основних напрямків співробітництва в галузі охорони здоров'я на конкретний період; розробка гігієнічних нормативів, медико-біологічних стандартів, номенклатури і позначень, порядку ліцензування діяльності лікарів, технології виготовлення і контролю профілактичних та лікувально-діагностичних препаратів, інших виробів медичного призначення, кваліфікаційні вимоги і т. д.; створення комісій по розробці, експертизі та реалізації міждержавних програм охорони здоров'я, встановлення порядку їх діяльності, встановлення джерел та обсягу фінансування, призначення і звільнення виконавчого секретаря Ради, затвердження чисельності Секретаріату [8].

Відповідно до розділу VI Положення про Раду зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД за рішенням Ради створюються комісії з проблем (напрямам) спільної діяльності

для аналізу та розробки рекомендацій з окремих проблем в галузі охорони здоров'я і медичної науки. Період діяльності комісій, їх склад, повноваження, керівники – визначаються рішенням Ради. Фінансування діяльності комісій здійснюється учасниками Ради в узгодженому ними порядку. Звіт про діяльність комісій заслуховується на засіданнях Ради. Відповідно до Положення уряду держав-учасниць СНД повинні надавати комісіям необхідну інформацію для їх діяльності [8].

Для виконання своїх завдань Радою було створено дванадцять спеціалізованих органів, до компетенції яких входить координація співробітництва і з певних питань охорони здоров'я. Дані органи в цілому підготували і рекомендували до практичного застосування понад 200 документів з проблем охорони здоров'я та забезпечення санітарно-гігієнічного благополуччя населення у державах-учасницях СНД. Більшість з них використовуються в практичній діяльності міністерств і відомств охорони здоров'я держав-учасниць СНД. Рішення Ради мають рекомендаційний характер [8].

4. Співробітництво зі стандартизації, реєстрації та контролю якості лікарських засобів, виробів медичного призначення і медичної техніки держав-учасниць СНД здійснюється в рамках діяльності Міждержавної комісії з стандартизації, реєстрації та контролю якості лікарських засобів, виробів медичного призначення і медичної техніки держав-учасниць СНД, яка є робочим органом Ради зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД [9]. Завданнями Комісії є гармонізація правил реєстрації, виробництва та реалізації лікарських засобів, виробів медичного призначення і медичної техніки, розробка єдиних вимог до фармакопейних статей відповідно до законодавства Європейського Союзу та рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я; розробка єдиної нормативно-правової документації, що представляється для реєстрації лікарських препаратів; прийняття єдиних вимог до маркування лікарських засобів; інформування про існуючу в державах нормативно-правові бази допуску на внутрішній ринок лікарських засобів, виробів медичного призначення і медичної техніки [9].

Комісією були розроблені Правила організації виробництва і контролю якості лікарських засобів та Правила доклінічної оцінки безпеки фармакологічних засобів, Угода про співробітництво у боротьбі з обігом фальсифікованих та неякісних лікарських засобів (Кишинів, 14 листопада 2008 р.) [11]. Україна підписала Угоду 14 листопада 2008 [10].

Метою Угоди є проведення узгоджених заходів з боротьби з обігом фальсифікованих лікарських засобів, у тому числі при проведенні контрольованих поставок; обмін інформацією про застосовувані способи приховування та маскування фальсифікованих лікарських засобів при транспортуванні і збуті, а також про методи їх виявлення; інформаційну взаємодію, обмін законодавчими та іншими нормативно-правовими актами держав-сторін Угоди; розробка методичних рекомендацій з контролю якості лікарських засобів та виявлення фальсифікованих лікарських засобів; розробка методичних програм з підготовки та перепідготовки кадрів для роботи у сфері контролю якості лікарських засобів та боротьби з обігом фальсифікованих лікарських засобів, надання взаємної науково-технічної та консультативної допомоги з питань боротьби з обігом фальсифікованих лікарських засобів; сприяння впровадженню сучасних технологій захисту, у тому числі захисного маркування лікарських засобів і методик їхнього використання, спрямованих на припинення обігу фальсифікованих лікарських засобів, проведення науково-практичних конференцій, семінарів та симпозіумів з актуальних питань боротьби з обігом фальсифікованих лікарських засобів [12].

5. Одним з видів міжнародного співробітництва в галузі охорони здоров'я є забезпечення стабільного функціонування систем охорони здоров'я під час надзвичайних ситуацій та дотримання прав людини на надання необхідної медичної та гуманітарної допомоги. Для реалізації даного напрямку в системі органів Ради зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД функціонує Координаційна рада держав-учасниць СНД з проблем медицини катастроф, створена відповідно до Угоди про взаємодію в галузі попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру від 22 січня 1993 р. [13]. Основними напрямками діяльності Координаційної ради є розробка пропозицій, програм, планів міждержавної політики в галузі медицини катастроф; координація і контроль за взаємодією і взаємодопомогою держав СНД при виникненні надзвичайної ситуації; координація роботи міністерств, відомств, установ, організацій та об'єднань щодо реалізації Програми координації дій по попередженню та ліквідації медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій на території держав СНД та Плану взаємодії і взаємодопомоги служб медицини катастроф держав-учасниць СНД у надзвичайних ситуаціях.

6. Співробітництво в галузі санітарної охорони території та забезпечення епідеміологічного благополуччя населення у рамках СНД здійснюється Міждержавною комісією з санітарно-епідеміологічного нормування держав-учасниць СНД, яка є спеціалізованим органом Ради зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД. Напрямами діяльності Комісії є стандартизація вимог до гігієни навколишнього середовища, харчування населення, здійснення соціально-гігієнічного моніторингу інфекційних захворювань, здійснення соціально-гігієнічного моніторингу стану довкілля людини і т. д. Комісія розробила Декларацію з гігієни навколишнього середовища і здоров'ю населення держав-учасниць СНД (прийнята Радою зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, м. Чолпон-Ата, 2 квітня 2004 р.); Програму спільних міжнародних дій з гігієни навколишнього середовища «Майбутнє наших дітей» (прийнята Радою зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, м. Чолпон-Ата, 2 квітня 2004 р.), Концепцію співробітництва держав-учасниць СНД в галузі охорони здоров'я (затверджена Радою глав урядів СНД, м. Ялта, 18 вересня 2003 р.), Концепцію державної політики в галузі здорового харчування населення держав-учасниць СНД (прийнята Радою зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, м. Москва, 19 січня 2002 р.), Угоду про співробітництво в галузі соціально-гігієнічного моніторингу (інфекційні захворювання, надзвичайні ситуації, загрожують здоров'ю населення, стан довкілля людини) (прийнята на XIII засіданні Ради зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, м. Москва, 19 січня 2002 р.), Концепцію санітарно-епідеміологічного благополуччя населення держав-учасниць СНД (прийнята Радою зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, м. Душанбе, 23 листопада 2000 р.), Угоду про порядок взаємодії при гігієнічній оцінці потенційно небезпечної продукції, імпортованої в країни СНД (підписана главами урядів 10 держав СНД, м. Чолпон-Ата, 16 квітня 2004 р.).

Також співробітництво в сфері санітарної охорони території та забезпечення епідеміологічного благополуччя населення у рамках СНД здійснюється Координаційною радою з проблем санітарної охорони територій держав-учасниць СНД від завезення і розповсюдження особливо небезпечних інфекційних хвороб (створена Рішенням Ради із співробітництва в галузі охорони здоров'я держав-учасниць СНД від 22 листопада 2000 р.), яка є спеціалізованим органом Ради із співробітництва в галузі охорони

здоров'я СНД. Напрямами діяльності Ради є створення системи міждержавного інформаційного обміну з питань боротьби з особливо небезпечними інфекційними хворобами, завезення та реалізації санітарно-небезпечних товарів, вантажів; гармонізація та уніфікація нормативно-правової, методичної бази по санітарній охороні територій держав СНД; взаємодія в області епідеміологічного нагляду та контролю за надзвичайними ситуаціями епідемічними; уніфікація сучасних діагностичних технологій і методів лабораторного аналізу; розробка єдиної методології санітарної охорони територій та держсанепіднагляду на транспорті; організація співробітництва в галузі підготовки фахівців з особливо небезпечних інфекцій; взаємодія з питань виробництва медичних імунобіологічних препаратів для діагностики та профілактики особливо небезпечних інфекційних хвороб [14].

7. Для співробітництва держав-учасників СНД у сфері розвитку донорства і служб крові, стандартизації вимог до порядку обстеження донорів, донорським реєстрів, компонентів крові, обміну та постачання препаратів та компонентів крові в екстремальних умовах, з метою зниження ризику розповсюдження гемотрансмісивних інфекцій була створена Координаційна рада служб крові держав-учасниць СНД при Раді зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД. Координаційна рада у своїй діяльності керується Угодою про співробітництво в галузі охорони здоров'я населення від 26 червня 1992 р., рішеннями Ради із співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, а також Положенням про Координаційну раду служб крові держав-учасниць СНД. Основними завданнями Координаційної ради є підготовка пропозицій щодо забезпечення міждержавної взаємодії і співробітництва в галузі розвитку служб крові та донорства крові та її компонентів з метою охорони здоров'я та забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення у державах-учасниках СНД; розробка міждержавних (двосторонніх і багатосторонніх) нормативних і методичних документів, що регламентують організацію та здійснення заходів розвитку донорства і служб крові, для держав – учасниць СНД, в т. ч. міждержавних цільових програм.

8. Також в рамках СНД здійснюється співробітництво з боротьби з ВІЛ/СНІД. В системі органів Ради зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД функціонує спеціалізована і консультативний орган – Координаційна рада з проблем ВІЛ-інфекції держав-учасниць СНД [15], створена відповідно до Угоди

про співробітництво у вирішенні проблем ВІЛ-інфекції від 18 квітня 1997 р. Україна підписала і ратифікувала Угоду [16].

В Угоді зазначається, що держави-учасниці гарантують доступне і безкоштовне медичне обстеження для виявлення ВІЛ-інфекції всім особам, незалежно від їх громадянства; гарантують дотримання всіх прав і свобод ВІЛ-інфікованих громадян відповідно до національного законодавства; гарантують громадянам держав-учасниць СНД безперешкодний, без пред'явлення сертифіката про відсутність у них ВІЛ-інфекції, в'їзд на їх територію; зобов'язуються оперативно інформувати про виявлення на своїй території ВІЛ-інфікованих осіб інші держави-учасниці СНД, громадянами яких ці особи є; вживають необхідних заходів до зближення національного законодавства з проблеми ВІЛ-інфекції, а також своєчасно інформують одна одну про прийняття нових національних нормативно-правових актів [17].

Завданнями Координаційної ради є розробка пропозицій, програм, планів по міждержавному співробітництву в галузі попередження розповсюдження ВІЛ-інфекції; координація взаємодії і взаємодопомоги служб профілактики ВІЛ-інфекції держав-учасниць СНД; координація роботи з обміну інформацією між учасниками Угоди про співробітництво у вирішенні проблем ВІЛ-інфекції, розробка рекомендацій для національних програм з попередження розповсюдження ВІЛ/СНІДу.

Радою глав урядів СНД було затверджено Програму спільних дій держав-учасниць СНД по боротьбі з ВІЛ/СНІД (Ялта, 20 листопада 2009 р.). Метою Програми є впровадження і застосування в державах-учасниках СНД основоположних засад протидії епідемії ВІЛ/СНІД, а саме: наявність національних програм, координуючих органів і систем моніторингу та оцінки, забезпечення вільного доступу до безкоштовного, добровільного і конфіденційного консультування та тестування на ВІЛ/СНІД, а також реалізації національних програм профілактики ВІЛ-інфекції серед особливо вразливих груп населення. Спеціалізованим органом в СНД по боротьбі з ВІЛ/СНІД є Координаційна рада з проблем ВІЛ-інфекції держав-учасниць СНД (створена відповідно до Угоди про співробітництво у вирішенні проблем ВІЛ-інфекції від 18 квітня 1997 р. і Рішенням Ради із співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД від 18 квітня 1997 р). Завданнями Ради є розробка пропозицій, програм, планів по міждержавному співробітництву в галузі попередження розповсюдження ВІЛ-інфекції; координація

взаємодії і взаємодопомоги служб профілактики ВІЛ-інфекції держав-учасниць СНД; розробка рекомендацій для національних програм з попередження розповсюдження ВІЛ/СНІДу.

9. Одним з видів співробітництва держав-учасниць СНД є співробітництво з надання медичної допомоги. У рамках СНД досягнута домовленість про принципи надання медичної допомоги до Угоди про надання медичної допомоги громадянам держав-учасниць СНД (Москва, 27 березня 1997 р.). Угода громадянам держав-учасниць СНД гарантується швидка і невідкладна медична допомога при раптових гострих станах і захворюваннях, що загрожують життю хворого або здоров'ю оточуючих, нещасних випадках, отруєннях, травмах, пологах і невідкладних станах в період вагітності надається громадянам безперешкодно, безкоштовно і в повному обсязі на території держави тимчасового перебування, лікувально-профілактичними установами незалежно від організаційно-правових форм, відомчої належності та форм їх власності. З моменту, коли усунута загроза життю хворого або здоров'ю оточуючих і можливе його транспортуванням за подальше надання медичної допомоги стягується плата [18]. Встановлено порядок визнання документів, що засвідчують тимчасову або стійку втрату працездатності, а також фінансових взаєморозрахунків за надану медичну допомогу.

Для реалізації Угоди був прийнятий Протокол про механізм реалізації Угоди про надання медичної допомоги громадянам держав-учасниць СНД в частині порядку надання медичних послуг (Москва, 27 березня 1997 р.). Протоколом визначено порядок надання швидкої та невідкладної медичної допомоги, порядок надання планової медичної допомоги, відповідальність сторін і порядок реалізації Протоколу [19].

Україна підписала і ратифікувала Угоду та Протокол 1 червня 2000 р. із застереженнями [20].

10. Співробітництво з надання медичного забезпечення військовослужбовцям та членів їх сімей, робітників і службовців Прикордонних військ здійснюється на основі Угоди про організацію медичного забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей, робітників і службовців Прикордонних військ (Мінськ, 26 червня 1992 р.). Держави-учасниці домовилися, що надання деяких видів спеціалізованої медичної допомоги та у невідкладних випадках медична допомога надається у всіх медичних установах держав-учасників. Також в Угоді зазначено, що медична допомога

членам сімей військовослужбовців, робітникам та службовцям Прикордонних військ здійснюється на основі законодавств відповідних держав-учасниць на однакових умовах з їх громадянами. В Угоді визначено порядок здійснення санаторно-курортного лікування та організованого відпочинку, санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів; регламентований порядок витрат на утримання дітей військовослужбовців у дитячих дошкільних установах; встановлені вимоги до підвищення кваліфікації медичного складу Прикордонних військ [21]. Україна підписала Угоду 15 травня 1992 р.

11. Одним з видів міжнародного співробітництва в рамках СНД в галузі охорони здоров'я є співробітництво СНД з міжнародними організаціями. Рада зі співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД співпрацює з Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Об'єднаною програмою ООН з ВІЛ/СНІД, Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй.

Таким чином, співробітництво в галузі охорони здоров'я в рамках СНД здійснюється в наступних організаційно-правових формах: діяльності Ради із співробітництва в галузі охорони здоров'я СНД, Міждержавної комісії з стандартизації, реєстрації та контролю якості лікарських засобів, виробів медичного призначення і медичної техніки держав-учасниць СНД, Міждержавної комісії з санітарно-епідеміологічному нормування держав-учасниць СНД, Координаційної ради держав-учасниць СНД з проблем медицини катастроф, Координаційної ради з проблем санітарної охорони територій держав-учасниць СНД від завезення і розповсюдження особливо небезпечних інфекційних хвороб, Координаційної ради служб крові держав-учасниць СНД, Координаційної ради з проблем ВІЛ-інфекції держав-учасниць СНД. Правовими формами даного співробітництва є прийняття угод, протоколів, програм, планів, рекомендацій у галузі охорони здоров'я.

Примітки:

- * Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан, Україна.
- ** Азербайджанська Республіка і Республіка Молдова не є учасницями цієї Угоди, але беруть участь у діяльності Ради та її робочих органів.

Література:

1. Гумеров Л. А. Правовое регулирование научно-технического сотрудничества государств-участников СНГ: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10: Казань, 2001. – 198 с.
2. Моисеев Е. Г. Международно-правовые проблемы деятельности Содружества Независимых Государств: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10: Москва, 2002. – 415 с.
3. Помазкова С. И. Проблемы соотношения международного и национального права в сфере здравоохранения / Помазкова С. И. // Международное публичное и частное право. – 2011. – № 3 (60). – С. 33-36.
4. Соглашения о создании Содружества Независимых Государств от 8 декабря 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=1>
5. Соглашение о сотрудничестве в области охраны здоровья населения от 26 июня 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7716>
6. Устав Содружества Независимых Государств от 22 января 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.eurasianhome.org
7. Общая информация (здравоохранение). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/page.php?id=6962>
8. Положение о Совете по сотрудничеству в области здравоохранения СНГ от 26 июня 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7718>
9. Положение о Межгосударственной комиссии по стандартизации, регистрации и контролю качества лекарственных средств, изделий медицинского назначения и медицинской техники государств-участников СНГ от 4 июня 2005 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pharmcis.su/userfiles/file/provision_farm_cis.pdf
10. Про затвердження Угоди про співробітництво в боротьбі з обігом фальсифікованих лікарських засобів: Постанова Кабінета Міністрів України від 8 грудня 2010 р. № 1114 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_j81&c=1#Card
11. Межгосударственная комиссия по стандартизации, регистрации и контролю качества лекарственных средств, изделий медицинского назначения и медицинской техники государств – участников СНГ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cis.minsk.by/page.php?id=7944>
12. Соглашение о сотрудничестве в борьбе с обращением фальсифицированных и некачественных лекарственных средств от 14 ноября 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pharmcis.su/Default.aspx?pageID=13>

13. Соглашение о взаимодействии в области предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера от 22 января 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_297&page=1&text=%D1 %EE %E2 %E5 %F2&x=0&y=0](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_297&page=1&text=%D1%EE%E2%E5%F2&x=0&y=0)
14. Положение о Координационном совете по проблемам санитарной охраны территорий государств-участников СНГ от завоза и распространения особо опасных инфекционных болезней. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.microbe.ru/kspp/obwie_po/
15. Положение о Координационном совете по проблемам ВИЧ-инфекции государств-участников СНГ от 14 ноября 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nfrz.ru/imu/File/mezhdunarodnyj-opyt/CIS_AIDS_7_dek.pdf
16. Про ратифікацію Угоди про співробітництво у розв'язанні проблем ВІЛ-інфекції: Закон України від 1 червня 2000 року № 1765-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000. – № 35. – Ст. 287.
17. Соглашение о сотрудничестве в решении проблем ВИЧ-инфекции от 18 апреля 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://spravka-jurist.com/base/part-eq/tx_xswpla.htm
18. Соглашение об оказании медицинской помощи гражданам государств – участников Содружества Независимых Государств от 27 марта 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7934>
19. Протокол о механизме реализации Соглашения об оказании медицинской помощи гражданам государств-участников СНГ в части порядка предоставления медицинских услуг от 27 марта 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7936>
20. Про ратифікацію Угоди про надання медичної допомоги громадянам держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав та Протоколу про механізм реалізації Угоди про надання медичної допомоги громадянам держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у частині порядку надання медичних послуг: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1764-III // Відомості Верховної Ради України від 01.09.2000 – 2000 р. – № 35. – Ст. 286.
21. Соглашение об организации медицинского обеспечения военнослужащих и членов их семей, рабочих и служащих Пограничных войск от 26 июня 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_383/doc383a830x642.htm

Юрійчук Є. П., ЧНУ ім. Ю. Федьковича

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ІНДИКАТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті прослідковується динаміка звернень до Європейського суду залежно від електоральних циклів і рівня правової культури населення та типу політичної культури; аналізується характер порушень основних елементів виборчого та інших, пов'язаних з ним, політичних прав; з'ясовується ставлення урядів, що прагнуть легітимності на міжнародному рівні, до практики Європейського суду як індикатора електоральної легітимациї.

В статье прослеживается динамика обращений в Европейский суд в зависимости от электоральных циклов и уровня правовой культуры населения, типа политической культуры; анализируется характер нарушений основных элементов избирательного и других, связанных с ним, политических прав; выясняется отношение правительств, стремящихся к легитимности на международном уровне, к практике Европейского суда как индикатора электоральной легитимации.

The author traces the dynamics of appeals to the Court depending on the electoral cycles and the legal culture of the population and the type of political culture, analyzes the nature of violations of fundamental elements of electoral and other related, political rights, it turns out the attitude of governments seeking legitimacy for international level, the European Court as an indicator of electoral legitimacy.

Звернення до Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд. – Є. Ю.) упродовж останнього десятиріччя стає все популярнішим на пострадянському просторі, країни якого заявили про демократизацію, гуманізацію, формування громадянського суспільства та правової держави. Судова практика Європейського суду завжди була найоб'єктивнішим критерієм оцінки правової та судової системи держави, а довіра до правосуддя в демократичному суспільстві лежить в основі легітимациї влади. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав і основних

свобод людини від 4 листопада 1950 р. (остання набула чинності 3 вересня 1953 р.) [1] (далі – Конвенція. – Є. Ю.) держави входять під юрисдикцію Європейського суду, визнають обов'язковість його рішень і беруть на себе зобов'язання з дотримання прав людини, що закріплені в Конвенції. Серед них для демократичного розвитку першочергове значення мають ст. 10 (Свобода вираження поглядів), ст. 11 (Свобода зібрань та об'єднання), ст. 3 Протоколу № 1 (далі – ст. 1 П. 1) (Право на вільні вибори) Конвенції. На сьогодні існує велика кількість індивідуальних і колективних юридичних праць, які стосуються суті права на вільні вибори в міжнародному праві, розгляду справ у Європейському суді, серед яких заслуговують на увагу наукові доробки К. Біндер, Б. Боурінга, М. О'Бойлі, К. Вагнер, Р. О'Коннела, К. Реїд, Ф. Річа. На пострадянському просторі вирізняються публікації таких російських вчених як С. О. Глотов, Л. М. Єнтін, С. Ю. Кашкін, В. О. Карташкін, Ю. М. Колосов, П. О. Лаптев, І. І. Лукашук, О. І. Тиунов, Б. Н. Топорнін, В. А. Туманов, фундаментальні колективні праці російських і молдовських вчених. В Україні проблеми захисту прав людини в Європейському суді розробляють М. М. Антонович, Т. О. Анцупова, С. Д. Василенко, І. С. Піляєв, П. М. Рабінович, М. Савчин, С. Шевчук. С. Р. Тагієв і М. В. Мазур [2] – одні з небагатьох українських дослідників, які зверталися до проблематики виборчих спорів у Європейському суді та з'ясовували зміст і динаміку розуміння органами, що контролюють виконання положень Конвенції про право на вільні вибори. Проте політологічний аналіз заявленої проблеми поки що не здійснювався. Тому мета пропонованої статті – проаналізувати розгляд Європейським судом з прав людини виборчих спорів на пострадянському просторі в контексті зовнішньополітичної електоральної легітимації влади.

Європейський суд є на сьогодні механізмом забезпечення Конвенції як єдиного юридичного моніторингу Ради Європи держав-членів (діяльність Європейської комісії з прав людини припинилася з 1 листопада 1998 р. відповідно до Протоколу № 11 до Конвенції). Під юридичним моніторингом І. С. Піляєв розуміє «такий контроль, який забезпечується передусім відповідним механізмом судових, юридично обов'язкових для держав рішень» [3]. У вузькому розумінні юридичний моніторинг – це «судово-правовий моніторинг під егідою Ради Європи», тобто

моніторинг виконання міжнародно-правових зобов'язань держави, що визначені в ратифікованих нею юридично зобов'язуючих інструментах Ради Європи [4]. Випадки невиконання положень конвенції стають широко відомими в світі та зумовлюють негативні наслідки для держави-порушниці. В разі встановлення факту порушення Європейським судом з прав людини вони повинні відшкодувати матеріальну і моральну шкоду. Політичні наслідки невиконання рішень суду є небажаними для урядів пострадянських держав, бо в разі застосування негативних санкцій аж до виключення з Ради Європи зовнішньополітичному іміджу країни буде завдано шкоди. Загалом, мета Європейського суду – сформулювати та внести в національну правову систему ті стандарти та вимоги, які є вихідним пунктом правотворчості та законотворчості в громадянському суспільстві та правовій державі. У разі своєчасного виконання рішень Суду та удосконалення пов'язаного із виборами законодавства підвищується політична довіра європейської спільноти до національних органів правосуддя і новообраних органів влади. Механізм зовнішньополітичної електоральної легітимачії влади Європейським судом з прав людини схематично представлений на рис. 1, але автор свідомо не брала до уваги рішення про неприйняття до розгляду справ, хоча вони теж мають значення для легітимачії влади, бо свідчать про рівень правової культури позивачів.

Зазначимо, що більше ніж 93 % рішень суду з моменту його створення в 1959 р. були винесені в період між 1998 і 2010 рр. [5], тобто після приєднання до конвенції пострадянських держав. Упродовж останніх років діяльність Суду зосереджена на вивченні складних випадків і спільному розгляді аналогічних справ. 2010 року значна частина винесених судом рішень стосувалася держав пострадянського простору: Росії (217 рішень – 1 місце), України (109 рішень – 3 місце). У 2011 р. Україна посунулася на 4 місце. На тому, що велика кількість розглянутих судом випадків стосується країн Центральної та Східної Європи, акцентує увагу заступник секретаря Європейського суду М. О'Бойлі.

Процедура звернення до Європейського суду з прав людини передбачає дотримання чітко визначених критеріїв, з огляду на які критерії кількість прийнятих рішень з виборчих спорів значно менша кількості заявлених до розгляду справ. Розподіл справ за країнами представлений на рис. 2.

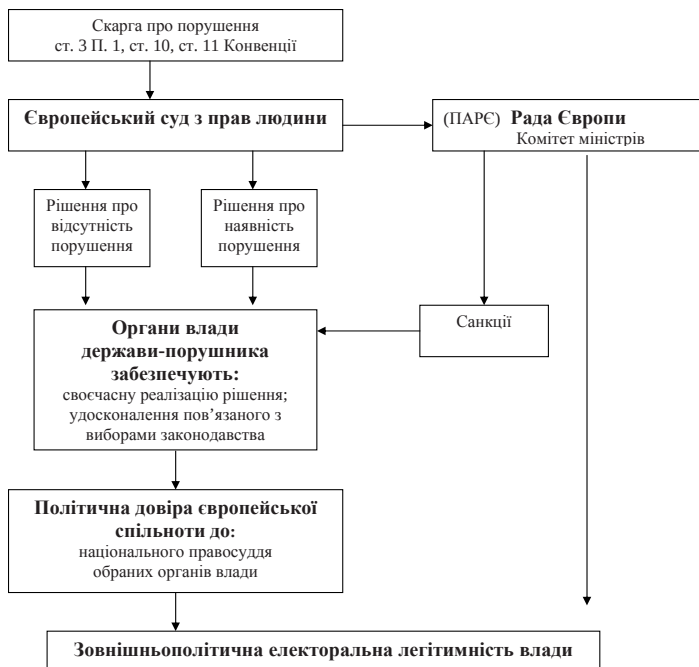

Рис. 1. Механізм зовнішньополітичної електоральної легітимзації влади Європейським судом з прав людини

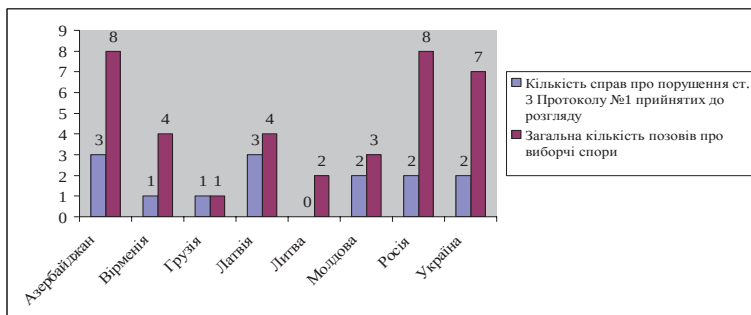

Рис. 2. Розгляд виборчих спорів на пострадянському просторі в Європейському суді [6]

Очевидно, лідерами щодо кількості позовних заяв є Азербайджан, Росія, Україна, причому найбільше вони стосуються порушень під час виборів 2005, 2004, 2002 років відповідно. Протягом усього періоду з часу ратифікації Конвенції пострадянськими державами кількість розглянутих справ за виборчими спорами не така вже й велика порівняно із загальним масивом позовів, проте ці прецеденти є по суті найвагомішими. Із виділених М. О'Бойлі п'яти провідних рішень, які встановлюють загальний підхід суду до інтерпретації ст. 3 П. 1 щодо активного і пасивного виборчого права, бачимо, що два стосуються порушень у Латвії, державі пострадянського простору.

На нашу думку, для електоральної легітимзації важливе дотримання не ст. 3 П. 1, але й ст. 10, ст. 11, які здебільшого використовують під час агітаційної кампанії, адже в комплексі вони формують довіру виборців до виборчого процесу, виборчих органів, кандидатів і результатів виборів. Але дотримання саме цих прав контролюється більш ефективно довготривалим спостереженням за виборами.

Загальні дані прийнятих рішень Європейського суду щодо порушень виборчих та інших політичних прав наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Порушення державами пострадянського простору статей Конвенції, пов'язаних із виборами, в рішеннях Європейського суду (1995-2010) [7]

<i>Країна, проти якої висуваються позови</i>	<i>Дата вступу до Ради Європи та підписання Конвенції про права людини</i>	<i>Дата ратифікації Конвенції</i>	<i>Ст. 10</i>	<i>Ст. 11</i>	<i>Протокол № 1 ст. 3</i>
			<i>Свобода вираження поглядів</i>	<i>Свобода зібрань та об'єднання</i>	<i>Право на вільні вибори</i>
Азербайджан	25.01.2001	15.04.2002	3	5	3
Вірменія	25.01.2001	26.04.2002	1	6	1
Грузія	27.04.1999	20.05.1999	1	-	1
Естонія	14.05.1993	16.04.1996	-	-	-
Латвія	10.02.1995	27.06.1997	2	1	3
Литва	14.05.1993	29.06.1995	-	-	-
Молдова	1.07.1995	20.09.1997	17	11	2
Росія	28.02.1996	5.05.1998	22	8	2
Україна	5.11.1995	11.09.1997	6	1	2
		<i>Всього</i>	<i>52</i>	<i>32</i>	<i>14</i>

Зауважимо, що не всі рішення стосовно ст. 10 та 11 стосуються виборчого процесу, але виокремити їх доволі складно, як і навести повний перелік справ, що перебували у розгляді в Європейському суді, бо багато з них було вилучено з реєстру після попереднього розгляду. Скажімо, тільки про порушення ст. 10 у справах проти Росії йшлося в 60 випадках, проти України – 30, Молдови – 22, Литви – 14, Азербайджану – 8, Вірменії – 8, Латвії – 7, Естонії – 7. Автор здійснила 3-поміж них відбір справ, дотичних до виборчої кампанії, хоча неможливо визначити, якою мірою публікація в ЗМІ про негативні сторони діяльності державного чиновника між електоральними циклами вплине на уподобання його електорату в майбутньому.

Існування ефективної національної системи розгляду скарг та спорів у виборчому процесі є вагомою підставою довіри електорату до виборів і основою електоральної легітиматії влади. Якщо стосовно Молдови, Росії, Литви, України були прецеденти позитивного вирішення справ на національному рівні, то щодо Азербайджану таких прикладів немає. Констатуємо також, що проти всіх пострадянських держав оскаржують випадки порушення лише пасивного індивідуального та колективного виборчих прав. Про порушення права виборця голосувати йдеться у тільки у єдиному випадку, та й то не прийнятому Судом до розгляду.

Загальна картина прийнятих рішень щодо виборчих спорів у Європейському суді представлена в табл. 2. Але в багатьох випадках йдеться про комплексне порушення прав, передбачених статтями Конвенції, що пов'язані з виборами.

Більшість наведених у табл. 2 справ стосуються порушень під час парламентських виборів кінця 90-х – початку 2000 років. Цей факт, як і наявність великої кількості неприйнятних до розгляду справ можна пояснити певним інформаційним вакуумом пересічних учасників виборчого процесу, оскільки офіційного перекладу Конвенції не було доволі тривалий час у багатьох пострадянських державах, не кажучи вже про доступність національними мовами даних систематизації прецедентів Європейського суду, механізму їх використання в судовій практиці та процедури звернення до Суду. Про це йшлося, зокрема, у звіті уповноваженого з прав людини України Ніни Карпачової [9]. Обмеження розглядуваних порушень в Азербайджані 2005 роком пояснюється тим, що після ратифікації Конвенції в цій країні парламентські вибори відбулися тричі, в тому числі й частково повторні (13 травня 2006 р.).

Таблиця 2

**Рішення Європейського суду
по прийнятим до розгляду справам
проти держав пострадянського простору про порушення права
на вільні вибори (Протокол № 11 ст. 3) [8]**

<i>Країна, проти якої висунуто позов</i>	<i>Дата порушення</i>	<i>Назва справи, дата прийняття рішення</i>	<i>Наявність порушення</i>
Азербайджан	2005	Намат Алієв проти Азербайджану, 8 квітня 2010	Порушення
	2005	Керімова проти Азербайджану 30 вересня 2010	Порушення
	2005	Сеїдзаде проти Азербайджану, 3 грудня 2009	Порушення
Вірменія	2003	Саруханян проти Вірменії, 27 травня 2008	Порушення
Грузія	2003	Грузинська Робітнича партія проти Грузії, 4 вересня 2007	Порушення за однією з трьох вимог
Латвія	2003	Адамсонс проти Латвії, 24 червня 2008	Порушення
	2000	Жданока проти Латвії, 16 березня 2006	Порушення
	1999	Подколзіна проти Латвії, 9 квітня 2002	Порушення
Литва	2004	Паксас проти Литви, 28 квітня 2011	Порушення
Молдова	2008-2009	Тенасе проти Молдови, 27 April 2010	Порушення
	2008	Тенасе та Кіртоакє проти Молдови, 18 листопада 2008	Порушення щодо першого заявника
Росія	2004	Краснов і Скуратов проти Росії 19 липня 2007	Порушення щодо другого заявника
	1999	Російська консервативна партія підприємців та інші проти Росії, 11 січня 2007	Порушення
Україна	2002	Мельниченко проти України, 19 жовтня 2004	Порушення
	2002	Ковач проти України 7 лютого 2008	Порушення

Останні проходили під пильним наглядом міжнародних структур. Вибори 7 листопада 2010 р. ще перебувають під процедурою оскарження в національних судах, а вибори 6 листопада 2005 р. відбулися з кричущими порушеннями та є найбільш критиковані. Але фіксуємо приклад звернення до суду і після 2006 р., правда щодо порушеної свободи зібрань та об'єднання [10]. Перелік фактичних обставин справи Намата Алієва, що балотувався на парламентських виборах 2005 р. як кандидат від опозиційного блоку «Азадлиг», члена Партії народного фронту Азербайджану, містить приклади порушень виборчого законодавства в його виборчому окрузі (м. Барда), які зрештою спостерігались по всій країні. Серед них: втручання представників влади у виборчий процес, агітація на користь провладних кандидатів, залякування виборців, переслідування спостерігачів, невключення виборців до списків, багаторазове голосування, вкидання бюлетенів, а основне – нездатність влади ефективно вирішувати скарги стосовно цих порушень. Європейський суд підтвердив відсутність «у діях виборчих комісій і судів ... справжньої турботи про захист права заявника на обрання», висловив сумнів у можливості Апеляційного та Верховного судів Азербайджану змінювати спосіб формування складу виборчих комісій у розпал виборчого процесу, а основне – вказав, що внутрішні засоби правового захисту повинні бути ефективними, щоб запобігти передбачуваному порушенню чи його продовженню [11]. Довільне прийняття рішення про визнання недійсними результатів парламентських виборів, відсутність турботи про цілісність та ефективність виборчого процесу, неефективність судової влади були також підтверджені у справі Керімової проти Азербайджану [12]. Скарги на подібні порушення містяться й в інших, не прийнятих до розгляду справах. Велика кількість позовів проти Азербайджану та рішення про наявність порушень ст. 3 П. 1, ст. 10, ст 11 підтверджує висновки місії спостереження міжнародних організацій про нелегітимність виборів 2005 р.

У Європейському суді оскаржували також випадки післявиборчих репресій щодо опозиції. Показовою є справа Аршама Галстяна проти Вірменії, який під час першого раунду президентських виборів 19 лютого 2003 р. діяв як уповноважений помічник основного кандидата від опозиції на виборах, під час другого туру виборів (5 березня) був членом однієї з окружних виборчих комісій. Після виборів його заарештували під час демонстрації в центрі Єревану з нагоди Дня матері. Демонстрація мала політичний характер,

бо під час її проведення критикувались дії уряду та процедура проведення президентських виборів [13].

Вагомим делегітиміаційним фактором виступає максимальне прагнення влади на всьому пострадянському просторі обмежити або реєстрацію небажаних рейтингових кандидатів від опозиції, або виконання останніми представницьких функцій після виборів.

Рішення Європейського суду є важливим інформаційним чинником відношення Ради Європи до пострадянських країн. На основі його висновків Парламентська Асамблея Ради Європи приймає резолюції, в яких міститься загальна оцінка політики тієї чи іншої держави. Удосконалення національного законодавства забезпечується за рахунок того, що держава звітує перед Радою Європи про заходи, зроблені для усунення в ньому пробілів або недоліків. На основі ж інформації судових рішень про чесність і прозорість виборів, дотримання права на вільні вибори, становище ЗМІ та журналістів у виборчому процесі формується відношення європейських держав до новообраної влади, тобто створюються засади зовнішньополітичної легітиміації.

Таким чином, констатуємо, що існування ефективної національної системи розгляду скарг та спорів у виборчому процесі є вагомою підставою довіри електорату до виборів і основою електоральної легітиміації влади. Звернення до Європейського суду зумовлені: 1) неефективністю національного правосуддя й неможливістю захистити права людини у виборчому процесі; 2) недосконалістю національного виборчого законодавства; 3) значною кількістю порушень під час виборів як з боку їх організаторів, так і з боку виборців та кандидатів; 4) недовірою до результатів виборів унаслідок цих порушень.

З моменту ратифікації Конвенції з прав людини звернення до Європейського суду з питань виборчих спорів набуло значного поширення в Азербайджані, Росії, Україні. Причому в Росії здебільшого оскаржують порушення на місцевому, а не федеральному рівні. Відсутність випадків оскарження виборчого процесу проти Естонії свідчить про належне дотримання виборчих процедур і вирішення спорів національними судами. Водночас рішення Європейського суду щодо Латвії, Литви, Грузії про наявність порушень статей Конвенції стали приводом для негайного удосконалення національного законодавства та зовнішньополітичну легітиміацію влади.

Найбільше були оскаржені виборчі кампанії кінця 90-х – першої половини 2000-х років. Саме на той момент припадає і велика кількість неприйнятних до розгляду справ через невідповідність критеріям прийнятності, що є делегітимаційним фактором. Звернень щодо порушення прав проти України після виборчих кампаній 2006, 2007 років наразі не було.

Більшість виборчих порушень на пострадянському просторі стосуються пасивного виборчого права та участі опозиції у виборах зокрема. Розглядувані у суді порушення за легітимаційним критерієм (політична довіра до виборів та їх результатів) можна розділити на дві основні групи: 1. Непрямі порушення, здійснені в межах правового поля, які потребують належної діяльності національних судів чи удосконалення законодавства. У разі своєчасного усунення недоліків, виявлених під час розгляду в Європейському суді, відбувається підвищення рівня довіри до національної судової системи та результатів виборів загалом. 2. Прямі порушення правових норм (часто в брутальній формі), які свідчать про низький рівень правової культури учасників виборчого процесу, сваволлю влади, авторитарні тенденції і як наслідок – зовнішньополітичну делегітимацію органів влади держави внаслідок негативного висновку Європейського суду та погіршення зовнішньополітичного іміджу.

У випадках порушення ст. 10 Конвенції більшість заяв оскаржують дифамацію провладних кандидатів, відмову органів влади в ліцензуванні ЗМІ, порушення правил фінансування агітаційної кампанії.

Для електоральної легітимації влади як внутрішньополітичної, так і зовнішньополітичної першочерговим завданням стає своєчасне виконання рішень, цілеспрямована інформаційна політика держави, публікація і популяризація розглянутих у Європейському суді прецедентів, реалізація їх у національній судовій практиці, а основне – удосконалення виборчого національного законодавства з урахуванням виявлених прогалин відповідно до міжнародних і європейських стандартів.

Література

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols No. 11 and 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=005&CM=8&DF=27/07/2010&CL=ENG>; Офіційний переклад Конвенції про захист прав

- людини і основоположних свобод 1950 року, затверджений Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – 16 квіт. – № 13; 2006. – 23 серп. – № 32. – С. 270; Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263
2. Тагієв С. Р. Право на вільні вибори в рішеннях Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / С. Р. Тагієв, М. В. Мазур // Верховний Суд України. Інформаційний сервер. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/B97A66E79FBA7C99C22576E80031F65D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=B97A66E79FBA7C99C22576E80031F65D&Count=500&>
 3. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі: монографія / І. С. Піляєв. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – С. 192.
 4. Піляєв І. С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі... – С. 193.
 5. The European Court of Human Rights in Facts and Figures [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/C99DDB86-EB23-4E12-BCDA-D19B63A935AD/0/FAITS_CHIFFRES_EN_JAN2011_VERSION_WEB.pdf
 6. Складено за матеріалами офіційного сайту Європейського суду. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=72670509&skin=hudoc-in-en&action=request>
 7. Violation by Article and by Country. – Available at: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/E8F73EC8-AF6A-4205-BAF2-F6043F67F651/0/Tableau_de_violations_2009_ENG.pdf; Violation by Article and by Country [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/596C7B5C-3FFB-4874-85D8-F12E8F67C136/0/TABLEAU_VIOLATIONS_2010_EN.pdf; Violation by Article and by Country [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/2B783BFF-39C9-455C-B7C7-F821056BF32A/0/Tableau_de_violations_19592010_ENG.pdf
 8. Складено за справами: *Namat Aliyev v. Azerbaijan*, no. 18705/06, 8 April 2010; *Kerimova v. Azerbaijan*, no. 20799/06, 30 September 2010; *Seyidzade v. Azerbaijan*, no. 37700/05 3 December 2009; *Sarukhanyan v. Armenia*, no. 38978/03, 27 May 2008; *The Georgian Labour Party v Georgia*, no 9103/04, 4 September 2007; *Adamsons v. Latvia*, no 3669/03, 24 June 2008; *Ždanoka v. Latvia* [GC], no. 58278/00, 6 March 2003, Bulletin 2006/1 [ECH-2006-1-003];

- Podkolzina v. Latvia, no. 46726/99, 9 April 2002, ECHR 2002-II; Paksas v. Lithuania, no 34932/04, 28 April 2011; Tănase v. Moldova, no. 7/08, 27 April 2010; Tănase and Chirtoacă v. Moldova, no 7/08, 18 November 2008; Krasnov and Skuratov v. Russia, nos 17864/04 and 21396/04, 19 July 2007; Russian Conservative Party of Entrepreneurs and Others v. Russia, nos. 55066/00 and 55638/00, 11 January 2007; Melnychenko v. Ukraine, no. 17707/02, 19 October 2004, ECHR 2004-X; Kovach v. Ukraine, no. 39424/02, 7 February 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=72670509&skin=hudoc-in-en&action=request>
9. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – 2-ге вид. – Харків: Консум. 2001. – 464 с. С. 48-49.
 10. Ramazanova and Others v. Azerbaijan, no. 18705/06, 8 April 2010.
 11. Namat Aliyev v. Azerbaijan, no. 18705/06, 8 April 2010.
 12. Kerimova v. Azerbaijan, no. 20799/06, 30 September 2010.
 13. Galstyan v. Armenia, no. 26986/03, 15 November 2007.
 14. Doc. 12270. 31 May 2010. The functioning of democratic institutions in Azerbaijan. Report of the Committee on the Honouring of Obligations and Commitments by Member States of the Council of Europe (Monitoring Committee). Co-rapporteurs: Mr Andres HERKEL, Estonia, Group of the European People's Party, and Mr Joseph DEBONO GRECH, Malta, Socialist Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc10/EDOC12270.htm>).
 15. Скакунов П. Ю. Если суд – то Европейский! / П. Ю. Скакунов // Судебная защита прав граждан в её наиболее эффективных формах: Материалы научно-практической конференции / Под. ред. А. Л. Буркова, издательство Уральского университета, 2003. – С. 33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sutyajnik.ru/rus/library/sborniki/sud_zaschita.pdf

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ФАЛЬСИФІКАЦІЮ ВИБОРЧОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Стаття присвячена дослідженню особливостей кримінального законодавства європейських країн в аспекті встановлення кримінальної відповідальності за фальсифікації виборчої документації. Стаття містить порівняльний аналіз відповідних положень кримінальних кодексів України та інших країн Європи.

Статья посвящена исследованию особенностей уголовного законодательства европейских стран в аспекте установления уголовной ответственности за фальсификации избирательной документации. Статья содержит сравнительный анализ соответствующих положений уголовных кодексов Украины и других стран Европы.

The article investigates the specific features of the criminal legislation of European countries in terms of criminal liability for falsification of election documents. This article contains a comparative analysis of the relevant provisions of the Criminal Code of Ukraine and other European countries.

Актуальність теми цього дослідження обумовлена низкою факторів. Прагнення Україною до встановлення демократичних стандартів управління та врядування ставить високі вимоги щодо забезпечення реалізації прав людини та громадянина, які закріплені у міжнародних документах, до яких приєдналася наша держава, та Конституції України. У будь-якій демократичній державі правова регламентація виборів як сучасного інституту народовладдя повинна відповідати загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права.

Питання встановлення та удосконалення кримінально-правової заборони фальсифікації виборчої документації є надзвичайно актуальними для нашої держави у сучасних соціально-політичних умовах. Тому на велику увагу заслуговує зарубіжний досвід встановлення кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборчої документації.

Аналіз кримінального законодавства зарубіжних країн дозволяє стверджувати про широку різноманітність національних

підходів до розв'язання проблеми превентивного кримінально-правового впливу щодо потенційних порушників виборчого законодавства. Так, наприклад, в окремих країнах законодавство проголошує обов'язкове голосування. Виборчі закони Австралії, Бельгії, Люксембургу та Нідерландів передбачають штрафні санкції за неучасть у голосуванні, Австрії, Греції та Сан-Марино – навіть кримінальну відповідальність, що є доволі незвичним для українського правового поля з урахуванням саме права на те, щоб обирати та бути обраним.

Отже, подана стаття містить порівняльно-правове дослідження статей кримінальних кодексів європейських країн, що встановлюють кримінальну відповідальність за фальсифікацію виборчої документації та результатів виборів (референдумів).

Серед вчених, які вивчали зазначену проблематику, можна виділити праці П. Андрушка, І. Бердник, В. Бодаєвського, С. Дерев'янка, С. Лихової, В. Навроцького, В. Тація, С. Яценка, А. Солдатенка, Н. Янюк та інших.

Перед викладенням цього матеріалу варто зауважити, що формулювання та стиль, який використовується у кримінальних кодексах окремих зарубіжних держав, є дещо дивним з позиції вітчизняного конструювання кримінально-правових заборон. Проте саме ці відмінності також представляють значний інтерес. Передусім йдеться про законодавство Австралії, Японії, Бельгії та інших країн.

Перший висновок, який можна зробити в цьому контексті, це те, що кримінальне законодавство зарубіжних країн настільки прискіпливо, як в Україні, не деталізує особливості кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборів. Ознайомлюючись зі ст. 158 КК України, можна здивуватися тим, наскільки зазначена стаття є «всеосяжною», адже вона містить дванадцять частин, які охоплюються поняттям «фальсифікація виборчої документації». І в цьому контексті не можна не віддати належне мудрості українського законодавця, який максимально точно «перекрив» усі можливі способи фальсифікації вільного волевиявлення громадян України на виборах.

Проте ознайомлення із положеннями КК зарубіжних держав щодо встановлення кримінально-правової заборони на фальсифікацію результатів виборів наводить також і на інші думки. На відміну від українського кримінального кодексу, аналогічні нормативно-правові акти зарубіжних держав можуть «похвастати» «скромнішою» структурою відповідних статей. Нерідко,

як свідчить порівняльний аналіз, відповідна стаття містить лише загальні положення щодо заборони фальсифікації виборчої документації та результатів виборів.

У кримінальних кодексах інших країн взагалі відсутня спеціальна норма, яка передбачає кримінальну відповідальність за те, що у нас іменується «фальсифікацією виборчої документацією». Можна дійти висновку, що у випадках порушення виборчого законодавства з метою спотворити результати виборів застосовується загальна норма про кримінальну відповідальність за підробку документів та внесення неправдивих даних до них. Беручи до уваги той факт, що вибори є надзвичайно складним політико-правовим процесом, подібний підхід з позиції вітчизняних виборчих перегонів та звучних політично-виборчих скандалів, пов'язаних із фальсифікацією, видається спрощенням.

Проте чомусь численні приклади із зарубіжного досвіду наочно показує, що таке «спрощення» більш ніж «задовольняє» виборчу систему тієї чи іншої країни. Відповідь на питання щодо «кращого вибору» – спрощеного підходу або, навпаки, комплексного – криється, на нашу думку, в стабільності функціонування самої політичної системи та ефективності дії системи кримінальної юстиції.

Іншими словами, навіть найкращим чином сформульована кримінально-правова заборона, не буде сама по собі охороняти право на вільне волевиявлення громадян на виборах в умовах корумпованої системи кримінальної юстиції та правосуддя.

Інша обставина заслуговує також на увагу. Йдеться про певну «концентрацію кари» при реалізації кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Є очевидним, що в Україні кримінальна відповідальність за порушення виборчого законодавства є набагато більш суворою, ніж згідно з кримінальними кодексами більшості досліджених нами держав. Виняток становить лише Австралія, законодавство окремих штатів якої буде нами аналізуватися нижче. Закрадається думка, що подібна суворість кримінального закону щодо порушників виборів нагадує висловлення, що «суворість законів компенсується необов'язковістю їх виконання».

Отже, ми впевнені, що компаративний аналіз буде надзвичайно корисним та цікавим для вітчизняного законодавця.

Естонія.

До 2002 року, відповідно до положень естонського кримінального законодавства, відповідальність за фальсифікацію результатів

виборів. 1 вересня 2002 року набрав чинності новий Кримінальний кодекс Естонії. Глава 10 Кодексу має назву «Винні діяння проти громадянських та політичних прав». Розділ 3 зазначеної Глави передбачає відповідальність за «винні діяння проти вільного здійснення виборчих прав».

Вельми цікавим є те, що у кодексі міститься визначення поняття «вибори», і це визначення міститься в окремій статті Особливої частини КК. Так, згідно зі ст. 160 Кодексу («Поняття виборів»), «вибори відповідно до того, як вони розуміються в цьому розділі, є вибори до Рейгікогу, до зібрань місцевого самоврядування та до Європейського парламенту».

В контексті теми нашого дослідження викликає інтерес три статті із зазначеного вище Розділу. Так, ст. 162 («Фальсифікація виборів») передбачає кримінальну відповідальність за «знищення, пошкодження, виїмку або підробка виборчих документів або неправильний підрахунок голосів». Карається подібне діяння грошовим штрафом або позбавлення волі на строк до 1 року. В контексті проведення порівняльного аналізу варто зауважити, що поняття «фальсифікація» є родовим поняттям щодо решти категорій («знищення», «пошкодження», «виїмка» та «підробка»).

Ст. 164 КК Естонії встановлює кримінальну відповідальність за «підкуп виборів». Так, зокрема, зазначена вище стаття КК Естонії визначає кримінально караним «вручення або пропонування особі матеріальної винагороди з метою її до нереалізації свого виборчого права або права голосування, або реалізації зазначеного права на користь певної особи або угруповання». Карається подібне діяння «штрафом до 300 штрафних одиниць або арештом».

Ст. 165 КК Естонії встановлює кримінальну відповідальність за «обманні дії на виборах». Ця стаття визнає кримінально караним «багаторазове голосування, за винятком випадку зміни свого голосу, наданого електронним способом, або участь у виборах без прав голосу або від імені іншої особи». Карається подібне діяння «штрафом до 300 штрафних одиниць або арештом».

Швеція.

В шведському кримінальному законодавстві відповідальність за фальсифікацію результатів виборів передбачена в розділі 17 КК Швеції «Про злочини проти громадської діяльності». Зокрема, в статті 8 зазначеного розділу зазначено, що «особа, яка під час виборів на публічну посаду або у зв'язку з іншою реалізацією

виборчого права з публічним питань, намагається перешкодити голосування або втрутитися до його результатів або іншим чином незаконно вплинути на голосування, повинно бути засуджено за незаконну діяльність під час проведення виборів». Караються зазначені діяння, знов-таки, доволі ліберально, порівняно з українським кримінальним кодексом, а саме штрафом або тюремним ув'язненням на строк до 6 місяців.

КК Швеції має певну специфіку порівняно з кримінальним законодавством України. В контексті теми, що розглядається можна вказати на те, що ст. 9 розділу 17-го КК Швеції передбачає, що «якщо злочин є тяжким, то має бути призначене тюремне ув'язнення на строк не більше 4 років». «При визначенні чи є злочин тяжким особлива увага має бути приділена тому, чи було він вчинений із загрозою насильства або пов'язане із зловживанням службовим становищем».

Крім того, у цій же статті КК Швеції зазначено, що «особа, яка отримує, набуває обіцяного або вимагає отримання неправомірної вигоди за голосування певним чином або за утримання від голосування з публічного питання, має бути засуджено, якщо цей злочин не є хабарництвом, за отримання незаконної винагороди за голосування до штрафу або до тюремного ув'язнення на строк до 6 місяців».

В КК Швеції також міститься норма, яка передбачає кримінальну відповідальність за фальсифікацію національного виборчого реєстру. Так, зокрема, в ст. 9 КК Швеції зазначається, що «особа, яка без дозволу намагається отримати інформацію, яка у зв'язку зі здійсненням виборчого права з публічних питань, має утримуватися у таємниці, повинно бути засуджено за порушення таємниці голосування». Покаранням за такі дії виступає штраф або тюремне ув'язнення на строк до 6 місяців.

Данія.

Російський дослідник І. Бутяйкін у своєму дослідженні з питань кримінальної відповідальності у зарубіжних країн за порушення виборчого законодавства вказав на те, що Данія відноситься до країн, які не мають норм, що захищають виборчі права громадян від фальсифікації виборчих документів, документів референдуму і підсумків голосування.

З цим не можна погодитися, оскільки кримінальна відповідальність за фальсифікацію виборчих прав громадян прямо передбачена в главі 13 «Злочини проти Конституції та вищих органів

держави» КК Данії. Так, зокрема, в ст. 116 кодексу зазначається, що «будь-яка особа, яка перешкоджає або намагається перешкоджати будь-яких виборів до Парламенту, до Асамблеї Фарерських островів або до муніципальних або інших органів влади або яка перекручує результати будь-яких виборів або унеможливорює підрахунок голосів, карається тюремним ув'язненням».

Отже, йдеться, серед всього іншого, про: 1) фальсифікацію результатів голосування; 2) знищення або пошкодження інформації, яка відтворює результати народного волевиявлення. Це повною мірою охоплюється поняттям «фальсифікація виборчої документації», про що йдеться у ст. 158 КК України. Строк покарання у виді тюремного ув'язнення за вчинення зазначеного вище злочину (згідно з ст. 116 КК Данії) не перевищує 6 років.

Відповідно до ч. 2 ст. 116 КК Данії, аналогічне покарання передбачене за «фальсифікацію результатів референдумів з державних питань».

На велику увагу заслуговують положення ст. 117 КК Данії, якою встановлюється кримінальна відповідальність за «отримання дозволу взяти участь в голосуванні». Безумовно, йдеться виключно про незаконне отримання дозволу (тобто, можливості). Так, ст. 117 КК Данії наголошує: «Будь-яка особа, яка у зв'язку з виборами або референдумами, вказаними в ст. 116 цього Кримінального кодексу, незаконно отримує дозвіл для себе або для інших взяти участь в голосуванні». Карається зазначене вище діяння, відповідно до КК Данії, «простим ув'язненням або тюремним ув'язненням на будь-який строк, що не перевищує 2 років, або, за наявності пом'якшуючих підстав – штрафу».

Швейцарія.

Наступною країною, кримінальне законодавство якої заслуговує на увагу в контексті нашого порівняльно-правового дослідження, є Швейцарія.

Швейцарія може претендувати на звання найбільш унікальної країни в контексті реалізації виборчих прав громадян. Це пояснюється тим, що в Швейцарії надзвичайно добре розвинене право народу на участь в правлінні держави. Громадяни Швейцарії приблизно 4 рази на рік беруть участь у всенародних голосуваннях. Протягом року їм доводиться голосувати по 20 різним ініціативам на федеральному рівні, в той час як ініціатив на кантональному або комунальному рівні може бути набагато більше. На кантональному і комунальному рівні на народне обговорення можуть бути

висунуті різні теми. Так, наприклад, громадяни кантону Базель, що володіють правом голосу, повинні були прийняти рішення про надання субсидій міському музею для покупки двох картин Пікассо.

Варто наголосити, що на відміну від більшості європейських країн, питання кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборів у КК Швейцарії деталізовані достатньо широко й ґрунтовно. Так, у КК Швейцарії відповідальність за злочини, пов'язані із фальсифікацією результатів виборів (Чотирнадцятий розділ КК), передбачені наступними статтями: ст. 279 «Порушення та перешкоджання виборам та голосуванню»; ст. 280 «Підкуп на виборах»; ст. 282 «Фальсифікація результатів виборів»; ст. 282-bis «Полювання за голосами виборців».

Зазначені статті сконструйовані в незвичній для українського кримінального законодавства манері, але характерній для законодавства окремих європейських країн, де увага фокусується на суб'єкті злочину. Розпочинається кожна відповідна стаття КК Швейцарії зі слів «той, хто».

Аналізуючи положення кримінального законодавства Швейцарії щодо кримінальної відповідальності за фальсифікацію результатів виборів і порівнюючи швейцарські законодавчі положення із аналогічними положеннями КК України, варто зауважити, що в КК Швейцарії є окрема стаття, яка називається «Фальсифікація результатів виборів». Проте поряд з цим кримінальним кодексом передбачено окремі статті, які також встановлюють кримінальну відповідальність за інші дії, які в українському кодексі охоплюються складом злочину, передбаченого ст. 158 КК України.

Так, ст. 280 КК Швейцарії встановлює відповідальність за «підкуп на виборах». Зокрема, зазначається, що:

- той, хто пропонує особі, яка має право голосу, подарунок або іншу матеріальну вигоду, обіцяє або пропонує його за те, щоб ця особа проголосувала або вибрала певним чином, брала або не брала участь в референдумі або іншій ініціативі,
- той, хто пропонує особі, яка має право голосу, подарунок або іншу матеріальну вигоду, обіцяє або пропонує його за те, щоб ця особа не брала участь у виборах або голосуванні,
- той, хто, маючи право голосу, допускає те, що йому обіцяють або пропонують подібну вигоду».

Подібні дії караються тюремним ув'язненням або штрафом.

Ст. 282 КК Швейцарії передбачає кримінальну відповідальність за «фальсифікацію результатів виборів». Зокрема, зазначається, що «той, хто:

- фальсифікує, підробляє, усуває або знищує реєстр для голосування,

- незаконно бере участь у виборах або голосуванні, референдумі або іншій ініціативі,

- фальсифікує результат виборів, голосування або збору підписів для проведення референдуму або іншої ініціативи, особливо шляхом додавання, зміни, виключення або викреслення бюлетенів для голосування або підписів, шляхом неправильного підрахунку або неправдивого засвідчення результату, карається тюремним ув'язненням або штрафом.

Хотілося б зауважити на лаконічність швейцарського законодавця. Положення ч. ч. 9-11 ст. 158 КК України: 1) «умисне надання неправдивих відомостей до органу Державного реєстру виборців», 2) «розпорядження щодо внесення завідомо неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців» та 3) «умисне внесення неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців, несанкціоновані дії з інформацією, що міститься у базі даних Державного реєстру виборців, чи інше несанкціоноване втручання у роботу Державного реєстру виборців» у Кримінальному кодексі Швейцарії замінюється на лаконічну фразу «той, хто фальсифікує, підробляє, усуває або знищує реєстр для голосування».

Те ж саме можна сказати і про «незаконну участь в голосуванні». Те, що в КК України визначено як 1) «незаконна передача виборцем виборчого бюлетеня», 2) «викрадення чи приховування виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями або незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями», 3) «викрадення чи приховування виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями або незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями, що вплинуло на результати голосування виборців на виборчій дільниці або у межах виборчого округу, або призвело до неможливості визначити волевиявлення виборців на виборчій дільниці чи у відповідних виборах (референдумі)», у КК Швейцарії замінюється на лаконічну фразу «той, хто незаконно бере участь у виборах або голосуванні, референдумі або іншій ініціативі».

Ч. 2 цієї ж статті КК Швейцарії вказує на те, що якщо особа діє як посадова, то покаранням є «тюремне ув'язнення на строк не менше 1 місяця». Із тюремним ув'язненням «може бути пов'язаний штраф».

КК Швейцарії містить статтю 282-bis з надзвичайно дивовижною для кримінального законодавства України назвою «Полповання за голосами виборців». Зокрема, ця стаття наголошує, що «той, хто цілеспрямовано збирає бюлетені для виборів або голосування, заповнює або змінює їх або той, хто такі бюлетені для виборів розподіляє, карається арештом або грошовим штрафом».

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна впевнено сказати, що кримінальне законодавство окремих зарубіжних країн характеризується широкою різноманітністю в контексті побудови кримінально-правових норм, що встановлюють заборону за дії, пов'язані із фальсифікацією виборчої документації. Порівнюючи зарубіжне кримінальне законодавство, варто наголосити, що в окремі країни пішли по шляху закріплення того, що має назву «фальсифікація виборчої документації» в КК України, у декількох статтях відповідних національних кримінальних кодексів. Ст. 158 КК України багато у чому є надзвичайно громіздкою та незручною. Вважаємо за доцільне висловити припущення щодо доцільності подальшого реформування кримінального законодавства у напрямі «подрібнення» зазначеної статті шляхом виділення окремих частин ст. 158 КК України в окремі статті Особливої частини КК України. Тому досвід зарубіжних країн видається цікавим в контексті реформування, чому будуть присвячені подальші наукові дослідження автора.

Література:

1. Бутяйкин И. А. Уголовная ответственность за фальсификацию избирательных документов, документов референдума и итогов голосования. ... Автореф. дисс. ... к. ю. н. Специальность 12.00.08. – Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Москва, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sartracc.ru/Disser/butjaikin.pdf>
2. Ответственность за нарушение избирательных прав граждан в законодательстве зарубежных стран. – М., 2005. – 144 с.
3. Уголовный кодекс Дании. – СПб., 2001. – 230 с.
4. Уголовный кодекс Швейцарии. – СПб., 2002. – 350 с.
5. Уголовный кодекс Швеции. – СПб., 2001. – 320 с.
6. Уголовный кодекс Эстонской республики. – СПб., 2001. – 262 с.

РЕФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МІЖНАРОДНОЇ ВАЛЮТНОЇ СИСТЕМИ В ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В статті досліджено можливості реформування міжнародної валютної системи по трьох сценаріях, а саме: збереження системи, що базується на доларах США, створення багатовалютної системи, введення наднаціональної валюти. Проаналізовано сучасну правову основу функціонування міжнародної валютної системи на предмет її пристосованості для втілення в життя запропонованих реформ. Зроблено пропозицій щодо зміни та доповнення існуючої правової основи функціонування міжнародної валютної системи.

В статье изучены возможности реформирования международной валютной системы по трем сценариям, а именно: сохранение системы, базирующейся на долларах США, создание многовалютной системы, введение наднациональной валюты. Проанализирована современная правовая основа функционирования международной валютной системы на предмет ее приспособленности для воплощения в жизнь предложенных реформ. Сделаны предложения по изменению и дополнению существующей правовой основы функционирования международной валютной системы.

The paper studies the possibilities for the reforming of international monetary system in following scenarios: by saving the system, based on U.S. dollars; by the creation of multicurrency system; by the establishment of supranational currency. It analyzes the international monetary system current legal framework suitability to realize the proposed reforms. The suggestions for changes and amendments to the existing legal framework of international monetary system are made.

У 2008-2009 роках світова економіка зазнала найгіршу фінансову кризу з часів Великої депресії 1930 року. Цілком природно, що криза породила бурхливі дискусії щодо стабільності сучасної міжнародної валютної системи (МВС) та чисельні пропозиції щодо її реформування. Правова основа функціонування МВС також стала частиною цих дискусій, оскільки світова рецесія посилила відчуття необхідності усунення її недоліків для запобігання криз у майбутньому.

Пропозиції щодо реформування МВС зосереджуються на вирішенні трьох завдань, що потребують внесення відповідних змін у правову основу функціонування МВС. Першим і найбільш очевидним завданням є коригування глобальних дисбалансів. На думку деяких аналітиків, саме нездатність МВС автоматично корегувати дисбаланси стала причиною кризи 2008-2009 років. Якщо дану проблему не буде вирішено, наступні кризи стануть лише питанням часу.

Друге завдання, задля вирішення якого МВС потребує реформування, полягає у зниженні волатильності національних валют, що має велике значення для торгових потоків. Між вирішенням першого завдання і другого існує явний зв'язок. Значні дисбаланси у світі вільних потоків капіталу призвели до збільшеної волатильності валютних курсів. Можна припустити, що коливання серед резервних валют будуть менш відчутними, якщо глобальні дисбаланси зменшаться.

Третє завдання полягає в створенні більшої симетрії між країнами з профіцитом і дефіцитом балансів поточних операцій. Воно може бути вирішено шляхом забезпечення збереження адекватного рівня сукупного попиту. Держави з дефіцитом балансу по поточним операціям в умовах міжнародної кризи ліквідності – про що свідчить ситуація в країнах зони євро – змушені вдаватися до заходів «жорсткої» економії, скорочуючи витрати і збільшуючи податки. З іншого боку, країни з профіцитним платіжним балансом, в першу чергу Китай, змушені боротися з надлишковою ліквідністю в національній валюті, обмежуючи внутрішнє кредитування і приплив іноземного капіталу. В результаті, стримується розвиток як країн боржників, так і країн кредиторів.

Правова основа функціонування МВС досліджується в працях Шумилова В. М., Шумилова Ю. В., Ерпильової Н. Ю., Котелкіна С. В., Пелле А., Гарднера Р., Каліарі А. та інших вчених найчастіше в контексті окремих сторін та аспектів міжнародного фінансового права. Аналізу сучасної правової основи функціонування МВС в умовах глобальних дисбалансів, що тяжіють сьогодні над світовою економікою, та її реформування достатньої уваги не приділяється ані в працях вітчизняних, ані зарубіжних вчених-міжнародників.

В даній статті зроблено спробу дослідити сучасну нормативну основу функціонування МВС на предмет її пристосованості для вирішення основних завдань, що стоять перед МВС сьогодні.

У ході дослідження буде доведено, що створення багатовалютної МВС або ведення наднаціональної валюти є неможливим в рамках сучасної правової бази, повний перегляд якої в найближчій час є малоімовірним. Тому стаття зосереджується на пропозиціях по частковій зміні або доповненню існуючої нормативної основи МВС, що більш реально втілити в життя.

Якщо узагальнити пропозиції, висловлювані щодо поліпшення сучасної МВС, можна виділити два основних сценарії: збереження існуючої системи, що базується на доларах США, та створення альтернативи даній системі – багатовалютної системи або наднаціональної валюти. Останнє, у свою чергу, можливе або через надання такого статусу спеціальним правам запозичення (СПЗ) або введення *sui generis* глобальної валюти.

Пропозиції щодо збереження доларової системи найбільш популярні серед політиків, які приймають рішення сьогодні. Такий сценарій передбачає зміцнення координаційних механізмів з тим, що б країни з профіцитом і дефіцитом самі вживали заходи для скорочення дисбалансів. Координацію зусиль держав у цій сфері має здійснювати МВФ. Це впливає з змісту ст. IV Статей угоди МВФ, яка зобов'язує Фонд здійснювати контроль над МВС для забезпечення її ефективного функціонування [1, с. 9].

Вирішити завдання подолання глобальних дисбалансів при збереженні валютної системи, що базується на доларах США, політичними засобами і стати форумом для координації зусиль у цій сфері намагається Група 20-ти. У вересні 2009 року на саміті в Піттсбурзі лідери Групи 20-ти уклали Рамкову угоду про впевнене, стає та збалансоване зростання [2, с. 15], метою якої є коригування і подальше непоглиблення дисбалансів між країнами з великим профіцитом рахунку поточних операцій і країнами з великим дефіцитом торгового балансу. Однак, поки даний план не дав відчутних результатів. Не є секретом що й МВФ не досяг успіху в скороченні глобальних дисбалансів. Це свідчить, що механізми, створені в рамках системи, в якій валюта однієї країни є домінуючим резервом і торговим активом, навряд мають шанси на успіх.

Якщо все ж таки перевагу буде віддано сценарію зі збереженням валютної системи, що базується на доларах США, це неминуче потягне необхідність корегування правової основи функціонування МВС. Статті угоди МВФ накладають на його членів конкретні зобов'язання щодо проведення курсової політики, а також

внутрішньої політики, яка впливає на валютний курс [2, с. 4]. Крім того, Фонд зобов'язаний здійснювати «суворий нагляд» над курсовою політикою його членів [2, с. 6]. Однак, у Фонду відсутні будь-які можливості забезпечити, щоб «суворий нагляд» вів до зміни політики в державах-членах. Малоімовірно, що члени МВФ досягнуть консенсусу в питанні внесення відповідних змін до Статей угоди МВФ з метою надання Фонду більших повноважень для проведення в життя його рішень або здійснення контрольних функцій. Якщо навіть зміни будуть прийняті, навряд це істотно вплине на практику держав. Фонд має більшу владу над державами, які певним чином залежать від нього для підтримки власного платіжного балансу. Жодна з держав, яка має профіцит, а також жодна з держав, що випускають резервні валюти, до них не відносяться. У результаті Фонд має владу над державами, які, як правило, не створюють проблему дисбалансів.

Не менш серйозною проблемою в МВС, заснованій на американському доларі як резервній валюті, є політика самих США, які для стимулювання попиту в національній економіці постійно вдаються до експансивної кредитно-грошової політики, що призводить до зростання доларової грошової маси. У результаті, країни, що мають профіцит у зовнішньоекономічних операціях з США, для підтримки курсу долара змушені зберігати у своїх резервах величезні запаси американської валюти.

У зв'язку з цим ряд пропозицій щодо реформування МВС припускає перехід до багатовалютної системи. Багатовалютна система – це система, в якій діє кілька взаємозамінних валют, можливо, разом з набором вторинних резервних валют. Одною з важливих переваг цієї системи є те, що більш ніж одна держава виступає емітентом. Така валютна система повинна дисциплінувати всіх емітентів валют, враховуючи замінність їх активів.

Однак, не факт, що більш диверсифікована валютна система буде краще за теперішню. По-перше, процес введення багатовалютної системи може зайняти немало часу. По-друге, немає ніякої гарантії, що введення багатовалютної системи вирішить проблему глобальних дисбалансів. По-третє, незрозуміло, як множинність валют збережеться протягом тривалого часу без переходу до однієї валюти як першорядної.

Ще однією підставою для скептицизму щодо пропозиції введення багатовалютної системи є побоювання, що така система буде генерувати більшу нестабільність. У своїй Доповіді,

присвяченій реформуванню міжнародної валютної і фінансової системи, Комісія експертів з реформування міжнародної валютно-фінансової системи при ООН відкинула можливість введення багатовалютної резервної системи, зазначивши, що, безсумнівно, основною перевагою багатопольного резервного світу є те, що він надає можливості для диверсифікації. Однак, це може привести до нестабільності, а саме волатильності обмінних курсів валют, які використовуються в якості резервних активів. Якщо Центральні банки та приватні агенти відповідають на коливання валютного курсу шляхом зміни складу їх міжнародних активів, це посилить нестабільність валютного курсу [3, с. 97].

МВФ висловлює думку, що нестабільність при цьому сценарії можна подолати при наявності сильних заходів з координації діяльності емітентів валют і центральних банків. У Документі МВФ під назвою «Накопичення резервів і міжнародна валютна стабільність», сказано, що поява нових резервних валют може дати поштовх до переходу до багатопольної резервної системи. Чи стане диверсифікована система краще, як зізнається Фонд, залишається питанням [4, с. 18].

У той же час, можливості хеджування можуть зрости і Фонд вважає, що регулювання центральними банками своїх резервних портфелів узгодженим і прозорим способом може значно сприяти обмеженню такої волатильності [4, с. 18]. У документі говориться, що такий сценарій може закликати Фонд стимулювати власників резерву регулювати валютну структуру резервів поступово, а також вимагати від них інформацію про склад їх резервів [4, с. 19-20]. Таким чином, багатовалютна система може працювати при цьому сценарії, який є вельми оптимістичним. Однак, нажалі, цей оптимізм не ґрунтується на реальному досвіді.

Ряд пропозицій передбачає, що доповненням до багатопольної системи, або навіть її кінцевою точкою, можуть стати СПЗ або навіть глобальна валюта, наприклад, банкор (на честь пропозицій Кейнса [4, с. 27]), відмінна від СПЗ, яка буде циркулювати в міжнародних розрахунках замість національних валют або паралельно з ними. Обидва варіанти дозволять МВС бути менш залежною від конкретних економік і можуть розглядатися як «план Б» у разі збільшення нестабільності справжньої або багатовалютної системи [4, с. 20].

Цілком очевидно, що створення багатовалютної системи або наднаціональної валюти неможливе в рамках сучасної правової

бази функціонування МВС і спричинить її повний перегляд, тобто прийняття абсолютно нових правил, включаючи, можливо, створення «Глобального центрального банку [4, с. 27]. Звичайно, це навряд відбудеться найближчим часом. Тому треба зосередитися на змінах і доповненні існуючої правової бази, що більш реально втілити в життя.

Тому більш актуальним є підвищення значимості СПЗ, так як це передбачає лише доповнення і зміну вже існуючої правової бази. Крім того, гіпотетично, навіть якщо не відмовлятися від ідеї повністю змінити МВС, вивчення питання, чи є система, заснована на СПЗ, ефективною, може послужити прикладом для відштовхування при подальшому створенні нової правової основи функціонування МВС.

Реформа, що ставить СПЗ в центр МВС, не більше, ніж логічне розширення положень Статей угоди МВФ, що закріплюють обов'язок членів Фонду зробити СПЗ «головним резервним активом в міжнародній валютній системі [5]. Однак, досягнення цієї мети неможливе, якщо залишатися виключно в рамках Статей угоди МВФ. Адекватне виконання СПЗ функції головного резервного активу неможливо в рамках існуючої правової бази. По-перше, для того, щоб зробити СПЗ кращим активом знадобиться значне збільшення їх доступного запасу. Значне розподіл СПЗ в розмірі 250 млрд. доларів США було здійснено в 2009 році [3, с. 119]. Тим не менш, СПЗ склали лише 4 % від загального обсягу резервів [4, с. 22]. Збільшення СПЗ до обсягу, необхідного для того, щоб зробити їх значною частиною загальних світових запасів, важко при нинішніх жорстких вимогах, що стосуються випуску додаткових СПЗ. Таким чином, одним з напрямів правової реформи має стати пом'якшення вимог до випуску СПЗ.

По-друге, СПЗ самі по собі повинні стати засобом платежу, а не тільки резервним активом. У нинішньому вигляді СПЗ не є корисними для підтримки балансу. Якщо держави вирішать не використовувати СПЗ в якості резервного активу, а віддадуть перевагу купівлі імпорту, їм доведеться обміняти його на тверду валюту – швидше за все, долари США. Тоді попит на долари США або залишиться без змін, або зросте, але, звичайно, не зменшиться. Обмін СПЗ на тверду валюту для того, щоб вони служили в якості засобу платежу, також може в якийсь момент спричинити певний ризик ліквідності, що буде шкодити їх здатності виступати в якості резервного активу. Існує ризик, що бажаної валюти (зазвичай

доларів США), доступної для обміну СПЗ, може бути недостатньо. Цей ризик невеликий враховуючи кількість СПЗ у обігу сьогодні, але він не виключений в найближчому майбутньому. Показово, що МВФ вже визнав за необхідне розглянути це питання про ліквідність, розглядаючи технічні аспекти свого останнього розподілу [6, с. 26, 32].

По-третє, для того, щоб збільшити привабливість СПЗ, деякі їхні характеристики вимагають модифікації, що неможливо в рамках існуючої правової бази. Тому, реформа повинна передбачати розширення числа володарів СПЗ, яке в даний час обмежуються Статтями угоди МВФ до Фонду, його членів і певними організаціями.

Рішенням також може стати заохочення більш широкого використання СПЗ у міжнародних угодах. В даний час через обмежену можливість передачі СПЗ вони не можуть використовуватися в операціях з іноземною валютою. Це зменшує ефективність СПЗ як резервного активу. Резервний актив, який не може бути безпосередньо використаний державою для інтервенції на ринок іноземної валюти та впливу на вартість власної валюти, матиме обмежене застосування.

Не стане зайвим й надання більших можливостей для дій, спрямованих на підтримку в системі ролі СПЗ. Наприклад, випуск інструментів, деномінованих у СПЗ, стикається з вимогою, згідно з якою запозичення має лише доповнювати квоти ресурсів. Крім того, МВФ міг би сприяти системі розрахунків, деномінованих у СПЗ, що при його нинішній структурі є сумнівним. Так, МВФ може стимулювати розрахункові системи і навіть виступати в якості маркет-мейкера для проведення операцій в бонах, деномінованих в СДР [7, с. 39-40].

Якщо припустити, що вдосконалення системи, заснованої на СПЗ, сприятиме коригуванню глобальних дисбалансів, відкритим залишається питання, чи буде така система стабільною. Розміщення СПЗ в центрі МВС може сприяти зниженню волатильності завдяки самому факту, що вони складаються з 4 валют [8]. Однак, оскільки валюти, що становлять кошик СПЗ, сьогодні демонструють досить високий ступінь волатильності, в першу чергу долар США, що становить майже 42 % в кошику [8], варто замислитися над зміною складу кошика з метою зниження волатильності і тим, як це необхідно оформити юридично.

Можливо одним із найпростіших варіантів є збільшення кількості валют, що складають СПЗ, від чотирьох до восьми чи десяти, зі збереженням існуючих сьогодні критеріїв їх вибору. Ще одним варіантом може бути зміна кошика на валюти основних економік [9].

Крім того, поки СПЗ функціонують і як розрахункова одиниця і як резервний актив, важлива й кореляційна структура змін обмінного курсу валют, що є компонентами СПЗ, й висока ліквідність валют, що є їх компонентами СПЗ [10, с. 312]. Одним з принципів, прийнятих в даний час як метод оцінки, є те, що валюти повинні бути вільно використовуваними, як це визначено в ст. XXX Статей угоди МВФ [5]. Це означає, що нинішня система схиляється в бік активу, який має кращі характеристики як резерв, ніж розрахункова грошова одиниця. Насправді, те, що вільно використовувані валюти є частиною кошика, за визначенням приносить додаткову волатильність, оскільки саме ці валюти найбільш піддаються спекуляціям на міжнародних фінансових ринках. Разом з тим, звичайно ж, прив'язка курсу СПЗ до кошику чотирьох валют робить їх курс значно менш волатильним, ніж курс будь-якої з окремо взятих валют.

Статті угоди МВФ не закріплюють принцип визначення цінності СПЗ, тому будь-яка зміна в методі оцінки їх цінності можлива в рамках існуючої правової бази, якщо її затвердять більшістю в 85 % голосів. При цьому не треба забувати, що США контролюють 16,76 % голосів у МВФ і саме вони є головним супротивником підвищення ролі СПЗ в міжнародних розрахунках [11].

Реформи потребує й механізм забезпечення світового сукупного попиту. Для цього, по-перше, слід вивчити чи існує зв'язок між принципами, що визначають випуск нових СПЗ та їх погашення, і потребами світового сукупного попиту. По-друге, мають бути переглянуті критерії розподілу СПЗ між членами МВФ. Сьогодні СПЗ автоматично розподіляються між членами МВФ виходячи з їх квот. Така система є обмежувальною, неадекватною і застарілою. В результаті країни з великими квотами в МВФ, деякі з яких не потребують збільшення резервів, отримують найбільшу кількість СПЗ. Механізм, спрямований на зміцнення сукупного попиту, повинен робити більший наголос на потреби країн, а не визначатися механічно. Тому існуючий механізм має бути поліпшений. А це, у свою чергу, вимагає реформування закріпленого в Статтях угоди МВФ принципу розподілу СПЗ [12, с. 616].

Таким чином, проведене в статті дослідження дозволило дійти висновку, що реформування МВС має бути спрямоване на вирішення трьох основних завдань: сприяння впорядкованому виходу з глобальних дисбалансів; зниження волатильності національних валют, що тягне за собою негативні наслідки для потоків товарів і капіталів; збереження адекватного рівня сукупного попиту. При цьому деякі з пропозицій щодо реформування МВС можуть бути втілені у життя без істотного змінення сучасної правової бази. Однак, для здійснення більш серйозних реформ існуючої правової бази не достатньо. Особливо коли мова йде про роль долара США та СПЗ в глобальній резервній системі, створеній ще у 1960-х роках.

Література:

1. IMF, The Fund's Mandate – The Legal Framework (Feb. 22, 2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2010/022210.pdf>
2. Group of Twenty, Leaders' Statement: The Pittsburgh Summit (September 24-25, 2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.g20.org/documents/pittsburgh_summit_leaders_statement_250909.pdf
3. Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ga/president/63/interactive/financialcrisis/PreliminaryReport210509.pdf>
4. IMF, Reserve Accumulation and International Monetary Stability (April 13, 2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2010/041310.pdf>
5. Статті соглашения Международного Валютного Фонда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/rus/index.pdf>
6. IMF, Proposal for a General Allocation of SDRs (June 9, 2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2009/060909.pdf>
7. Beyond the Dollar: Rethinking the International Monetary System. Ed. by Paola Subacchi and John Driffill. – London: Chatham House, 2010. – 82 p.
8. IMF, Currency Amounts in New Special Drawing Rights (SDR) Basket [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/tre/sdr/sdrbasket.htm>

9. Council on Foreign Relations, Zhou Xiaochuan's Statement on Reforming the International Monetary System (March 23, 2009) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cfr.org/china/zhou-xiaochuans-statement-reforming-international-monetary-system/p18916>
10. The Future of the SDR in Light of Changes in the International Financial System: Proceedings of a Seminar Held in Washington, D. C. (March 18-19, 1996) / Ed. Mussa M., Boughton J. M., Isard P. – Washington, D. C.: International Monetary Fund, 1996. – 464 p.
11. IMF Members' Quotas and Voting Power, and IMF Board of Governors [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx# U>
12. Caliri A. Updating the International Monetary System to Respond to Current Global Challenges: Can It Happen Within the Existing Legal Framework? // Minnesota Journal of International Law. – 2011. – № 20. – p. 588-618

Необхідність порівняльного аналізу процесу врегулювання Придністровського та Нагірно-Карабаського конфліктів викликала кількома спільними передумовами. Причини обох конфліктів закладалися в Радянському Союзі і великою мірою обумовлені пострадянською спадщиною. Насамперед це стосується неадекватного етнічному розселенню територіально-адміністративного розмежування. Конфлікт щодо територіальної належності Нагірного Карабаху між Азербайджаном та Вірменією вперше виник ще у 20-х роках минулого століття. Однак при розмежуванні кордонів у створюваному СРСР Нагірний Карабах, незважаючи на етнічне домінування вірменів, які згідно перепису 1923 року становили 94 %, опинився у складі Азербайджану у статусі Нагірно-Карабаської автономної області [1]. Головну причину конфлікту – перебування частини компактно розселеного вірменського етносу під юрисдикцією сусідньої держави не було нейтралізовано за радянських часів. Хоча в СРСР практикувалося довільне територіальне перепідпорядкування цілих регіонів і це питання можна було вирішити з мінімальним опором, цим самим уникнувши людських жертв в майбутньому.

Придністров'я не мало подібних проблем етнічного характеру – склад населення регіону завжди був поліетнічним. Однак територіального перепідпорядкування Придністров'ю уникнути в XX ст. також не вдалося. До 1940 року регіон перебував у складі України. Після створення Молдавської РСР в 1924 році у складі України Придністров'я увійшло до її складу. Характерно, що офіційними мовами МАРСР були оголошені молдавська, українська та російська мова, а столицею згодом став Тирасполь. В 1940 р. Молдова була виведена зі складу України, набувши статусу союзної республіки. Доки існував СРСР, українці та росіяни, що населяли Придністров'я разом з молдаванами приблизно в однаковому співвідношенні, лояльно ставилися до титульного етносу. В республіці панувала багатомовність, національні меншини не потребували знання молдовської мови, комфортно почуваючись в переважно російськомовному середовищі. Однак запровадження націоналістичними елітами Молдови дискримінаційної мовної політики у вигляді прийняття Закону про державну мову в 1989 році не залишили українській та російській національним меншинам мовного вибору. Опір націоналістичній, недемократичній політиці Кишинєва став головною причиною етнополітичного конфлікту. Цілком очевидно, що якби під час розмежування кордонів брався

до уваги етнічний склад населення, то Придністров'я не потрапило б до складу Молдови або отримало там особливий статус, хоча б тому, що на момент формування Молдавської РСР в ньому численно домінували українці.

Обидва конфлікти об'єднує не лише неадекватне етнічному розселенню територіальне розмежування та приблизно однакова тривалість. Етнонаціональна політика СРСР полягала у замовчуванні етнічного чинника, відвертому ігноруванні його конфліктогенного потенціалу. Новостворені після розпаду СРСР держави частково успадкували цю тенденцію, недооцінивши серйозності виникнення та участі в етнополітичних конфліктах як загрози національній безпеці держав (територіальній цілісності, суверенітету). В переважній більшості вони запроваджували безкомпромісну етнонаціональну політику, спрямовану на відновлення культурного, мовного, політичного домінування в державі титульного етносу. Така етнонаціональна політика супроводжувалася дискримінацією прав національних меншин, що збурювало протести на ґрунті етнічного невдоволення. Але національні еліти ігнорували рух, що визрівав в середовищі національних меншин, розселених компактно. Тим часом подібні настрої підтримувалися сусідніми державами, зацікавленими в поверненні своїх територій.

Азербайджан намагався послабити суспільно-політичні позиції вірменів в Нагірному Карабасі, які завжди займали в автономії вище становище, ніж азербайджанці. Вірменія всіляко підтримувала прагнення нагірнокарабаських вірменів вийти з підпорядкування Азербайджану. Держава не приховувала прагнення возз'єднання всіх територій, населених вірменами. Що ж стосується Придністров'я, то російська та українська національні меншини також займали в регіоні далеко не останні позиції, що було обумовлено радянським періодом. За часів СРСР до Молдови в цілому та Придністров'я зокрема прибуло чимало росіян та українців розбудовувати державу – формувати промисловість у переважно аграрній країні. Тому обидві меншини відмовилися сприймати себе в такому статусі й розпочали рух спротиву націоналістичній політиці Кишинева, яка напередодні розвалу СРСР полягала в реалізації інтеграційного проекту з Румунією та витісненні мов національних меншин з офіційної сфери. Таким чином в ескалації обох конфліктів – Придністровського та Нагірно-Карабаського етнонаціональна політика держав, у складі

яких знаходилися ці території – Молдови та Азербайджану відіграла далеко не останню роль.

Незважаючи на те, що пройшло більше 20 років з моменту виникнення Придністровського та Нагірно-Карабаського конфліктів, вони й досі залишаються неврегульованими. Для розуміння природи цих конфліктів, перспектив та можливостей розв'язання, необхідно скористатися методологією етноконфліктології. Зокрема, нас цікавитимуть стадії перебігу етнополітичних конфліктів. А. Кіссе узагальнено виділяє чотири стадії, які проходить будь-який етнополітичний конфлікт: приховану, відкриту, стадію ескалації та постконфліктну. Обидва конфлікти перебувають на постконфліктній стадії розвитку. Дослідник стверджує, що на цій стадії «ворогуючі сторони повинні бути примирені, а вимоги переможців мають бути адекватними реальності та необхідності продовжувати етнічне співіснування» [2]. А. Кіссе рекомендує учасникам конфлікту уникати повторення помилок та вживати запобіжних заходів для виникнення конфліктів в майбутньому.

Такі рекомендації вказують на циклічний характер міжетнічного конфлікту, в тому числі етнополітичного як його різновиду. У етнічному конфлікті постконфліктна стадія далеко не завжди означає його завершення. Якщо причини виникнення конфлікту не усунені, вона може трансформуватися в першу стадію – приховану. Існує небезпека, що етнополітичний конфлікт повториться і це може відбуватися неодноразово, доки головні причини, які провокують його виникнення, не будуть нейтралізовані. Також досить важливо для розуміння суті етнополітичного конфлікту в постконфліктній стадії визначити «переможців та переможених» – сторін, які програли та виграли в ході конфлікту. Придністровський та Нагірно-Карабаський конфлікти завершилися відокремленням територій – формуванням самопроголошених держав. Тому їх можна визначити як переможців конфліктів. Однак статус невизнаної держави суттєво звужує їх можливості розвитку: виключає співпрацю на міжнародній арені та залучення інвестицій.

Наразі Придністров'я та Нагірний Карабах економічно вразливі й фінансово залежні від сусідніх держав, зацікавлених у неповерненні цих територій до складу колишніх держав. Росія довгий час фінансує Придністров'я, її миротворчі війська досі перебувають на території невизнаної республіки. Вірменія закладає фінансову підтримку Нагірного Карабаху окремими статтями бюджету. Невизнані держави залежні не лише економічно, а політично

від держав, які їх підтримують. Такі держави беруть активну участь у врегулюванні цих конфліктів. Наприклад, Росія намагається впливати на хід президентських виборів в Придністров'ї [3]. Чинний президент невизнаної держави І. Смирнов займає цей пост вже 21 рік. Політик користується підтримкою виборців, адже він відіграв значну роль у проголошенні незалежності невизнаної республіки: під час збройного конфлікту з Молдовою в 1992 році був головнокомандуючим військових формувань ПМР.

Однак Росію більше не влаштовує кандидат, який жорстко стоїть на позиціях незалежності Придністров'я, тому вона рекомендувала йому не балотуватися. Беручи активну участь в передвиборчій боротьбі, Росія оголосила підтримку А. Камінському, лідеру Верховної Ради ПМР, партії «Оновлення», який просуває ідею інтеграції ПМР та Молдови. Якщо раніше до останнього часу позиція Росії полягала у збереженні незалежності Придністров'я, то зараз вона розглядає можливість возз'єднання Придністров'я та Молдови на вигідних для себе умовах. Не випадково, західні політичні експерти стверджують, що «протягом 20 років придністровський конфлікт, в якому немає ні етнічного, ні релігійного підґрунті, залишається невирішеним, насамперед через участь російської сторони» [4]. Це дає підстави стверджувати, що позиція Росії залишається вирішальною в розв'язанні Придністровського етнополітичного конфлікту.

Офіційна позиція Росії щодо врегулювання Придністровського конфлікту нещодавно була озвучена МЗС. Зовнішньополітичне відомство Росії заявило про визнання суверенітету та територіальної цілісності Республіки Молдова: «Саме на цій основі ми виступаємо за узгодження довгострокового взаємоприйняттого політичного врегулювання, яке забезпечить гарантований особливий статус Придністров'я в складі Молдовської держави» [5]. В рамках неофіційних консультацій Москва прийняла рішення відновити офіційні переговори з врегулювання Придністровського конфлікту у форматі «5+2» (Молдова, Придністров'я, Росія, Україна, ОБСЄ; спостерігачі США та ЄС), які припинилися в 2006 році. Експерти неодноразово зазначали, що цей етнополітичний конфлікт не може бути вирішений без політичної волі Росії. Адже раніше, заявляючи про підтримку територіальної цілісності Молдови, Росія одночасно підтримувати прагнення до незалежності Придністров'я. Наразі ситуація змінилася – Росія готова погодитися на повернення невизнаної держави до складу Молдови на умовах особливого статусу

та поступок Молдови. Зокрема, очікується, що Тирасполь отримає право вето в молдовському парламенті, що дозволить імплементувати рішення, вигідні для Росії.

Ідею відновлення офіційних переговорів підтримали ЄС та Україна, які зацікавлені у врегулюванні етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі. Однак чинна влада Придністров'я поставилася до цієї ініціативи дуже стримано. Політична еліта Придністров'я проти реінтеграції з Молдовою, оскільки побоюється втратити привілеї, які має у невизнаній державі. Кілька років тому влада Придністров'я жорстко засудила позицію Кишинєва щодо Південної Осетії. Молдова підтримала ЄС, закликавши сторони сісти за стіл переговорів. Тоді як Тирасполь наполягав на тому, щоб Молдова засудила агресію Грузії проти Осетії, погрожуючи припинити будь-які контакти з Кишинєвом. Наприкінці 2010 року Придністров'я навіть заявило про намір провести в односторонньому порядку демаркацію державних кордонів з Україною та Молдовою. Нагадаємо, що невизнані республіки пострадянського простору встановили тісні зв'язки й підтримують одна одну. Для цього вони об'єдналися у міжнародну організацію – Співдружність невизнаних держав (СНД-2). Це неформальне об'єднання має на меті надання взаємодопомоги, координацію і спільні дії між самопроголошеними республіками пострадянського простору – Абхазією, Нагірно-Карабаської Республікою, Гагаузією, Придністровською Молдавською Республікою і Південною Осетією.

Чинна політична еліта ПМР наполягає на тому, що возз'єднання Придністров'я з Молдовою, неминуче призведе до масштабних проблем не лише на території невизнаної республіки, а й для Росії та України. «Насильницьке об'єднання з Молдовою, що суперечить волі переважної більшості придністровського народу, викличе масовий відтік населення Придністров'я в Україну та Росію, оскільки громадяни цих держав становлять в сукупності більшості половини дорослого населення Придністровської Молдавської Республіки», – прогнозує провладне видання Придністров'я [6]. Чинна влада Придністров'я також впевнена у переході конфлікту до відкритої стадії у випадку спроб об'єднання Молдови та ПМР ззовні. Вона натякає Україні про загрозу перегляду кордонів, встановлених після Другої світової, у випадку реалізації такого сценарію. Румунія, розширивши свої території за рахунок Молдови та ПМР, не зупиниться і намагатиметься повернути собі українські території, населені

румунською національною меншиною, які певний час входили її до складу – Північну Буковину та Південну Бессарабію. Влада Придністров'я досі побоюється реалізації інтеграційного проекту Молдови та Румунії, доводячи, що громадяни Придністров'я за жодних обставин не мають наміру жити в Румунії.

Таким чином влада ПМР спробувала заручитися підтримкою України в опорі російському сценарію об'єднання Придністров'я та Молдови. Президент ПМР нещодавно в інтерв'ю заявив, що Придністров'я «це територія України, якщо говорити відверто. Уточнюю, Радянської України в складі СРСР». Глава невизнаної держави навіть припустив, що за певних обставин Придністров'я могло б повернутися до складу України на правах широкої автономії і для цього можна було б провести референдум [7]. Однак Україна жодним чином не відреагувала на подібні провокативні пропозиції. Держава, задекларувавши євроінтеграційні прагнення, не має намірів псувати стосунків з Росією та Молдовою й перетворюватися зі спостерігача на учасника одного з найпроблемніших та найтриваліших етнополітичних конфліктів пострадянського простору.

Незважаючи на позицію влади невизнаної республіки, саме зараз склалися як ніколи сприятливі умови для врегулювання Придністровського конфлікту шляхом реінтеграції невизнаної республіки та Молдови. В першу чергу тому, що на це є політична воля Росії. Західні аналітики припускають, що Росія прагне якнайшвидше актуалізувати переговори щодо врегулювання конфлікту шляхом реінтеграції на тих умовах, які дозволять Росії блокувати європейський курс Кишинева й надалі контролювати пострадянський простір [8]. Тим часом позиції президента невизнаної держави, який проводить жорсткий курс збереження незалежності Придністров'я та відмовляється від переговорів з Кишиневом про статус регіону, на внутрішній арені послаблюються. Адже влада Придністров'я не може впоратися з тим набором економічних проблем, з яким неминуче має справу невизнана держава. Росія погрожує припинити фінансування ПМР, яке за неофіційними підрахунками становить близько \$ 25 млн. на рік. «Економіка регіону без російських субсидій зможе проіснувати усього 2-3 міс. Тому владі Молдови необхідно зробити реінтеграцію економічно привабливою для Придністров'я», – стверджують російські аналітики [9]. Росія вже припинила надання російського громадянства в Придністров'ї і рекомендувала всім громадянам ПМР отримати дозвіл на проживання в Молдові.

Під тиском президент ПМР погодився на відновлення переговорів з Молдовою. Кишинів також підтвердив готовність якнайшвидше сісти за стіл переговорів, анонсувавши розробку нового підходу до врегулювання етнополітичного конфлікту. За словами заступника прем'єр-міністра Молдови Є. Карпова, саме зараз склалася достатньо сприятлива міжнародна кон'юнктура для вирішення придністровського конфлікту [10]. Адже вже багато років неврегульований етнополітичний конфлікт є загрозою для безпеки Молдови і всього регіону. Однак успіх чергової стадії врегулювання конфлікту залежить від компромісів та поступок, на які готові піти конфліктуючі сторони. Експерти рекомендують Тирасполю та Кишиневу обмінятися гарантіями мирного взаємного співіснування та відмовитися від принципів «абсолютної самостійності» та «унітарної держави», на яких вони стояли раніше.

Якщо у випадку Придністровського конфлікту вперше за багато років виникла можливість мирного врегулювання завдяки політичній волі основних геополітичних гравців та учасників конфлікту, то особливих зрушень у врегулюванні Нагірно-Карабаського етнополітичного конфлікту останнім часом не спостерігається. Мінська група ОБСЄ, що займається вирішенням конфлікту з 1992 року не досягла помітних успіхів. Азербайджан продовжує наполягати на збереженні територіальної цілісності держави. Нагадаємо, що в ході збройної фази конфлікту початку 90-х років, Азербайджан втратив не лише територію Нагірного-Карабаху, а й семи районів, які було змушене залишити азербайджанське населення. Президенти США, Росії та Франції на цьогорічному саміті G8 вкотре закликали Вірменію та Азербайджан погодити Базові принципи врегулювання конфлікту, щоб нарешті перейти до проекту мирної угоди [11].

Однак в 2011 році сторони не досягли жодних домовленостей. Цього року за посередництва Росії в Казані відбулася зустріч президентів Вірменії та Азербайджану, результатом якої став лише прогрес у взаєморозумінні, відзначений сторонами. Погіршує перспективи розв'язання конфлікту – безкомпромісна позиція Азербайджану. Баку не приховує, що планує отримати контроль над невизнаною республікою та повернути окуповані райони будь-якою ціною. Офіційно влада Азербайджану заявляє, що є прихильником мирного, політичного вирішення конфлікту, тобто намагається відновити територіальну цілісність на основі міжнародних правових принципів [12]. Однак держава не приховує

загрози силового розв'язання етнополітичного конфлікту, зміцнюючи свій військовий потенціал. Азербайджан, спираючись на енергетичні ресурси має можливість набагато краще підготуватися до силового варіанту. Тому на переговорах його головний інструментарій – загроза війни.

Міжнародні посередники не зацікавлені в ескалації замороженого конфлікту і спонукають Вірменію погодитися на звільнення територій за межами Нагірного Карабаху, що дозволить повернутися азербайджанським біженцям. Невизнана республіка у випадку згоди Вірменії, яка представляє її інтереси на переговорах, отримає проміжний статус з міжнародними гарантіями. Це не гарантує Нагірному-Карабаху визнання за прикладом Косова, але передбачає різні варіації, залежно від того, як розвиватимуться подальші стосунки між Азербайджаном та Вірменією. Поки що прогресу у врегулюванні не спостерігається: глави обох держав послуговуються мирною риторикою і при цьому готуються до воєнних дій. А це найгірший з можливих сценаріїв розвитку етнополітичного конфлікту.

Протягом останнього року намітилися зрушення у процесі розв'язання найтриваліших етнополітичних конфліктів пострадянського простору – Придністровського та Нагірно-Карабаського. Придністровський конфлікт має перспективи мирного розв'язання, яке може завершитися возз'єднанням Придністров'я та Молдови за умови взаємних поступок обох сторін. Цьому сприяє відсутність акторів, зацікавлених в підтриманні сепаратистських тенденцій, економічно невигідний статус невизнаної держави та відсутність етнічної ворожнечі, яка зазвичай супроводжує етнополітичні конфлікти і суттєво ускладнює процес урегулювання.

Натомість Нагірно-Карабаський заморожений етнополітичний конфлікт рухається до силового розв'язання. Сторона, що програла – Азербайджан, спираючись на економічну потужність, намагається взяти реванш і повернути втрачені території за всяку ціну. Мирне розв'язання конфлікту суттєво ускладнюється багаторічною міжетнічною вірмено-азербайджанською ворожнечею.

Література:

1. Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі / Г. М. Перепелиця – К.: Стило – ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 203.
2. Кіссе А. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: [монографія] / А. Кіссе. – К.: Логос, 2006. – С. 85.

3. Rodkiewicz W., Wierzbowska-Miazga A. Rosja naciska na zmianę władzy w Naddniestrzu / W. Rodkiewicz, A. Wierzbowska-Miazga // Tydzień na Wschodzie. – № 35 (195). – 2011. – S. 5.
4. Кутковая Д. Зачем России Приднестровье? [Электронный ресурс] / Д. Кутковая / VOA. – Режим доступа: <http://www.voanews.com/russian/news/russia/DK-Transdnestr-2011-06-20-124203209.html>.
5. Урегулирование «замороженного» конфликта в Приднестровье возможно лишь мирным путем [Электронный ресурс] / Информационно-аналитический центр. – Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/2146/>.
6. Гладили И. Россия отдаст Приднестровье Румынии? [Электронный ресурс] / И. Гладили // Газета «Приднестровье». – Режим доступа: <http://www.pridnestrovie-daily.net/gazeta/default.aspx>.
7. Лідер Придністров'я: Ми – територія України, але ми – самостійна держава [Электронный ресурс] / Українська правда. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/11/4/6730510/>.
8. Rodkiewicz W., Wierzbowska-Miazga A. Rosja naciska na zmianę władzy w Naddniestrzu / W. Rodkiewicz, A. Wierzbowska-Miazga // Tydzień na Wschodzie. – № 35 (195). – 2011. – S. 5.
9. Переговоры по урегулированию конфликта с Молдовой будут возобновлены [Электронный ресурс] / Свободная Молдова. – Режим доступа: <http://freemd.info/news/5172.html>.
10. Молдавия собирается урегулировать приднестровский конфликт по-новому [Электронный ресурс] / Росбалт. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/03/29/833652.html>.
11. Карабахский конфликт: глава ОБСЕ предвосхищает успех его урегулирования [Электронный ресурс] / VOA. – Режим доступа: <http://www.voanews.com/russian/news/Nagorny-karabach-conflict-resolution-2011-06-22-124362604.html>.
12. Азербайджан требует политического решения нагорно-карабахского конфликта [Электронный ресурс] / 1NEWS. AZ. – Режим доступа: <http://www.1news.az/politics/20111112101515045.html>.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ СЛУХАНЬ У КОМІТЕТАХ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Автор характеризує процедуру організації і проведення слухань у комітетах парламенту України за чинним законодавством, досліджує значення слухань для державотворчих процесів та пропонує можливі шляхи удосконалення даного конституційно-правового інституту.

Автор характеризует процедуру организации и проведения слушаний в комитетах парламента Украины согласно действующему законодательству, исследует значение слушаний для государственного созидательного процесса и предлагает возможные пути усовершенствования данного конституционно-правового института.

Author characterizes organization procedure and hearings conducting in parliament of Ukraine committees according to current legislation, probes the value of listening for a state creative process and offers possible ways for actual constitutionally legal institute improvement.

Постановка проблеми. Однією з форм реалізації контрольної функції Верховної Ради України є проведення слухань безпосередньо у комітетах. Як зазначає Ю. Г. Барабаш у дисертаційному дослідженні з питань парламентського контролю, наукові джерела виділяють два основні підходи у трактуванні терміну «слухання». Перший характеризує це поняття як допит чи розслідування певного питання, яке стоїть на порядку денному. Другий – як всебічне обговорення проблеми шляхом дискусії, коли кожен з учасників може висловити свої міркування і, таким чином, формується об'єктивне бачення шляхів вирішення складної ситуації [1, с. 83-84].

Нині, за умов становлення правової держави, особливо цінними є теоретичні розробки з питань організації і проведення слухань у комітетах парламенту України (далі – слухання). Ці напрацювання дещо пізніше можуть слугувати базисом законодавчих змін. Тому важливо проаналізувати, наскільки демократичною є процедура залучення і опитування учасників, цінною виявляється інформація, отримана внаслідок проведення цих слухань, та якою є юридична сила рішень й рекомендацій комітетів із досліджених питань.

Ступінь наукової розробки теми. Проблеми правової природи слухань висвітлені у працях вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: Л. А. Андрієвська, Ю. Г. Барабаш, І. К. Залюбовська, С. В. Ківалов, П. С. Кислий, О. В. Коврякова, О. О. Майданник, Е. Р. Рахімкулов та ін.

Метою цієї статті є дослідження процедури організації і проведення слухань за чинним законодавством; з'ясування можливих шляхів удосконалення даного конституційно-правового інституту.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України чітко не визначає суб'єктів ініціювання проведення слухань. Як правило, слухання проводять за скаргами, що надходять до комітетів від громадськості, окремих народних депутатів, через засоби масової інформації. Пункт 1 ч. 1 ст. 29 Закону «Про комітети Верховної Ради України» наголошує, що комітети парламенту мають право самі ініціювати проведення слухань у комітетах, проводять їх за дорученням законодавчого органу або згідно з планами своєї роботи [2]. Вважаємо за доцільне нормативно визначити, що пропозиції стосовно проведення слухань можуть вносити до відповідного профільного комітету народні депутати – необов'язково члени цього комітету, об'єднання громадян та наукові установи [3, с. 74]. Нововведення слугуватиме гарантією захисту інтересів громадян, які не перебувають на публічній службі і не мають вільного доступу до парламентських органів. Законодавча норма зобов'яже комітети розглянути ініціативу, що надійшла, і після проведення консультацій із суб'єктом подання, організувати слухання. Запропоновані суб'єкти здатні самостійно підготувати аналітичні матеріали й обґрунтовані пропозиції з теми слухань, що сприятиме прийняттю позитивного рішення парламентським органом.

Слухання проводяться з метою обговорення проектів найбільш важливих законодавчих актів, з'ясування ефективності реалізації прийнятих актів Верховної Ради з предмету відання комітетів, отримання інформації щодо питань, які ними розглядаються, а також залучення громадськості до участі у визначенні політики держави. Комітети мають право використовувати отриману інформацію при прийнятті власних рішень, наданні висновків і рекомендацій з питань, віднесених до предмета їх відання, та розповсюджувати її серед народних депутатів [2, ч. 1 ст. 29].

З наведених нормативних положень стає очевидним, що слухання слугують накопиченню точної інформації, отриманої

від експертів та посадових осіб з адміністративними функціями; використовуються для оцінки потенційного впливу законопроектів на суспільні відносини, які регулюються вказаними нормами, та контролю, в основному, за виконавчою гілкою влади [4, с. 47-48]. Почасти це є наслідком фахової спеціалізації комітетів у розробці політичного курсу держави, що не тільки сприяє досягненню високого рівня законодавчого досвіду на певній ділянці, але є також засобом налагодження важливих взаємозв'язків між законодавцем і відомчими чиновниками середньої і вищої ланки [4, с. 73]. Проведення слухань допомагає виявити сфери, які потребують більш детального законодавчого регулювання, і форми, в яких могло би відбуватися таке регулювання [5, с. 53].

Слухання проводяться в сесійний період у дні тижня, що відводяться для роботи в комітетах. Для розгляду пропонується одне тематичне питання. За взаємною згодою комітетів слухання можуть проводитися на їх спільному засіданні, якщо питання, яке пропонується розглянути, стосується предмета відання кількох комітетів.

Комітети приймають рішення про тему, день та час проведення слухань (як правило, не пізніше ніж за 30 днів до проведення), порядок їх висвітлення в засобах масової інформації, перелік осіб, відповідальних за підготовку та проведення слухань, та доповідачів з питань, що розглядатимуться. Список запрошених осіб, регламент та черговість виступів учасників комітети визначають самостійно. Учасники повідомляються про дату, місце проведення слухань та порядок денний не пізніше як за тиждень до початку їх проведення. Усі аналітичні та довідкові матеріали з питань, що розглядатимуться, члени комітету отримують не пізніше ніж за 3 дні до проведення слухань. Інші учасники отримують матеріали під час реєстрації.

У разі необхідності на слухання можуть бути запрошені Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри України, керівники органів публічної влади, представники об'єднань громадян, а також окремі громадяни. На письмове попереднє запрошення комітету посадові особи зобов'язані прибути на слухання та дати роз'яснення щодо питань, які розглядаються комітетом [2, ч. ч. 2-8, 10-11 ст. 29].

В. М. Шаповал зазначає, що в теорії і практиці американського конституціоналізму існує поняття «привілеї виконавчої влади», за змістом якого суб'єкти виконавчої влади можуть не надавати

комітетам інформації у випадку її конфіденційності. Можливість нанесення збитків інтересам держави у випадку розголошення певних матеріалів визначає президент [6, с. 320-321]. В Україні подібна практика також має право на існування. Вірогідно, ступінь конфіденційності інформації, яка цікавить парламентські комітети, повинні визначати спільно Президент як Глава держави і Прем'єр-міністр як голова виконавчої гілки влади.

Незважаючи на нормативно визначене зобов'язання та страх застосування відповідальності до запрошених осіб у випадку їх нез'явлення на засідання комітету без поважних причин, надання недостовірної чи неповної інформації, відмову надати інформацію або за навмисне її приховування, створення штучних перешкод у роботі комітетів [2, ст. 57], реального настання відповідальності не відбувається з кількох причин. По-перше, законодавством не визначено перелік покарань, які слід застосовувати у разі невиконання чи неналежного виконання розпоряджень комітетів. По-друге, не регламентовано порядок застосування санкцій. По-третє, незрозумілим залишається питання переліку суб'єктів застосування покарань, адже комітети не є слідчими чи судовими органами і відповідними владними повноваженнями не наділені.

Як варіант пропонуємо такий спосіб усунення цієї законодавчої прогалини. Слід уповноважити комітети ініціювати питання про притягнення до відповідальності осіб, винних у непроведенні слухань чи їх проведенні на неналежному рівні. Комітети готують і передають до Апарату Верховної Ради матеріали стосовно перебігу слухань, витрат, понесених на їх організацію, та дій (бездіяльності) запрошеної особи. Саме Апарат парламенту здійснює організаційне, правове, наукове, інформаційне, документальне та матеріально-технічне забезпечення діяльності комітетів [2, ст. 10], всієї Верховної Ради України [7, п. 1].

Якщо винною особою є суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції, то між ним і комітетом парламенту виникає публічно-правовий спір – категорія справ адміністративної юрисдикції [8, п. 1 ч. 1 ст. 4]. Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів публічної влади, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів, які реалізують управлінські повноваження, визначені законодавством [8, ч. 1 ст. 2]. Тому відповідні структурні підрозділи Апарату готують текст адміністративного позову, який подають

до адміністративного суду за підписом Голови Верховної Ради України або його заступників. Своїм рішенням адміністративний суд повинен зобов'язати посадову особу з'явитися на слухання, надати матеріали чи виконати інші вимоги комітету та відшкодувати збитки, понесені у зв'язку з організацією проведення слухань.

Якщо відповідні винні дії допускає громадянин, що не перебуває на публічній службі, Апарат Верховної Ради Україні звертається до суду з позовом аналогічного змісту.

У разі повторного, після рішення суду, нез'явлення посадової особи /громадянина на слухання чи невиконання (неналежного виконання) вказівок комітету без поважних причин, Апарат парламенту подає заяву за підписом Голови Верховної Ради чи його заступників до органів прокуратури з вимогою порушити кримінальну справу за відповідною частиною ст. 382 КК України – невиконання судового рішення [9].

Значимо, що показник ефективності проведених слухань буде досить високим лише у тому випадку, якщо, з однієї сторони, вони примусять органи публічної влади та посадових осіб, громадян відповідати за свої дії, а з іншої – не перешкоджатимуть їм у безпосередній реалізації функцій і завдань [10, с. 137].

Слухання проводяться, як правило, у межах одного робочого дня з можливістю їх продовження. Пропозиції щодо проведення слухань з питань, які вже були предметом обговорення на слуханнях в комітеті, можуть бути внесені не раніше ніж через півроку після проведення попередніх слухань.

Кожен член комітету має право ставити запитання доповідачам та одержувати на них відповіді. Слухання не можуть бути припинені, поки всі бажаючі члени комітету не скористаються правом на виступ [2, ч. ч. 12-15 ст. 29].

Незважаючи на певну схожість проведення слухань до практики допиту, вони відбуваються у режимі доповіді, співдоповіді та виступів з обговорення. Комітети діють за усталеною практикою відповідно до напрацьованого досвіду. Слово по черзі надається кожному з доповідачів згідно з графіком. У випадку, якщо різні доповідачі висвітлюють одне питання, слово по черзі надається представникам виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, фахівцям, представникам політичних партій, громадських організацій, підприємств, установ, організацій, громадськості. Допускається діалог лише між доповідачем і народними депутатами.

Слухання можуть бути інформаційного характеру (стосуються розробки державної політики у найбільш загальному сенсі, накопиченню інформації для законопроектної роботи), законодавчого (зосереджують увагу на окремих етапах законотворчості) та контрольного (є засобом забезпечення підконтрольності і підзвітності органів публічної влади). Почасти одне слухання може поєднувати елементи усіх перерахованих типів [11, с. 16-17, 21, 26, 31].

Слухання проводяться відкрито. Як виняток, комітети можуть прийняти рішення про їх проведення в закритому режимі, якщо інформація, яка буде використана при проведенні слухань, містить державну чи іншу охоронювану законом таємницю.

Слухання протоколюються і стенографуються. За результатами їх проведення комітет приймає рекомендації [2, ст. 52]. Але, хоча законодавство містить норму про обов'язкове розміщення інформації з питань поточної діяльності комітетів та прийняті ними рішення на офіційному веб-сайті Верховної Ради України й у засобах масової інформації (газеті «Голос України», парламентському телеканалі «Рада» тощо) [2, ч. ч. 2-3 ст. 9], звичайні громадяни мають обмежений доступ до таких матеріалів. Наприклад, на веб-сайті Верховної Ради відсутні систематизовані дані про кількість проведених слухань у комітетах за певні періоди часу і, відповідно, процедуру проведення, питання, що розглядалися, та зміст прийнятих актів. В інформаційній мережі Інтернет, якою користується переважна більшість населення України, можна віднайти окремі рішення комітетів з цих питань. На жаль, стенограми виступів доповідачів та інших учасників залишаються для громадськості закритими.

Корисним нововведенням вважаємо запровадження тематичних форумів з оприлюдненням пропозицій щодо тематики слухань усіх зацікавлених осіб.

Позитивною є практика друкування матеріалів слухань окремими збірками, в яких зібрано інформацію про зміст рекомендацій, стенограму слухань, виступи доповідачів та інших учасників. Проте навіть у фондах столичних бібліотек таких видань обмаль. Вважаємо за доцільне впровадити хоча би вибірковий друк матеріалів слухань з найбільш значимих для державного будівництва питань. Обсяг видання складає приблизно сто сторінок (до прикладу, пізнавальним видалося джерело «Слухання у Комітетів на тему «Антикорупційна політика і практика: проблеми законодавчого забезпечення» / Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією» [12]).

Незважаючи на певні недоліки правового регулювання інституту слухань, така форма парламентського контролю є надзвичайно ефективною. По-перше, здійснення слухань профільним комітетом дозволяє підвищити професійність їх проведення, оскільки одним із принципів формування комітетів є фахова та професійна належність парламентарія. По-друге, такі заходи дозволяють «розвантажити» роботу самого парламенту, зосередитися на вирішенні законодавчих питань. По-третє, це дає можливість підвищити оперативність як при підготовці, так і проведенні слухань. За умов великої аудиторії не кожного разу вдається повноцінно проводити вказані заходи а також цивілізовано розв'язувати конфліктні ситуації при обговоренні спірних питань [13, с. 20].

Характеризуючи значення слухань, підтримуємо висловлену у наукових джерелах думку (О. О. Майданник [14, с. 434], Ю. Г. Барабаш [1, с. 81-82]) щодо необхідності проведення основного обсягу розслідувань і обговорень саме на рівні комітетів. Проте законодавчий орган повинен зберегти право проведення парламентських слухань із найбільш вагомих питань зовнішньої і внутрішньої політики. Доцільність такого підходу у реалізації контрольних повноважень обґрунтована статусом загальнодержавного представницького органу, який має виключне право виступати від імені усього народу України та приймати рішення на основі узгодження різнополярних політичних позицій.

Ю. Г. Барабаш пропонує запровадити практику виїзних слухань. На його думку, таке нововведення дозволить розширити перелік питань, які можуть бути предметом цієї форми парламентського контролю. Крім того, проведення слухань виключно в м. Києві обмежує, із-за фінансової складової, можливості організаторів по запрошенню зацікавлених осіб, особливо в тих випадках, коли мова йде про регіональну тематику слухань (наприклад, реформування вугільної галузі) [15, с. 94]. Дійсно, можна погодитися із наведеною пропозицією. Проте вважаємо виїзні слухання швидше винятком, аніж звичною практикою. Слід враховувати витрати членів комітету на відрядження (проїзд, проживання і добові, організацію стенографування), що, вірогідно, значно перевищуватимуть вартість оплати приїзду запрошених з інших регіонів осіб. Вирішити цю ситуацію можна, запровадивши практику проведення слухань у Конгресі США – мережеві телеконференції, які не вимагають фізичної присутності доповідачів [11, с. 17].

Проблемним залишається також питання юридичної сили актів комітетів, прийнятих за фактом організації і проведення слухань. Науковці виділяють акти з процедурних питань (виклик на слухання, запит про надання необхідних матеріалів тощо) обов'язкового для виконання характеру, та так звані підсумкові – обов'язкові для розгляду, в тому числі і для самого парламенту [15, с. 98]. Закон «Про комітети Верховної Ради України» (ч. 2 ст. 57) наголошує, що за несвоєчасний розгляд рекомендацій комітетів та несвоєчасне повідомлення їм про вжиті заходи посадові особи державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та об'єднань громадян несуть відповідальність у встановленому законом порядку. Проте реальні санкції юридичної відповідальності у законодавстві не прописані. Вважаємо за можливе застосовувати до винних посадових осіб засоби дисциплінарного впливу та конституційно-правової відповідальності – догану, виключення з партійних списків чи не включення у прохідну частину партійного списку на наступних виборах.

Висновки. Стан реалізації контрольних повноважень комітетів Верховної Ради України у формі слухань засвідчує, що цей вид контролю використовується з певними недоліками. Зокрема, звичайні громадяни не мають змоги ознайомитися з порядком денним проведених слухань, стенограмою виступів, щоби з'ясувати для себе позицію учасників стосовно актуальної проблеми. У бібліотечних фондах можна віднайти матеріали окремих слухань, але вони не систематизовані. Крім того, потребують удосконалення питання 1) відповідальності посадових осіб, запрошених на слухання, у випадку їх нез'явлення, невиконання чи неналежного виконання розпоряджень комітетів, 2) юридичної сили актів комітетів, прийнятих з питань організації проведення майбутніх слухань та за підсумками обговорення проблеми. Традиції комітетів парламенту не є усталеними, вони формуються з часом, з накопиченням досвіду практичної діяльності. Але залишати без уваги спроби удосконалити цей конституційно-правовий інститут не варто, оскільки здійснення контрольних повноважень комітетами визначає наявність реальної влади парламенту.

Література:

1. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект). Монографія. – Х.: Легас, 2004. – 192 с.
2. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 р.: станом на 15.09.2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

3. Ківалов С. В., Залюбовська І. К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади в Україні: Монографія. – К.: Юрид. л-ра, 2004. – 152 с.
4. Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади: Посібник / П. Кислий, Т. Браун та ін. – К.: Заповіт, 1997. – 98 с.
5. Коврякова Е. В. Парламентский контроль: зарубежный опыт и российская практика. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. – 192 с.
6. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. – К.: ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.
7. Положення про Апарат Верховної Ради України, затверджене розпорядженням Голови Верховної Ради України від 31.05.2000 р.: станом на 15.09.2011 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р.: станом на 15.09.2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р.: станом на 15.09.2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
10. Колесников В. Н. Парламентаризм и политическая стабильность в современной России / В. Н. Колесников. – СПб.: Изд-во «Гердо», 2010. – 176 с.
11. Слухання у комітетах Верховної Ради України. Процедура, коментарі, зразки документів: Практик. посіб. / Л. А. Андрієвська, Е. Р. Рахімулов (відп. ред); Програма сприяння парламенту України. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: [Б. в.], 2007. – 67 с.
12. Слухання у Комітеті на тему «Антикорупційна політика і практика: проблеми законодавчого забезпечення» / Комітет Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. – К.: СПД Москаленко О. М., 2009. – 96 с.
13. Слухання у комітетах Верховної Ради України. Процедура, коментарі, зразки документів: Практик. посіб. / відп. ред Л. А. Андрієвська, Е. Р. Рахімулов; Програма сприяння парламенту України. – 2-е вид., доп. – К.: К. І. С., 2002. – 186 с.
14. Майданник О. О. Теоретичні проблеми контрольної функції парламенту України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02. – К., 2008. – 632 с.
15. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Х., 2003. – 205 с.

*Проценко О. В., Східноукраїнський
національний університет імені В. Даля*

ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ - ПАРТИСИПАТОРНА ЧИ ДЕЛЕГАТИВНА, «СИЛЬНА» ЧИ «КРИХКА»?

В статті аналізується відповідність демократії в сучасній Україні засадам теорії партисипаторної демократії, досліджується характер, форми та правове закріплення механізмів залучення громадян до участі у політичному процесі.

В статье анализируется соответствие демократии в современной Украины принципам теории партисипаторной демократии, исследуется характер, формы и правовое закрепление механизмов вовлечения граждан, к участию в политическом процессе.

In the article accordance of democracy in modern Ukraine to principles of theory of participatory democracy is analysed, character, forms and legal fixing of mechanisms of citizens' engagement in participation in a political process is studied.

З часів прийняття історичного акту, що проголосив українську державу незалежною, минуло вже понад 20 років, а той швидкий стрибок у бік демократії, радикальний відхід від державного устрою радянського типу, способів здійснення влади і загально-прийнятої системи колективістських цінностей перетворився на процес демократичного транзиту з вітчизняною специфікою. І один із таких специфічних проявів полягає в тому, що даний процес все більше набуває характеру перманентного, такого, який, використовуючи математичну термінологію, «прагне до нескінченності», а в повсякденній політичній свідомості українців нагадує «топтання на місці». Між тим, саме рівень буденного сприйняття громадянами публічної політики як невід'ємної складової суспільної сфери, виявляється вкрай важливим показником успіхів демократичних перетворень та здобутків. Саме у особистісному вимірі формуються базові засади оцінювання ефективності та досконалості демократії, формуються умови для підтримання стабільності та подальшого розвитку політичної системи.

Розбіжності у підходах дослідників до розуміння ролі особистості у творенні політики утворюють собою критерії належності

їх до тих чи інших теорій здійснення демократії. І течією, яка найбільшу увагу приділяє саме визначенню громадянина як основного і найбільш пріоритетного учасника політичного процесу, є партисипаторна концепція демократії (від. англ. «participation» – участь), яку ще прийнято називати «демократією участі»

В даній статті автором взято за мету визначити стан вітчизняної демократії з позицій відповідності її до партисипаторних критеріїв оцінювання, проаналізувати необхідність стан та межі партисипації громадян в управлінні державою.

Політична система так чи інакше має створювати механізми і процедури, через які громадяни та колективні суб'єкти суспільних відносин доносять до влади свої вимоги і Україна не є у цьому винятком. Ці механізми мають окреслюватися формами політичної участі, які залежать від цілого комплексу обставин, зокрема від контексту, в якому відбувається реалізація політичної участі громадян, – в першу чергу від специфіки існуючого режиму і параметрів політичної ситуації, що склалася.

Як відзначає український дослідник В. Бортніков, проблема демократизації є невід'ємною від дослідження та визначення політичної участі громадян, оскільки саме масштаби участі, її форми та ефективність є визначальними чинниками демократичності політичного режиму кожної країни [1, с. 41]. Найбільш повне теоретико-методологічне підґрунтя дослідження політичної участі було розроблено у працях таких зарубіжних вчених як Б. Барбер, Дж. Нагель, А. Марш, Л. Мілбрайт, К. Пейтмен, Г. Алмонд, М. Каазе, Р. Даль, Н. Най, Б. Гуттенбергер, С. Ліпсет, Й. Шумпетер, Л. Даймонд та ін.

Серед вітчизняних авторів також значну увагу проблемам функціонування політичної участі у вітчизняному процесі демократизації приділяли І. Воронов, О. Чемшит, Г. Зеленько, В. Бортніков, Н. Ротар, Р. Чупрін, О. Максимова.

Серед усіх наукових підходів найбільш глибокий зміст ролі пересічного громадянина у політиці містить у своїх положеннях теорія партисипаторної демократії, до ідеологів та фундаторів якої слід відносити перш за таких дослідників як Б. Барбер, К. Пейтмен, Л. Ле Дюк, Дж. Менсбридж, Дж. Ф. Ціммерман, Дж. Вольф та ін. Інтегральною характеристикою даної теорії виступає широка суспільна партисипація, що являє собою свідому, активну політичну участь громадян у формуванні, виробленні та реалізації

політичних рішень. Участь громадян, на думку Дж. Ф. Ціммермана, має бути постійною й розпочинатися на стадії планування нової програми (чи проекту), і тривати після її запровадження, щоб забезпечити ефективність даної програми (чи проекту), як вважає теоретик демократії участі. На його думку, «всі громадяни повинні якомога більшою мірою мати рівні можливості для участі, слід забезпечити їм змогу висловитися, надати їм повну інформацію, доступ до засобів масової інформації тощо.» [2, с. 264].

Демократію, яка не відповідає вимогам забезпечення широкої та постійної участі простих громадян в політичному управлінні, Б. Барбер називає «крихкою» (thin democracy), антиподом якої є «сильна» (strong democracy) [3, с. 255].

Звичайним є те, що зовсім не кожний прояв політичної участі громадян може бути охарактеризований як такий, що відповідає вимогам моделі партисипаторної демократії. До партисипації не відносяться, наприклад, мобілізовані форми участі громадян у політиці, якими, за класифікацією С. Хантінгтона, слід відносити вимушену участь в політичних діях під тиском держави, дією страху, підкупу, боргу і інших неpolітичних стимулів, характерну для традиційних суспільств, авторитарних і тоталітарних політичних режимів [4, с. 239].

Проблеми, які покликані вирішувати партисипаторні механізми в державі є аналогічними тим, які на даний момент є нагальними для вітчизняної політичної системи і становлять серйозну суспільну небезпеку для молодшої української демократії. Відмежування влади у своїх діях від народних сподівань вже давно не є звичною темою у численних політичних дискусіях. Висока явка під час виборів Президента України (66,76 % – у першому і 69,15 % – у другому турі) [5] чи парламентських виборів у 2007 р. (57,94 %) [6] в даному випадку не може слугувати показником легітимності існуючої системи політичної участі, адже електоральна участь, на думку французького політолога П. Рознавалова, особливо в умовах поляризованого суспільства не здатна повністю висвітлити стан демократичного розвитку так само, як і не може виступати єдиним вихідним джерелом демократичної влади [7]. Аналогічної думки дотримується українська вчена Н. Ю. Ротар, яка серед форм політичної участі виділяє три загальні типи – електоральну, дискурсивну і політичну. Н. Ю. Ротар вважає, що точніше висвітлює демократичну сутність держави і є справляє найбільш вагомий вплив громадян на політичну систему саме

дискурсивна модель політичної участі, яка, «незважаючи на певні протиріччя, здатна забезпечити системну рівновагу в структурі політичної системи» [8, с. 6].

Українськими реаліями є те, що реалізація громадянами своєї традиційно демократичної ролі виборця як суб'єкта формування влади, не дозволяє говорити про наступну самореалізацію ними у сфері вже безпосереднього її здійснення. Представницький вимір влади, пріоритетність якого притаманна ліберальним та елітарним концепціям демократії, у вітчизняному політичному житті не виявляється легітимним. Так, згідно до даних останніх досліджень центру Разумкова (квітень 2011 р.) рівень довіри до політичних партій, як основних трансляторів суспільних інтересів, є вкрай низьким – загалом 77,1 % українців в тій чи іншій мірі не довіряють цьому інституту влади [9]. Незадовільною впевнено можна назвати і ситуацію з довірою українців до суб'єктів так званого «третього сектору», а саме громадських організацій та рухів – у сукупності фактично не довіряє їм половина населення (50,9 %) [10].

Рівень суспільного невдоволення в Україні є традиційно високим і систематично корелюється зі збільшенням комунікаційної дистанції у стосунках з органами влади. При цьому традиційні представницькі інституції демократії жодним чином не виглядають у світогляді середньостатистичного громадянина як такі, що здатні ефективно представляти і реалізовувати його особисті та загально суспільні інтереси. Спроможність громадян впливати на владу також є майже катастрофічною – 72,8 % та 62,8 % респондентів заявляють, що жодним чином не впливають відповідно на центральну та місцеву владу [11].

Наведені дані яскраво засвідчують, що такі елементи партисипаторної демократії, як участь громадян у безпосередній підготовці, прийнятті суспільно-політичних рішень та здійснення належного контролю за їх виконанням у поза виборчий період є дуже обмеженими.

При цьому слід відзначити, що Україна як держава об'єктивно володіє широким спектром номінальних демократичних здобутків і результатів в сфері утворення влади, як наприклад виборне формування основних демократичних політичних інститутів, зокрема, представницьких органів різних рівнів та політичних партій, наявність визнаної світовим співтовариством Конституції, яка закріплює демократичний характер розподілу владних повноважень, розбудова багатопартійної системи тощо.

Проте, рух до демократії, у розумінні американського транзитолога Л. Даймонда, ще не передбачає обов'язкову наявність реальної, якісної демократії [12, с. 18]. Перехідні або транзитивні суспільства, які знаходяться у процесі структурної і ціннісної перебудови системи влади, можуть за багатьма ознаками справді нагадувати чи бути наближеними до демократичних, але саме через такі нехтування таких показників як рівень партисипації, відсутність у народу поза електоральних важелів контролю та впливу на діяльність органів влади, відчуття у переважної більшості громадян своєї непотрібності політичній системі призводить до існування неякісної демократії. Як з цього приводу зазначає М. Головатий: «Парадокс сучасного «демократичного» режиму в Україні полягає в тому, що народ, будучи (за Конституцією) єдиним джерелом влади, фактично такої влади не має і не здійснює – ні законодавчої, ні виконавчої» [13, с. 131].

Такі «напівдемократії» аргентинський політолог Г. О'Доннел називає «делегативними», які базуються на передумові, що перемога на виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами існуючих владних стосунків і визначеним Конституцією терміном перебування у влади [14]. При цьому контроль з боку громадян або взагалі відсутній, або носить фрагментарно-ситуативний характер і не має істотного впливу на перебіг політичного процесу.

Характеризуючи політичний режим в Україні як потенційно неототалітарний, В. Полохало серед семи факторів, що спричиняють таку ситуацію, першим виділяє відчуження суспільства від влади при одночасній багатовимірній залежності від неї [13, с. 175].

Таку асиметричну діалектичну суперечливість покликане подолати застосування форм партисипаторної демократії на різних рівнях здійснення влади.

До головних інститутів, що здатні забезпечити належний рівень включення громадян у процес прийняття політичних рішень, автори теорії відносять такі, що належать до безпосередніх форм здійснення демократії, а саме референдуми і плебісцити, які різняться між собою ступенем імперативності прийнятих рішень. При проведенні плебісциту, на відміну від референдуму, громадяни лише висловлюють свою думку з певного питання, яке винесено на голосування, і таким чином, функції плебісциту обмежується фіксацією народної волі та інформування влади про наявні

настрої, інтереси які мають місце в суспільстві на даний момент. Як і консультативний референдум, плебісцит слугує інструментом комунікації у системі відносин «влада-громадяни». Плебісцит являє собою більш «м'яку» форму безпосередньої демократії за якої меншою мірою можливі загрози від хибного варіанту вирішення поставленої проблеми через недостатній рівень компетенції громадян у певних сферах знань [15, с. 113-115].

Серед інших механізмів партисипаторної демократії можна виділити різноманітні форми реалізації громадянських ініціатив (в тому числі законодавчої) як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях та можливість відзивати депутата або достроково припиняти повноваження широкого кола виборних посадових осіб.

До інших конкретних форм партисипаторної демократії слід відносити інститут громадських слухань, громадська експертиза діяльності органів влади та політичних рішень, громадське лобювання тощо. Таким чином, створюється система найвищої відповідальності лідерів перед рядовими членами суспільства, механізм прямого управління громадян соціальними і політичними інститутами.

З точки зору нормативно-правового регулювання, способи здійснення та механізми партисипаторної демократії в Україні формально є представленими у чинному законодавстві. Конституція України передбачає участь громадян у всеукраїнському та місцевому референдумах, а також право громадян направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Трактуюннтя 5 Статті Конституції передбачає реалізацію народом України законодавчої ініціативи, проте зміст даного положення або жодного іншого в Основному Законі прямо не врегульовує такого права. Таким чином, в чинній редакції Конституції України відсутні засади реалізації такої впливової форми партисипації громадян як народна законодавча ініціатива [16].

З іншого боку, не можна не відзначити, що нормативна база в площині закріплення засад участі громадян у прийнятті рішень постійно збільшується та оновлюється. Серед документів, що регулюють дані відносини, можна назвати Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р., останні зміни – 2011р.), Закон України «Про звернення громадян» (1996 р., останні зміни – 2009 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р., останні

зміни – 2010 р.), Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2004 р.), Постанова КМУ № 215 «Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (2006 р.) та інші документи [17, с. 21].

Як вбачається з переліку нормативних актів, велика питома вага у них стосується рівня здійснення так званої «локальної демократії», тобто рівня місцевого самоврядування. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» надає територіальним громадам право брати участь у процесі прийняття рішень та висловлювати позицію громадян. Це стає можливим завдяки запровадженню таких механізмів, як загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання. Однак, закон знову ж таки чітко не визначає порядок реалізації цих прав, передбачивши, проте, що відповідні процедури будуть визначені в статутах територіальних громад або ж в окремих положеннях місцевих рад.

На жаль, у переважній більшості населених пунктів України немає ні статутів територіальних громад, ні спеціальних положень місцевих рад. В тих містах, де статuti є ухваленими, механізми громадської участі часто-густо відрегульовано на користь не громади й громадянина, а органу місцевого самоврядування. Громадські ради виконують за таких умов декоративні функції. Це унеможливлює реалізацію прав громадян на участь у вирішенні питань місцевого значення. Як результат, спостерігається неефективне управління, загострення соціальних конфліктів та широке розповсюдження радикальних форм громадського волевиявлення, таких як мітинги, пікети, страйки [18, с. 5].

Аналіз наявних положень про місцеву ініціативу дає змогу зробити висновок, що процедури реалізації такого права повсюдно значно ускладнені через запровадження значних дискримінаційних обмежень, що не відповідають нормам чинного законодавства [18, с. 5].

Ситуація може бути змінена на краще завдяки активній позиції самих громадян, через наявну демонстрацію органам влади своєї готовності і спроможності взяти на себе відповідальність за власне життя, за покращення власного життєвого простору. Це твердження видається правильним ще в контексті того, що сама місцева влада в своїй поточній конфігурації всупереч декларованій прихильності до взаємодії з громадою, навряд чи є заінтересованою відчувати на собі активний громадський вплив.

В той же час і громадяни не квапляться брати на себе певний тягар партисипаторної активності.

Для теорії партисипаторної демократії звичним є те, що громадяни виявляють себе носіями певного виду політичної відповідальності, яка полягає в усвідомленні відповідальності не тільки за свої активні дії, а й за власну бездіяльність. Тобто, якщо громадяни ведуть себе по відношенню до владних інститутів, до політики загалом пасивно, не виражають своєї підтримки чи невдоволення у конструктивних, спрямованих на досягнення конкретної мети діях, то це певним чином дає владі «розслабитися», сприяє розмиванню зв'язків вертикального діалогу і в остаточному підсумку призводить до безвідповідального, неефективного функціонування влади.

Підводячи підсумок, можна дійти висновку, що на сучасному етапі, поряд із беззаперечними демократичними надбаннями, Україну не можна вважати державою з ефективною, якісною демократією, адже громадяни як основний носій влади самі себе такими не відчують, а отже – не ідентифікують, що є серйозною перешкодою до подальшої демократичної модернізації вітчизняної політичної системи.

При наявності нормативного забезпечення дії партисипаторних механізмів (хоч і недосконалого), не можна не погодитись з тим, що в Україні більшість населення, яке здебільшого є носієм пострадянської політичної культури, на даний момент не вдається до широкої партисипації, конструктивних дій на різних рівнях функціонування влади, що є вельми вигідним головним акторам української політики, адже так їм легко використовувати, наприклад, електоральні настрої задля досягнення власних суто корпоративних, а не суспільно значущих цілей. Аморфність, небажання підвищувати свою громадську компетентність і вдаватися до активного впливу на влади з боку широкого загалу «вигодовує» тим самим безвідповідальну та непрозору владу, зводить нанівець усі минулі демократичні досягнення та здобутки.

В рамках вирішення даної проблеми принципово важливо відійти від існуючої системи вироблення політичних рішень, коли роль громадського загалу в політиці зводиться до пасивного споживання політичного продукту, запроваджувати функціонування партисипаторних механізмів, які перетворюють громадян у активного суб'єкта не тільки формування, а й здійснення влади у суспільстві.

Література:

1. Борніков В. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії / В. Борніков // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 38 – 50.
2. Ціммерман Дж. Ф. Учасницька демократія: відродження популізму / Дж. Ф. Ціммерман // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 263 – 303.
3. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / Барбер Б. // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 254 – 262.
4. Грачев М. Н. Политическое участие. Зарубежная политология: Словарь-справочник. / М. Н. Грачев // [Под ред. А. В. Миронова, Г. А. Цыганкова]. – М.: Социально-политический журнал, Независимый открытый университет, 1998. – С. 239 – 241.
5. Статистичні дані [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WR0011>.
6. Офіційні статистичні дані [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.
7. Першин П. Ковачич. Кризис западной демократии [Електронний ресурс] / Петер Ковачич Першин. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ruskline.ru/analitika/2009/12/10/krizis_zapadnoj_demokratii/.
8. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: [Монографія] / Н. Ю. Ротар – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
9. Статистичні дані [Електронний ресурс]: сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82.
10. Статистичні дані [Електронний ресурс]: сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81.
11. Статистичні дані [Електронний ресурс]: сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу до ресурсу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=441.
12. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Ларрі Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10 – 25.

13. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів / М. Ф. Головатий. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 228 с.
14. О’Доннелл Г. Делегативная демократия [Електронний ресурс]. / Гільермо О’Доннелл – Режим доступу до ресурсу: <http://politzone.in.ua/index.php?id=388>.
15. Шведа Ю. Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії / Юрій Шведа // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 112 – 124.
16. Конституція України [Електронний ресурс]: Офіційний сайт Верховної Ради України (ВВР) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – N 30. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254_%EA_%2F96-%E2_%F0.
17. Панцир С. Взаємодія влади і громадськості через механізм громадських рад: стан і перспективи / С. Панцир, А. Крупник // Збірник матеріалів з питань діяльності дорадчо-консультативних органів в Україні. [За ред. Г. Усатенко]. – К.: Фонд "Європа ХХІ", 2008. – 92 с.
18. Лациба М. В. Як територіальна громада може впливати на вирішення питань місцевого значення / М. В. Лациба, В. В. Бондаренко – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 108 с.

УДК 321.01

Дунаєва Г. О., ДЗ "ПДПУ імені К. Д. Ушинського"

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА: КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР

У статті розкривається інтерпретація феномену політичної відповідальності як комунікативного процесу. Основою політичної відповідальності, за такого розуміння, виступає не діяльність влади, а відносини між інформованими громадянами та владою (концепція «відповідального громадянина»). Наголос робиться на тому, що у сучасних умовах ці відносини опосередковані мас-медіа.

В статье раскрывается интерпретация феномена политической ответственности как коммуникативного процесса. Основой политической ответственности, при таком понимании, выступает

не деятельность власти, а отношения между информированными гражданами и властью (концепция «ответственного гражданина»). Акцент делается на том, что в современных условиях эти отношения опосредованы масс-медиа.

The article deals with the interpretation of the phenomenon of political responsibility as a communicative process. The basis of political responsibility for such an understanding, not acting government activities, but relationships between citizens and authorities (the concept of «responsible citizen»). Emphasis on the fact that in modern conditions that relationship mediated by the media.

Дослідження феномену політичної відповідальності набуває особливої актуальності у перехідні періоди життя суспільства. Це не дивно через те, що саме під час змін виникає криза довіри між суспільством та владою, що обумовлює необхідність пошуку механізмів підвищення ефективності у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, забезпечення сталого розвитку.

Сучасний етап розвитку політичної системи характеризується істотними зрушеннями у взаєминах людини і влади, трансформаціями пануючої картини світу, розвитком глобалізаційних процесів та інформаційних технологій.

Демократизація пострадянських суспільств, плюралізація політичного простору зруйнувала системно-групові зв'язки соціальної й політичної сфер, які складались протягом десятиліть радянського режиму.

У країнах консолідованої демократії актуалізуються проблеми, пов'язані із становленням інформаційного суспільства. Один із головних викликів сучасної доби полягає у тому, що соціальна основа політичної влади поступово трансформується та заміщується, а взаємодія влади та суспільства опосередковується масовими комунікативними процесами. Стали випадати цілі проблемні блоки, що традиційно ініціювали та супроводжували масову політику доби модерну: функціонування політичних інститутів національної держави, права людини (захист особистих даних, інтелектуальна власність та ін.), захист особистості від необґрунтованого державного втручання, забезпечення необхідних для життя соціально-економічних стандартів та ін.

Однією із суспільних інституцій, які трансформуються під впливом інформаційних процесів, виступає інститут політичної відповідальності. Це пов'язано із тим, що змінюються основи політичної взаємодії органів державної влади та інститутів

громадянського суспільства. У сучасному світі індивід у політичному просторі діє не стільки під впливом ідеологій, скільки підпадає під тиск «м'якої влади» інформаційних повідомлень, які визначають політичний порядок денний. Новизна такого стану речей ілюструється новими термінами і характеристиками: реципієнт, дивідуум, мереженін (замість громадянина), актор, медіакратія тощо.

З іншого боку, суспільства, що прагнуть до здійснення влади демократичним шляхом, зіштовхуються з проблемою розумного обмеження демократичних свобод індивіда на користь суспільного блага. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі індивідів у демократичному процесі призводить до міфологізації й гіперболізації ступеня їхньої участі в процесі прийняття суспільно-значущих рішень інформаційної доби.

Необхідно враховувати, що «Основою для комунікацій у політичній реальності є відмінності у трактуванні «суспільного блага» і шляхів його досягнення. У результаті комунікативного протиставлення виникають конфлікти, єдиний політичний вихід з яких у сучасному світі лежить в галузі комунікації і реалізується (або – не реалізується) у формі політичного діалогу» [4].

Проблема політичної відповідальності пов'язана із широким колом питань, які стосуються усіх сфер суспільного життя та аспектів соціально-політичної взаємодії. Саме тому воно характеризується багатогранністю, що ускладнює його визначення та застосування у політичних дискусіях та дискурсі мас-медіа.

Складовими політичної відповідальності у сучасному суспільстві виступають як юридичні норми, що закріплюють адміністративну, або кримінальну відповідальність державних службовців, так і норми моралі, на основі яких громадяни оцінюють діяльність політичних акторів у відповідності до певних критеріїв. Саме тому, однією із головних складових політичної відповідальності виступає відповідальність громадян, їх бажання та здатність оцінювати дії політиків на основі наявної інформації та відмовляти у підтримці безвідповідальним політикам.

Дослідженню феномену політичної відповідальності, розкриттю його взаємозв'язку із політичною діяльністю, політичною свідомістю та політичним вибором присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Р. Маккіон, Х. Йонас, Х. Ленк, К. Мітчелл, П. Друкер, Д. Ледд, Г. Ложкін, О. Лазорко, О. Лейст, Н. Мінкіна, М. Солодка, В. Торяник, Ф. Рудич, І. Кресіна,

Г. Щедрова, М. Михальченко, С. Рябов, С. Наумкіна, І. Воронов, Р. Павленко, Ю. Сурмін, О. Токовенко, О. Чемшит та ін.

Розуміння політичної відповідальності влади з боку громадян безпосередньо залежить від аксіологічної сфери, тобто тих цінностей та інтересів, які панують у даному конкретному суспільстві. Водночас, політична відповідальність виступає важливим елементом у структурі політичної діяльності. Це обумовлене важливістю суспільного контролю за діями політичних акторів, пошуком оптимальної моделі управління для уникнення негативних наслідків неефективного урядування. Також реалізація принципів політичної відповідальності забезпечує зворотній зв'язок громадян із владою, сприяє підзвітності влади. Феномен політичної відповідальності пов'язаний із делегуванням владних повноважень.

Важливою складовою політичного процесу у демократичних країнах виступає відповідальність громадян, інститутів громадянського суспільства та представників мас-медіа, які виконують функції критики та контролю владних інституцій в інтересах суспільства.

Усі ці аспекти досліджуваної проблеми повною мірою стосуються політичної реальності сучасної України. Можна стверджувати, що брак політичної відповідальності виступає однією із головних причин, яка гальмує перехід від посткомуністичної політичної системи до демократії та ринкової економіки.

На думку українського автора В. Торяника, у сучасних дослідженнях бракує аналізу взаємної відповідальності державної влади та громадянина, яка виступає основою правової держави. Він вважає, що «осторонь магістрального напрямку досліджень правової держави виявився аспект, пов'язаний з обопільною відповідальністю двох сторін суспільних відносин у правовій державі – державної влади і громадянина» [3].

Складнощі, пов'язані із реалізацією на практиці задекларованих цілей суспільного розвитку у пострадянських країнах, пошуком оптимальної моделі взаємодії держави та суспільства свідчать про необхідність утворення дієвих механізмів політичної відповідальності. Безумовно, це тривалий процес, у якому беруть участь актори політичного поля, представники мас-медіа, бізнес-середовище та інститути громадянського суспільства.

Він не обмежується електоральним періодом, а охоплює сферу політичної взаємодії, усі стадії політичного процесу та аспекти

формування правової держави. «У цьому контексті звернення до проблеми взаємної політичної відповідальності державної влади і громадянина покликано сприяти подоланню сформованої односторонності і формуванню системного уявлення про природу і принципи функціонування сучасної правової держави» [3].

Історично генеза феномену політичної відповідальності відбувалась у межах європейської цивілізації, а її джерелом виступали механізми політичної відповідальності, які широко застосовувались у політичній практиці Давньої Греції. Мова йде про впровадження принципу змагальності – агону – у життя (не лише політичне) полісу, відповідну структуру влади (народні збори (Екклесія), рада, магістрати), появу письмових законодавчих кодексів та суда присяжних (гелієї), процедуру таємного голосування. Слід відзначити, що політична відповідальність у полісі була пов'язана із владними механізмами та їх ідеологічним обґрунтуванням (матрімоніальні зв'язки родів, аристократична еліта, демос, як колектив громадян, республіка, тиранія).

Одним із дієвих механізмів політичної боротьби виступав остракізм, який, на нашу думку, можна інтерпретувати в якості елементу політичної відповідальності у полісах. Остракізм свідчив про тактичну поразку політика (проте не остаточну – відомі випадки, коли після повернення політик все ж таки добивався влади). При цьому остракізм, тобто вигнання із полісу найбільш впливових громадян терміном на десять років, застосовувався не лише за певну провину, а і для «профілактики», з метою запобігання потенційного встановлення диктатури [Див. детал.: 2]

На сучасному етапі розвитку політичної думки розуміння політичної відповідальності пов'язується із еволюцією демократичної політичної системи, становленням правової держави та ринкової економіки. Політична відповідальність поділяється на «ретроспективну» та «перспективну», негативну та позитивну. Перша стосується відповідальності за вчинки політичного актора, які були скоєні у минулому. Це не лише юридична відповідальність, а і відмова суспільства у довірі, за якою невідтворюється слідство відставка. Друга – це усвідомлення мети власної політичної діяльності та обумовленість дій актора обов'язком реалізовувати суспільно значимі функції. Негативна відповідальність пов'язана із застосуванням юридичних санкцій щодо правопорушника.

З інституційної точки зору, політична відповідальність – це інститут соціальної відповідальності політичних акторів за по-

літичні дії, їх ефективність та результативність. У нашій країні відбувається процес інституціоналізації політичної відповідальності, який складається із вдосконалення нормативно-правової бази та розвитку демократичних процедур, у тому числі – виборчих, які мають сприяти створенню простору раціонального політичного вибору громадянина.

У сучасних умовах політична відповідальність не обмежується регулюванням діяльності влади правовими нормами. Варто згадати вислів О. Гьоффе про те, що «Відкритим є питання відповідальності за правотворчість. Воно переводить нас від правовизначального до правонормуючого розуму. Адже право як таке не передбачає певної правотворчості. З точки зору відповіді на це питання, за принципом демократії йдеться про народ як єдність правових громадян» [1, 35].

У представленому розумінні політичної відповідальності акцент переноситься з дій та відповідальності влади на відносини у суспільстві, формуванні «правового» відповідального громадянина.

Можна погодитись із тим, що політична відповідальність, виступаючи окремим феноменом політичного життя, пов'язана із соціальною відповідальністю, як в аксіологічному вимірі, так і у діяльнісному. Політична відповідальність напряму відноситься до сфери політичної діяльності, тобто пов'язана із відносинами влади, яка розуміється не лише як засіб підкорення та панування (Т. Гоббс, М. Вебер), а і як комунікативний процес узгодження групових інтересів (Г. Арендт).

Теорія комунікації наголошує на необхідності налагодження постійно діючих зв'язків, комунікативних каналів між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства з метою посилення політичної відповідальності. Це стосується не лише вертикальних комунікацій (держава – суспільство), а і горизонтальних – між різними владними органами та суспільними групами. І у першому, і у другому випадку вкрай важлив стає діяльність мас-медіа, завдання яких полягає у вчасному та якісному інформуванні зацікавлених сторін.

У сучасних умовах політична діяльність починається із процесу інтерпретації інформації, а простором політичної взаємодії стають інформаційні повідомлення мас-медіа, які певним чином впливають на формування громадської думки, структуру та правила політичної гри. Ці процеси повною мірою

стосуються і такого феномену, як політична відповідальність. Комунікативний вимір політичної відповідальності полягає у загальному, узгодженому визначенні сутності відносин між політичними акторами та суспільством, яке складається під впливом діяльності мас-медіа та приймається більшістю учасників у ході комунікації.

Технологічний розвиток надає можливості для реалізації механізмів політичної відповідальності, як динамічного процесу безперервного узгодження дій та рішень між владою та суспільством. В якості прикладу можна навести механізм електронного урядування. Тобто не лише оцінювання діяльності владних інституцій з боку громадян, а і впливу на процес прийняття рішення – від формулювання суспільної проблеми до реалізації (впровадження) управлінського рішення та модифікації політики. Таким чином, розширюється простір політичної участі громадян у політиці, а значить – змінюється механізм політичної відповідальності.

Розширення простору політичної комунікації призводить до підвищення рівня публічності у реалізації влади. Успішність політичної комунікації сьогодні визначається не просто відповіддю контрагента інформаційних повідомлень влади, а постійним обміном інформацією. Знаходячись у безпосередній залежності від рівня розвитку соціально-економічного прогресу, політична комунікація відтворює норми і цінності, які прийнятні для даного суспільства. Крім того, за допомогою обміну інформацією між керуючими і керованими політична комунікація допомагає приймати узгоджені рішення.

Для специфічної сфери політичної взаємодії влади та громадян, якою виступає політична відповідальність, важливими стають наступні чинники впливу мас-медіа на владу. По-перше, зміна системи представництва громадянських інтересів у відповідності до вимог медійного формату. По-друге, створення нових форм комунікації у сфері публічної влади та певна віртуалізація політичного простору [Див. детал.: 4]

Особливо відчутним вплив масової інформації, комунікативних технологій на взаємодію влади та суспільства стає під час електронних змагань.

Таким чином, комунікаційна взаємодія сучасної доби, опосередкована технологічними новаціями, трансформує інститут політичної відповідальності та створює нові виклики для демократії.

Література:

1. Гюффе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гюффе. – Пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.
2. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин: Учебное пособие по спецкурсу для исторических факультетов / И. Е. Суриков. – М.: РФСОН, 2009. – 256 с.
3. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі / В. Торяник. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Спеціальність: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 17 с.
4. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

УДК 316.346.2-005.2

Краснопольська Т. М., НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ КОНСТРУКТИ ГЕНДЕРА

У статті розглянуто становлення поняття «гендер» крізь призму становлення різних теорій та концепцій гендера: теорія соціального конструювання гендера, гендера як стратифікаційної категорії, гендера як культурної метафори. Детально розглянуті теорії формування гендерних ролей.

В статье рассмотрено становление понятия "гендер" сквозь призму становления различных теорий и концепций гендера: теории социального конструирования гендера, гендера как стратификационной категории, гендера как культурной метафоры. Детально рассмотрены теории гендерных ролей.

The article considers the establishment the concept of "gender" in the light of the formation of various theories and concepts of gender: the theory of social construction of gender, gender as a stratification category, gender as a cultural metaphor. Then reviewed in detail the theory of formation gender roles.

Починаючи з 1980-1990 роки у світі стали досить поширеними гендерні дослідження. Однак як розуміння і використання самого поняття «гендер», так і методи, що застосовуються в ході

досліджень дуже різні. Так, поняття "гендер" у різних соціально-психологічних школах має наступний зміст:

- зведена соціобіологічна характеристика особистості;
- соціальний статус, що досягається;
- сукупність соціальних ролей;
- культурна схема (С. Л. Бем);
- соціальний інститут (Дж. Лорбер);
- система міжособистісної взаємодії, гендер як технологія пред'явлення себе в просторі соціальної взаємодії (Дж. Батлер).

Тому для кращого розуміння суті поняття «гендер» вважаємо актуальним розгляд в даній статті основних теорії та концепції гендера, а також їх складових.

В цілому можна виділити три основні теорії гендера.

Перша з них – теорія соціального конструювання гендера, або розуміння гендера як соціальної конструкції. Розуміння того, що дихотомія статей змодельована і продовжує моделювання культуурою, є ключовим положенням, яке ставить під сумнів правомірність сучасного стану речей, який проголошує стать онтологічною категорією, а тим самим виправдовує і надання різних можливостей для розвитку чоловіків і жінок. З цих позицій дається визначення гендера як «організованої моделі соціальних стосунків між чоловіками і жінками, що конструюється основними інститутами суспільства». Виділяють два постулати такого підходу:

- 1) гендер конструюється шляхом соціалізації, розподілу праці, системою гендерних ролей, сім'єю, засобами масової інформації;
- 2) гендер формується і самими індивідами – на рівні їх свідомості (тобто гендерної ідентифікації), прийняття заданих суспільством норм і підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки тощо).

Створювати, конструювати гендер – означає створювати такі відмінності між хлопчиками і дівчатками, чоловіками і жінками, які не є природними, сутнісними чи біологічними.

При розумінні гендера як соціального конструкта виділяють наступні характеристики гендера:

- біологічну стать;
- статево-рольові стереотипи:, поширені в тому чи іншому суспільстві;
- гендерний дисплей – різноманіття проявів, пов'язаних з суспільними приписами норм чоловічої та жіночої дії і взаємодії [1, С. 77-78].

Поняття гендерний дисплей введено І. Гоффманом для опису соціальних аспектів статі. Воно виражає безліч проявів культурних складових статі – гендерні стереотипи, статево-рольові норми та статево-рольову ідентичність. Гендерний дисплей являє собою механізм створення гендера.

У відповідності з даним підходом гендер постає як вимір соціальних відносин. Індивід засвоює певні правила поведінки та установки, які суспільство вважає відповідними до їх гендерних ролей, у процесі соціалізації.

Ключовими поняттями за такого підходу є гендерні стереотипи та ролі.

Гендерний стереотип представляє собою стійкий, спрощений, емоційно забарвлений образ поведінки і рис характеру чоловіків і/чи жінок. Приладами можуть бути такі стереотипи патріархального суспільства: явно завищена оцінка всього того, що стосується чоловічої статі; подвійний стандарт статевої моралі з переважним забезпеченням свободи знову ж таки для чоловіків; уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між чоловіками і жінками (так, для жінки найзначущою соціальною роллю в патріархальному суспільстві вважається роль домогосподарки, матері, а чоловіка приписується приписується активність у громадському житті, професійний успіх, відповідальність за забезпечення сім'ї) тощо.

Під гендерною роллю розуміють систему соціальних стандартів, вказівок, нормативів, очікувань, яким людина повинна відповідати, щоб її визнали як чоловіка чи жінку. В гендерну роль входять всі думки, почуття, слова і вчинки, які вказують на те, якої статі індивід. Гендерна роль виражає гендерну ідентичність, гендерна ідентичність є внутрішнім переживанням гендерної ролі.

Друга теорія – розуміння гендера як мережі, структури чи процесу, тобто гендера як стратифікаційної категорії в сукупності інших стратифікаційних категорій, розгляд гендера в ряду таких стратифікаційних категорій, як клас, раса, вік.

Наступні компоненти можуть розглядатися як етапи становлення гендера як статусу та структури:

1. стать (sex) як біологічна категорія – безпосередньо дане поєднання генів і геніталій; допологової, підпаростковий і дорослий гормональний набір;

2. стать (sex) як соціальна категорія – призначення від народження, засноване на типі геніталій;

3. статева (sex-gender) ідентичність – усвідомлення себе як представника даної статі, відчуття свого жіночого і чоловічого тіла, усвідомлення своєї приналежності до статі в соціальному контексті;

4. стать (gender) як процес – навчання, прийняття ролі, оволодіння поведінковими діями, що вже освоєні в якості таких, що відповідають певному гендерному статусу;

5. стать (gender) як статус і структура – завершення оформлення гендерного статусу індивіда як частини громадської структури, приписаних відносин між статями, особливо структури панування і підпорядкування [2, С. 248-260].

Третя теорія – розуміння гендера як культурної метафори. Чоловіче і жіноче на онтологічному і гносеологічному рівнях існують як елементи культурно-символічних рядів: чоловіче – раціональне, духовне, божественне, культурне; жіноче – чуттєве, тілесне, гріховне, природне. Чоловіче, чи те, що ототожнюється з ним, вважається позитивним, значущим і домінуючим, а жіноче – негативним, вторинним, субординованим.

У соціальному і культурно-символічному аспектах статі, на відміну від біологічного, містяться неявні ціннісні орієнтації та установки, сформовані таким чином, що все, обумовлене як «чоловіче» або ототожнюється з ним, вважається позитивним, значущим і домінуючим, а визначене як «жіноче» – негативним, вторинним. Це проявляється не тільки в тому, що власне чоловік і чоловічі предикати є домінуючими в суспільстві. Багато феноменів та понять, що не пов'язані зі статтю (природа і культура, чуттєвість і раціональність, божественне і земне і т. д.) через існуючий культурно-символічний ряд ототожнюється з «чоловічим» або «жіночим». Таким чином створюється ієрархія, субпідрядність всередині вже цих – позастатевих – пар понять. При цьому багато явищ і понять набувають «статеве» (або, правильніше сказати, гендерне) забарвлення.

Разом з тим вбудованість чоловічого і жіночого як онтологічних начал (тобто первинних буттєвих принципів) в систему інших базових категорій трансформує і їх власний, спочатку природно-біологічний сенс. Стать стає культурною метафорою, яка, як відзначає Е. Фі, «... передає відношення між духом і природою. Дух – чоловік, природа – жінка, а пізнання виникло як якийсь агресивний акт володіння; пасивна природа піддається розкриттю, людина проникає в її глибини і підпорядковує собі.

Прирівнювання людини до пізнаючого духу в його чоловічому втіленні, а природи до жінки з її підлеглим становищем було і залишається безперервною темою західної культури» [3, С. 44].

Так, метафора статі виконує роль культурного символу, а отже, виступає як культурно-формуючий фактор. Іншими словами, гендерна асиметрія фігурує як один з основних чинників формування традиційної західної культури, що розуміється як система виробництва знання про світ.

Для кращого розуміння як самого поняття «гендер», так і теорій гендера важливе значення має питання теорій формування гендерних ролей, котрі, як вже зазначалось вище, є складовими поняття гендера як соціального конструкта.

Одразу слід зазначити, що гендерні ролі, їх характеристики, походження і розвиток розглядаються у рамках різних соціологічних, психологічних і біосоціальних теорій. У соціальній психології роль визначається як набір очікуваних взірців поведінки (чи норм) для чоловіків і жінок.

Найрозповсюдженішими сьогодні є такі основні теорії формування гендерної ролі:

1. Психодинамічна теорія розглядає передусім динаміку психічної діяльності (Фрейд, Фішер, Грюнберг). За цією теорією, малюки від народження наділені потенціалом сексуальної енергії – лібідо. На початку ця енергія цілком монолітна і може бути спрямована будь-куди. У зв'язку з цим З. Фрейд твердив, що малюки «поліморфно перверсивні». Поступово лібідо локалізується в різних еrogenних зонах тіла і врешті-решт – у ділянці статевих органів. Відповідно до цього існує три стадії гендерного розвитку дитини:

- діти не усвідомлюють статевих відмінностей;
- діти (у віці 2 років) починають помічати, що хлопчики і дівчатка відрізняються один від одного і особливу роль тут набувають геніталії;
- на цій стадії дитина оцінює всіх людей з точки зору їх статевої належності і поступово знаходить свій шлях до чоловічої і жіночої ідентичності (Батлер). Саме на цій стадії діти переживають перший любовний досвід: хлопчик – Едіпів комплекс, а дівчинка – комплекс Електри.

У рамках даної концепції не приділяється особливого значення статевому потягу. Тут вирішальний вплив на формування гендерної ролі чинять позитивні і негативні стимули. Якщо поведінка

підкріплюється за рахунок похвали чи нагороди, велика ймовірність того, що індивід повторить цю дію (варто згадати вчення І. Павлова про умовні рефлекси).

2. Теорія зумовлювання і соціального навчання. Уявлення про чоловічу і жіночу гендерні ролі формуються в рамках кожної культури, а потім засвоюються дітьми в процесі їх інтеграції в систему соціальних стосунків з батьками, однолітками та оточуючими людьми. При цьому діти відіграють активну роль у цьому динамічному процесі і частково впливають на формування власних гендерних уявлень. Спостерігаючи, як поведяться люди різної статі, як вони відрізняються манерою спілкування, побутовими справами, професіями, діти вчаться виконувати статеві ролі. Провідним соціально-психологічним механізмом статевої ідентифікації є імітація.

Підтвердження своєї концепції прихильники теорії наuczіння вбачають у тому, що вихідці із кризових сімей, зазвичай, повторюють помилки батьків у створенні власної сім'ї, що вихованці інтернатів, які зростають за межами родини, попри гарячу мрію мати сім'ю, досить часто не здатні, ставши дорослими, створити гармонійні подружні взаємини та успішно виконувати батьківські ролі.

3. Теорія когнітивного розвитку, яка виникла в рамках теорії соціального навчання, підкреслює, що людина сприймає оточуючих людей і оцінює своє спілкування з ними через призму гендерних уявлень. Оригінальною особливістю цієї теорії є припущення про те, що у дитини вже є в наявності базова система чоловічих чи жіночих цінностей і в процесі свого розвитку у зв'язку з бажанням володіти маскулініними чи фемінініними якостями дитина свідомо обирає в якості моделей для наслідування певних чоловіків чи жінок, хлопчиків чи дівчаток. З часом у дитини з'являється власна система заохочення поведінки, що відповідає гендерним уявленням.

4. Гуманістично-екзистенціальна теорія. Концептуальні принципи цієї теорії (К. Роджерс, А. Маслоу) дають змогу зіставити світ чоловіків та жінок з погляду самоактуалізації (Я-актуалізації) статей у різних сферах діяльності. Відомо, що переважна більшість жінок недостатньо реалізована в професійній, громадській діяльності, оскільки їхній вибір часто диктується зовнішніми обставинами, а не прагненням до самовираження, самореалізації. [4] Чимало жінок, зіткнувшись зі стереотипними установками щодо слабкої

статі, опускають руки, стаючи рабинями обставин, начальства, чоловіка, на відміну від людей, які повноцінно функціонують. К. Роджерс разом з тим заявляв, що будь-яка актуалізація з позицій гуманістичної психології неможлива, якщо порушується один з фундаментальних її принципів – принцип безумовної любові до себе. [5]

5. Теорія біхевіоризму (поведінкова школа), яка розглядає поведінку людини як систему закріплених стимул-реактивних зв'язків, що формують типову чоловічу або жіночу поведінку. Спрямування статевих ролевих установок дітей за біхевіористичною схемою заохочення-покарання відбувається насамперед у батьківській сім'ї, а потім – у школі, на вулиці (Д. Уотсон і Р. Рейнер). [6] Найближче оточення з перших днів народження дитини підкріплює типові, зазвичай, статево відповідні реакції і тим самим робить з неї чоловіка або жінку. Цю теорію називають ще теорією статевої типізації.

6. Теорія соціальних ролей (А. Іглі) проголошує, що ряд гендерних відмінностей є продуктами різних соціальних ролей, які підтримують або гальмують в чоловіках і жінках певні варіанти поведінки. Різні ролі формують різні навички та установки, і саме це призводить до різної поведінки чоловіків і жінок. З того, що чоловіки і жінки займаються різними справами, робиться висновок, що вони різні люди. [7]

7. Теорія природної взаємодоповнюваності статей. Важливу роль в утвердженні гендерного стереотипу про закріплення соціальних ролей відповідно до статі відіграла концепція Т. Парсонса і Р. Бейла, які розглядали диференціацію жіночих і чоловічих ролей у структурно-функціональному плані. На їх думку, в сучасній сім'ї подружжя повинні виконувати дві різні ролі. Інструментальна роль полягає в підтриманні зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом – це професійна діяльність, що приносить матеріальний прибуток і соціальний статус; експресивна роль передбачає передовсім турботу про дітей і регулювання внутрішньосімейних відносин. Т. Парсонс і Р. Бейл вважають, що здатність жінки до дітонародження і догляд за дітьми визначає одночасно її експресивну роль, а чоловік, який не може виконувати ці біологічні функції, стає виконавцем інструментальної ролі. Ця теорія сприяла інтеграції в єдину схему соціально-антропологічних і психологічних даних. Однак феміністська критика показала, що в основі дихотомії інструментальності та експресивності лежать не стільки природні

статеві відмінності, скільки соціальні норми, дотримання яких пригнічує індивідуальний саморозвиток і самовираження жінок і чоловіків.

8. Теорія гендерних схем передбачає, що оскільки гендерними ролями людина оволодіває в процесі навчання, то ці стереотипні ролі можна змінити, позбавившись від стереотипів. [8]

Тут слід зазначити, що традиційні гендерні ролі стримують розвиток особистості і реалізацію наявного потенціалу. Виходячи з цієї ідеї Сандра Бе розробила концепцію андрогінії, за якою людина, незалежно від своєї біологічної статі, може бути наділена як рисами маскулінності, так і фемінінності, поєднуючи в собі як традиційно жіночі, так і традиційно чоловічі якості. Це дає змогу виділити маскулінну, фемінінну, андрогінну моделі гендерних ролей. [9]

Пізніше багато дослідників дотримувались думки, що цілісну особистість характеризує не маскулінність чи фемінінність, а андрогінність, тобто інтеграція жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності. Андрогінія сприймається як емансипація обох статей, а не як боротьба жінок за рівність у маскулінно орієнтованому суспільстві.

З усього вищенаведеного видно, що поняття «гендер» відображає, як складний соціокультурний процес конструювання суспільством відмінностей у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках, так і сам результат – соціальний конструкт гендера.

Гендерний підхід у соціальному та гуманітарному знанні відкриває широкі можливості для переосмислення культури. Теорія соціального конструювання гендера і розуміння його як стратифікаційної категорії, взаємопов'язаної з категоріями раси, класу та віку, більше використовуються в соціальних науках – соціології, психології, економіці і демографії. Гендер як культурна метафора, теорія деконструкції гендера – в основному в гуманітарних науках: філософії, історії, літературознавстві, культурології.

Сучасна гендерна теорія не намагається заперечити відмінності між жінками і чоловіками, вважаючи, що не так важливий сам факт відмінностей, як їх соціокультурна оцінка та інтерпретація, а також побудова владної системи на основі цих відмінностей. Важливим при цьому є не опис відмінностей жінок та чоловіків у статусах та ролях, а аналіз відносин влади та домінування, а також методів реалізації державної політики в тому чи іншому

суспільстві. Таким чином, гендерні дослідження розглядають які ролі суспільство наказує виконувати чоловікам та жінкам, щоб побудувати традиційну для нього ієрархію влади.

Література:

1. Социальные системы. Формализация и компьютерное моделирование : учебное пособие. – Омск: Омск. гос. ун-т, 2000. – 160с.
2. Хрестоматия по курсу «Основы гендерных исследований» / отв. ред. Воронина О. А. – М.: Изд-во «Московского центра гендерных исследований», 2000 – 396с.
3. Fee E. Critiques of Modern Science: the Relationship of Feminism to Other Radical Epistemologies // Feminist Approaches to Science.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://poznaisbya.com/psylib/books/masla01/txt04.htm>;
5. Роджерс К. О становлении личностью: психотерапия глазами психотерапевта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psychologos.ru/К.Роджерс._О_становлении_личностью:_психотерапия_глазами_психотерапевта.html
6. Уотсон Дж. Психология с точки зрения бихевиориста // В книге: История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. – 2-е изд. / Под ред. П. Я. Гальперина, Л. Н. Ждан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – с. 79-96. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://intelligence.su/lib/00045.htm>
7. Теория социальных ролей // Психология человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psibook.com/15/27.html>
8. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 308-330.
9. Бем С. К вопросу о гендерной нейтральности: распространение андроцентризма / Перевод Е. Гевелинг // информационно-образовательный центр «Женская сеть» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.feminist.org.ua/library/gender/sandra.php>

МІСЦЕ Й РОЛЬ ДЕРЖАВИ У СИСТЕМІ ІНСТИТУЦІЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ (НА ПРИКЛАДІ США)

Розглянуто інститути державної влади як гарантів прав і свобод людини у США, серед яких провідну роль визначено за судовою гілкою влади на чолі з Верховним судом.

Рассмотрены институты государственной власти в качестве гарантов прав и свобод человека в США, среди которых ведущая роль определена за судебной ветвью власти во главе с Верховным судом.

Institutes of state power as human rights and freedom's guarantors in the US, among which the leading role belongs to judicial branch with the Supreme Court at the head.

Постановка проблеми. Процес життєдіяльності людини – це процес користування нею певними соціальними благами, що забезпечуються або охороняються державою. Можна виділити три групи факторів у сфері соціально-економічних відносин особи й держави, що безпосередньо впливають на можливість реалізації її прав. Це, по-перше, рівень соціально-економічного розвитку суспільства, принципи соціальної політики, що проводиться державою; по-друге, рівень злочинності; по-третє, комплекс заходів, що вживаються державою з метою створення максимально можливих гарантій прав і свобод людини.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Категорія, зокрема, особистих прав і свобод людини, виходячи з природноправової доктрини, передбачає здебільшого утримання держави від активних дій щодо їх забезпечення, а натомість її реагування на факти порушення цих прав означає діяльність держави щодо їх захисту. У визначеннях окремих авторів поняття особистих прав і свобод акцентується відразу на їх захисті. За їхнім твердженням, особисті права і свободи – це блок прав, що надають конституційний захист приватному життю громадян, свободі людини від неправомірного втручання держави у сфери її приватного життя [1, с. 36].

Деякі вчені стверджують, що гарантії конституційних прав і свобод забезпечуються двома категоріями гарантій – загальними

(економічними, політичними, організаційними) та спеціальними, або юридичними (правовими засоби реалізації, охорони, захисту, усунення порушень та поновлення порушених прав) [2, с. 207; 3, с. 185]. У системі механізмів захисту прав і свобод людини деякі науковці виділяють лише юридичні механізми і як їх носія зазначають лише державу [4, с. 277, 409]. Роллю лише держави у цьому обмежуються й інші автори [3, с. 185; 5, с. 188], які вважають, що головна роль держави зводиться до створення умов для реалізації прав і свобод людини [6, с. 17].

Мета. Зважаючи на неоднаковий рівень та якість гарантованості основних прав і свобод людини, що зумовлено наявними як об'єктивними можливостями, так і суб'єктивними чинниками кожної країни, необхідним є висвітлення ролі й місця інститутів державної влади серед організаційно-правових гарантів прав і свобод людини у США.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи організаційно-правові, або інституціональні гарантії захисту особистих прав і свобод людини у США, слід наголосити, що, як зазначають науковці, організаційно-правові гарантії – це система державних органів і організацій та діяльність держави і всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій щодо створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами [7, с. 15].

Деякі дослідники пропонують вживати інший термін – «інституційно-організаційні гарантії» [8, с. 6]. Інші науковці називають цей вид гарантій державно-юридичним захистом прав людини. Під ним вони розуміють провозастосовну юрисдикційну діяльність компетентних органів, спрямовану або на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або на попередження чи припинення його порушення [9, с. 44].

У системі цього виду гарантій найбільш ефективною гарантією прав і свобод людини і громадянина є правосуддя. Про зростання ролі правосуддя свідчить той факт, що деякі українські високопосадовці обґрунтовують необхідність збільшення судового бюджету, оскільки, за їхнім твердженням, правоохоронна функція за останні 10 років цілком перейшла до судової системи [10, с. 6].

Норми матеріального права реалізуються лише за допомогою спеціально організованого процедурного механізму. Саме на цій технологічній стадії діяльності суду чи іншої державної установи

можлива або повна реалізація конституційного права, або часткова, або знехтування конституційним правом. Саме тому американська правова система приділяє підвищену увагу безпосередньо самій процедурі судового розгляду звернень громадян до суду, небезпідставно вбачаючи у цьому той спосіб захисту прав людини, який не є можливим в інших структурах державної влади.

Враховуючи такий філософський підхід, США фактично кодифікували і регламентували процедуру звернення до суду не гірше, ніж у країнах кодифікованого права, а якщо порівнювати з процесуальним правом України, то у деяких напрямках зробила це краще [11, с. 3]. У деяких працях вітчизняних вчених вже застосовується спеціальний термін – «прецедентне право з прав людини». На їхню думку, воно покликано відіграти особливу роль при проведенні правової реформи в Україні. Більше того, його визнання та ефективне застосування правотворчими та правозастосовчими органами у процесі захисту та реалізації фундаментальних прав і свобод дозволить перейти від панування позитивістської правової моделі до сприйняття природно-правового підходу [12, с. 32].

Останні дослідження порівняльного аналізу механізмів міжнародного судового захисту прав і свобод людини свідчать про те, що в них наголошується на беззаперечній перевазі цих механізмів, головним чином внаслідок, зокрема, підвищення ролі прецедентного права Європейського Суду з прав людини в державах, що традиційно належать до романо-германської правової сім'ї, де основним джерелом права є нормативно-правовий акт [13, с. 16].

Як свідчать результати моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, останнім часом проблеми судового захисту прав людини ще більше загострилися [14, с. 7]. Серед таких проблем насамперед виділяється бідність переважної більшості громадян (через неспроможність сплатити мито й скористатися послугами адвоката), тяганина з розглядом судових справ (фактично, розглядаються кожна десята кримінальна та кожна п'ята цивільна справа), а також наявність інституту досудового слідства, який породжує тяганину та порушує принцип змагальності процесу, характерний саме прецедентному праву.

Деякі автори, звертають увагу на недоліки й переваги прецедентного права. На їхню думку, переваги полягають у можливості «творити право» безпосередньо судом, оминаючи ускладнені структури правової культури континентальної Європи. Це дозволяє використовувати у такій «творчості» високі духовні й моральні

критерії та орієнтуватися на здоровий глузд і завдяки цьому безпосередньо відповідати на вимоги суспільства, що розвивається, і швидше пристосовуватися до розвитку цивілізації. Серед недоліків прецедентного права фахівці вбачають відому історичну інтелектуальну незавершеність, зокрема відсутність нормативних узагальнень, системності, структурованості тощо [15, с. 115-116].

Однак, світові тенденції у напрямку зближення основних правових систем, яке виражається у зростанні ролі судів у правоутворенні у країнах романо-германської правової сім'ї на тлі збільшення питомої ваги законів у державах англо-американської правової сім'ї, є підтвердженням того, що майбутнє розвитку правової системи окремої держави – за поєднанням закону та судового прецеденту, що приведе до ефективності дії всього механізму правового регулювання. Однак запровадження прецедентного права в Україні повинно являти собою поступовий та багатовекторний процес, пов'язаний зі зміцненням незалежності судової влади, підвищенням професійних вимог до суддів (особливо вищих судів), забезпеченням належного рівня правової культури населення [16, с. 16].

Особлива роль судової системи США у законотворчій і правозастосовчій діяльності відбивається у численних судових рішеннях, про частину яких уже йшлося вище. Тому варто обмежитися, як уявляється, лише деякими такими важливими констатаціями.

Так, на сьогодні суди США мають більшу владу і користуються великою повагою в американській системі, оскільки в процесі реалізації принципу поділу влад суд почав нести відповідальність за прийняття багатьох важливих рішень із суспільних питань. Американцям здавна притаманна схильність звертатися зі скаргами до суду. Сьогодні ця дарована їм можливість порушити судову справу призвела до «буму захисництва» [17, с. 154].

Повноваження судової влади США досить повно закріплені у Конституції (розд. I – П ст. 3), згідно з якою вся судова влада належить одному Верховному суду і нижчестоящим судам. Судова влада поширюється на всі справи, засновані на праві і справедливості, що виникають на основі чинної Конституції, законів Сполучених Штатів та міжнародних договорів, які укладені або будуть укладені від їхнього імені. справи про всі злочини, за винятком тих, що переслідуються в порядку імпічменту, підлягають розгляду судом присяжних. Із цього приводу VI Поправка гарантує підсудному право на «швидкий і публічний суд безпристрасних присяжних того штату, або округу, де було скоєно злочин [18, с. 346, 349].

Найбільш ефективним інститутом судового захисту прав людини в сучасній демократичній державі є конституційне правосуддя. Його покладено на спеціалізовані конституційні або квазісудові органи, наділені компетенцією здійснювати конституційний контроль. Так, через судову природу загального права у США суди мають право самі вирішувати питання щодо конституційності. Найголовнішим органом у системі конституційного контролю у США є Верховний суд. Контроль за дотриманням конституційних прав і свобод особи Верховний суд здійснює шляхом перевірки на відповідність Конституції США законодавчих актів Конгресу та легіслатур штатів, а також актів та дій інших органів влади. Перевіряючи конституційність актів органів законодавчої і виконавчої влади, які регламентують правовий статус особи, Верховний суд США, як правило, застосовує дві основні конституційні доктрини: доктрину рівного для всіх захисту законами (equal protection), закріплену в XIV Поправці до Конституції США, і доктрину належної правової процедури (due process of law), закріплену в V та XIV Поправках.

Розглядаючи гарантії прав і свобод, слід констатувати, що головна роль у системі конституційних та загально-соціальних гарантій особистих прав і свобод людини покладається саме на державу. Забезпечення природних прав людини не ставиться в залежність від фінансових, організаційних чи інших можливостей держави, а є її безпосереднім функціональним обов'язком. Важливу роль у здійсненні цього обов'язку держави, на думку вчених, відіграє нормативно-правове регулювання прав і свобод людини в цілому та її конституційної свободи та недоторканності, зокрема [19, с. 75-76].

На держави, які ратифікували міжнародно-правові акти у сфері прав і свобод людини, поширюється дія цих актів, що свідчить про універсальний та загальний характер прав і свобод людини. Такі держави, будучи під контролем міжнародних правозахисних організацій, зобов'язані дотримуватися норм відповідних ратифікованих документів у цій галузі. У самопроголошених, невизнаних міжнародним співтовариством державах, які виникли внаслідок міжетнічних та міжконфесійних збройних конфліктів (здебільшого території колишнього СРСР та Югославії), навпаки, гарантії особистих прав і свобод людини становлять певну проблему, що виявляється у порушеннях прав, зокрема, таких категорій осіб, як іноземці, біженці, особи без громадянства, військовополонені, журналісти, лікарі тощо, і, більше того, стан справ щодо захисту

прав людини в цих квазі-державих перебуває майже поза контролем з боку міжнародних організацій. А порушення прав і свобод людини пов'язано там з такими злочинами, як викрадення людей, взяття заручників, контрабанда та нелегальний обіг зброї, контрафактних та фальсифікованих товарів, забруднення довкілля.

Серед державних органів загальної компетенції у системі організаційно-правових гарантій особистих прав і свобод людини у США слід вважати президента та Конгрес. Президентові, який поєднує статус глави держави і глави уряду, належить право помилування за злочини проти США та право на амністію, що є гарантіями захисту таких особистих прав, як права на життя та права на свободу.

Незважаючи на проголошену незалежність судової влади, за президентом США зберігаються значні повноваження, що дозволяють серйозно впливати на діяльність судового механізму. Так, президент «за порадою і згодою Сенату» призначає членів Верховного суду. В історії країни відомі випадки, коли, наприклад, президент Ф. Рузвельт, зіштовхнувшись з опозицією консервативного Верховного суду стосовно «нового курсу», здійснив призначення кількох ліберальних суддів і таким чином подолав цей супротив. У 1986 р. президент Р. Рейган призначив головою Верховного суду В. Ренквіста, який, змінивши В. Берджера, був ще більш затятим консерватором. Їхнім попередником у 1953 – 1969 рр. був Е. Воррен, завдяки діяльності якого судова система США зробила великий внесок у поліпшення стану захисту громадянських прав і свобод у країні, що отримало назву «суд Воррена».

Що стосується діяльності законодавчої гілки влади США в особі Конгресу, то у сфері визначення правового статусу людини й громадянина він має повноваження регулювати порядок натуралізації, визначати склади деяких видів злочинів (здебільшого вчинених у відкритому морі, пов'язані з піддробкою цінних паперів, передбачених міжнародним правом), встановлювати покарання за їх вчинення. Конституція США накладає на Конгрес ряд заборон: він не має права допускати несудовий порядок обмеження особистої свободи людини (за винятком випадків заколоту) та приймати закони, що мають зворотну дію.

Серед федеральних органів виконавчої влади США, діяльність яких пов'язана з безпосереднім захистом прав і свобод людини, є насамперед Міністерство юстиції (до складу якого входять такі правоохоронні відомства, як ФБР та Управління по боротьбі

з незаконним обігом наркотиків), Міністерство внутрішньої безпеки, Міністерство фінансів та ін. Усього в США налічується понад 50 федеральних органів, які займаються правоохоронною діяльністю та входять до складу 12 міністерств і відомств [20, с. 313].

Серед організаційно-правових гарантій захисту прав і свобод людини від сваволі державних органів та від зловживання владою з боку чиновників важливе місце відведено інституту парламентського уповноваженого з прав людини. Маючи своє європейське, скандинавське походження (де має іншу назву – «омбудсман»), цей інститут набув дещо специфічного поширення у США, чому присвячені праці ряду авторів [21; 22].

В юридичній літературі США наполегливо висловлювалася думка щодо заснування спеціальної особи (органу) для розгляду скарг. Ідея омбудсмана свого часу викликала у США великий інтерес, де згодом виникли різні типи омбудсманів: виконавчий, спеціальний, міський, регіональний. Широко також обговорювалася концепція інституту омбудсмана (зі створенням його тільки на місцевому та регіональному рівнях) і такими громадськими організаціями США, як Американська асамблея та Американська асоціація адвокатів. Хоча в 70-і рр. Минулого століття багато сенаторів та конгресменів США продовжували вносити біллі (законопроекти) про створення інституту омбудсмана на національному рівні, опір традиціоналістів та сумнівні скептиків постійно брали гору. Реальних успіхів у просуванні цього інституту було досягнуто на рівні штатів (перший у 1969 р. на Гавайях) та місцевих громад.

Основною формою роботи представницьких регіональних омбудсманів США є отримання та вирішення ними індивідуальних скарг громадян на дії чи бездіяльність посадових осіб і службовців виконавчих органів штату чи округу, а також поліпшення адміністративних процедур в результаті рекомендації ними своїх пропозицій щодо внесення змін до чинних нормативно-правових актів штату, що регулюють питання організації та функціонування органів управління. Повноваження законодавчих омбудсманів США захищаються наділенням їх правом позову до суду штату на органи та посадових осіб, які перешкоджають їм, відмовляють, створюють перепони у виконанні функціональних обов'язків. Рішення регіональних омбудсманів США мають рекомендаційний характер, до яких, як правило, прислухаються. У разі відмови виконати рішення, омбудсман повідомляє через засоби масової інформації про випадки порушень прав людини в діях органів влади чи посадових осіб.

Серед цих квазі-омбудсманів, або «урядових омбудсманів» штатів з'явилися також спеціалізовані омбудсмани, насамперед – омбудсмани у справах ув'язнених, або «тюремні омбудсмани» штатів. Деяко пізніше з'явилися і міські омбудсмани, які обиралися міським радами або призначалися мерами. Університети США також практикують створення посад своїх омбудсманів, відповідальних перед радами університетів та фінансованих з університетських фондів. Університетський омбудсман – чиновник, який призначається ректором або, рідше, обирається органами університетського самоврядування, завданням якого є, власне, робота зі студентами, розв'язання конфліктів з ректоратом. Університетські омбудсмани в США можуть здійснювати незалежний розгляд скарг або з власної ініціативи порушувати такі розслідування. На кшталт університетських почали з'являтися також шкільні омбудсмани [25].

Таким чином, інститут уповноваженого з прав людини у США, користуючись значними повноваженнями і зарекомендувавши себе як ефективний правозахисний орган, не набув свого конституційного закріплення, так само як і втілення в діяльності федеральних органів влади. Більше того, цей інститут, діючи навіть на рівні штатів, не належить до жодної з гілок влади, що зумовлено, як уявляється, існуючою правовою доктриною, а також традиціями державно-правового розвитку країни щодо недопущення концентрації в якійсь із гілок влади, окрім судової, функції захисту прав і свобод людини.

Враховуючи вищевикладене, слід зробити **висновок**, що серед інституціональних гарантій конституційних особистих прав і свобод людини у США винятковою є діяльність судової гілки влади на чолі з Верховним судом, значний вплив на персональне формування якого здійснює президент; зосередження функцій конституційної юстиції у Верховному Суді; відсутність парламентського уповноваженого з прав людини на федеральному рівні.

Література:

1. Тимофеева Р. Г. Конституционное право зарубежных стран : курс лекций со схемами. – М.: Изд-во «ИМПЮ-ПАБЛИШ», 2004. – 320 с.
2. Копиленко О. Л., Сусол О. К., Хомік Л. В. та ін. Права дітей та молоді: Посіб. -довід. нормат. -правових док. – К.: Освітньо-видавничий департамент РННЦ «ДІНІТ», 2002. – 300 с. – (Серія «Майбутнє нашим дітям»).
3. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 510 с.

4. Права человека: Учеб. для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 573 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч.: Пер з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
6. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. – К.: Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 20 с.
7. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.02. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 20 с.
8. Васильовська В. П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 20 с.
9. Пашук Т. І. Державно-юридичний захист прав людини: поняття та ознаки // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 11. – С. 32-47.
10. Примаченко А. Стратегия на десять лет // Зеркало недели. – 2006. – № 20. – С. 1, 6.
11. Шишкін В. І. Забезпечення прав людини в судочинстві США. (Організаційні і процесуальні засади). – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
12. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. – К.: Вид-во «Реферат», 2002. – 344 с.
13. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини: Автореф. дис. канд. юрид. наук / 12.00.02. – К.: Київськ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 20 с.
14. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення у Верховній Раді України Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні 14 січня 2011 року // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001715-11>.
15. Дмитрієв А. І., Шепель А. О. Порівняльне правознавство : навч. посіб. / Відп. ред. В. Н. Денисов. – К.: Юстиніан, 2003. – 184 с.
16. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. – К.: Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 20 с.
17. Боботов С. В, Жигачев И. Ю. Введение в правовую систему США. – М.: Изд-во НОРМА, 1997. – 333 с.
18. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / В. Д. Гончаренко (ред.), В. Д. Гончаренко (упоряд.). – К.: Видав. Дім «Ін Юре», 2002. – 716 с.

19. Олійник А. Ю. Поняття нормативно-правового регулювання конституційної свободи та недоторканності людини // Наук. вісн. Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2002. – № 2. – С. 75-82.
20. Schmallegger F. Criminal justice. A brief introduction. – 8-th ed., update – Upper Saddle River, NJ, 2004. – 736 p.
21. Бойцова В. Правовой институт омбудсмана: американский опыт // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 1. – С. 82-91.
22. Марцеляк О. Статус і функціонування регіональних представницьких омбудсманів: світовий досвід // Право України. – 2004. – № 1. – С. 149-153.
23. Носырева Е. А. Особенности института омбудсмана в США // Право и политика. – 2000. – № 9. – С. 100.

УДК 321.01-053.81(477)

Каретна О. О., НУ "ОЮА"

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ ЯК УМОВА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

У статті аналізується проблема політичної активності молоді в сучасному суспільстві на прикладі України. Розглядаються принципи політичної активності молоді: принцип участі, принцип гарантії, соціальної компенсації та пріоритету. Аналізуються чинники, що впливають на політичну активність молоді в українському суспільстві.

В статье анализируется проблема политической активности молодежи в современном обществе на примере Украины. Рассматриваются принципы политической активности молодежи: принцип участия, принцип гарантии, социальной компенсации и приоритета. Анализируются факторы влияющие на политическую активность молодежи в украинском обществе.

In the article the problem of political activity of young people in modern society on the example of Ukraine is analysed. Principles of political activity of young people are examined: principle of participation, principle of guarantee, social indemnification and priority. Factors influencing on political activity of young people in Ukrainian society are analysed.

Розвиток української держави, соціальних інститутів та суспільних відносин визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей, в першу чергу молоді.

З переходом України на демократичний шлях розвитку її політична система постійно змінюється та вдосконалюється. Молодь є тим суспільним прошарком, який відіграє особливу роль у розвитку суспільства. Саме вона виступає провідником соціально-економічного, політичного і духовного відродження, рушієм нових якісних змін, викликаних назрілими потребами суспільства. Тому держава, що прагне прогресивного розвитку, потребує якомога повнішого залучення молоді до трансформаційних процесів [1, с. 162]. У цьому і проявляється процес політичної соціалізації, під час якого відбувається зростання політичної активності молоді, підвищується інтерес до політики.

Можна погодитись з І. Денисовою, яка під політичною соціалізацією розуміє процес залучення особистості до політичного життя суспільства, який включає сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює певну систему політичних знань, норм, цінностей, установок, традицій, які дозволяють йому функціонувати в якості рівноправного політичного суб'єкта» [2, с. 78].

Політична активність – одна з форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів. Політична активність «властива як індивідам, що беруть участь у політиці, так і масам, буває усвідомленою і стихійною. Кожна сучасна держава, здійснюючи свою політику, намагається заручитися підтримкою якомога більшої кількості громадян. Навіть диктаторські й тоталітарні режими, які насправді до крайності обмежують можливість участі громадян у політичному житті, намагаються створити ілюзію політичної активності, примушуючи всіх брати участь у різноманітних політичних акціях. Демократичні держави вбачають у розвитку політичної активності одну з головних умов здійснення своєї політики, досягнення й забезпечення політичної стабільності взагалі» Політичною активністю позначена діяльність професійних політиків, у тому числі депутатів, чиновників різних ланок, лідерів політичних партій, організацій та їх членів, самих партій, націй та інших соціальних спільностей, до політики держав, також до цього можна віднести політичну активність молоді, яка є прошарком суспільства, що творить світ, у якому живе, безпосередньо впливає на процеси та перетворення в різних сферах життя країни. Тому особливої актуальності набувають пошуки не тільки нових форм участі молоді в соціально-політичному житті країни, але й створення інноваційних умов та можливостей

для вирішення особистих проблем та проблем держави в цілому. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою тих чи інших перетворень. З молоддю доводиться рахуватися як з силою, яка вже сьогодні в багатьох аспектах визначає політичний, економічний і соціальний, культурний розвиток сучасного суспільства. Водночас молодь є найбільш уразливою групою людей, чиє життя піддається загрозі, а благополуччя не відповідає мінімальним стандартам. Отже, цінності та пріоритети молоді завжди є актуальною темою, яка потребує до себе постійної уваги, вивчення та удосконалення, так як молодь має зрозуміти, що від неї залежить майбутнє її та суспільства [3]. Наскільки ми зможемо це досягнути, настільки і буде залежати наше майбутнє та майбутнє нашої держави.

На тлі похваленого інтересу до перебігу об'єктивних процесів – економічних, юридичних, політичних, інформаційних – в нашій країні надзвичайно мало праць, присвячених дослідженню чинників і особливостей формування політичної активності громадян у соціально-політичних трансформаціях, і зокрема молоді. З огляду на це для дослідження даної проблеми мають неабияке значення праці Андрущенко, О. Бабиної, Н. Гайворонюка, Є. Головахи, В. Горбатенка, П. Кононенка, В. Кременя, І. Кресіної, В. Лісового, О. Лузана, І. Миговича, М. Михальченка, О. Нагорної, Н. Паншії, Ю. Пахомова, В. Потульніцького, В. Ребкала та ін.

Власне молодіжному аспектові політичної активності присвячені дослідження В. Бебика, В. Боровика, М. Головатого, В. Драговця, В. Капіцина, Є. Красова, Є. Комарова, О. Корнієвського, В. Рябіки, Ф. Шереги, В. Щегорцова. В. Якушика та ін.

Зазначені автори переважно аналізу теоретичних засад політичної активності молоді, але бракує конкретних розвідок реального стану політичної активності молоді та її вплив на перебіг державотворчих процесів.

Узагальнюючи наявні дослідження цієї проблематики М. Головатий виокремлює принципи, які лежать в основі політичної активності молоді:

- принцип участі вказує на те, що суб'єктом політичної активності, насамперед, учасником розробки і реалізації державної молодіжної політики, мають бути самі молоді громадяни, їх об'єднання, організації. Практика державотворення в Україні потверджує правомірність дотримання такого принципу, бо принцип участі передбачає обов'язкове входження самої молоді у всі

владні структури, політичні об'єднання й організації активну роботу в них. Тут важливе значення має те, у який спосіб у державі ведеться робота щодо підготовки майбутніх фахівців усіх галузей життєдіяльності суспільства – економіки, культури, освіти тощо.

- принцип гарантій. Згідно з ним держава має надавати всім молодим громадянам певний перелік державних соціальних послуг, які стосуються освіти, виховання, духовного і фізичного розвитку, професійної підготовки і працевлаштування. Подальший розвиток особи, її самореалізація – то насамперед зусилля самої людини. Її самовдосконалення. Його можна стимулювати різними способами, в тому числі кредитуванням, системою раціональних пільг, визначенням і заохоченням кращих і кращої діяльності.

- принцип соціальної компенсації. У даному випадку йдеться про правовий та соціальний захист саме тих молодих людей, які за власним соціальним статусом та станом здоров'я самі не спроможні про себе подбати (діти з неповних чи багатодітних сімей, сироти, молоді інваліди тощо). Крім того держава, на нашу думку, не повинна брати на себе обов'язок дати максимум гарантій для молоді виключно з «власної кишені». Цей принцип може активно спрацювати лише тоді, коли держава, її структури, органи виконавчої влади активно підтримують інновації самої молоді, молодіжні програми і проекти, які молодь реалізує в першу чергу власними силами.

- принцип пріоритету. В ході здійснення державної молодіжної політики мають, в першу чергу, стимулюватися і підтримуватися ті молодіжні проекти, програми, ініціативи, які сприяють розв'язанню найпекучіших проблем молоді. На кінець XX ст. такими проблемами молоді України були і нині є: освіта, професійна підготовка, зайнятість, безробіття, охорона здоров'я, задоволення духовних потреб [4, с. 163].

На думку В. Циби більшість молоді пов'язують трансформацію українського суспільства та процеси українського державотворення з докорінними змінами економічної моделі суспільства та побудова соціальної держави, а до напрямків реформування нашого суспільства вони вважають:

- реформи освіти, спрямовані на виховання національно свідомої молоді: так – 81 %, ні – 19 %;

- перейменування вулиць, міст, підприємств тощо на честь борців за незалежність України, видатних постатей України: так – 18 %. ні – 82 %;

- прийняття податкового кодексу, легалізація тіньової економіки: так – 74 %, ні – 26 %;
- соціальний захист, зарплата не нижче прожиткового мінімуму: так – 93 %, ні – 7 %;
- скасування права недоторканості депутатів усіх рівнів: так – 1 %, ні – 29 %;
- скасування пільг чиновникам і депутатам: так – 76 %, ні – 24 %;
- скорочення управлінського персоналу: так – 79 %, ні – 21 %;
- впровадження програми, спрямованої на забезпечення юридичного та соціального захисту дитини: так – 89 %, ні – 11 %;
- заохочення до видання україномовної літератури (наукової, технічної і художньої), преси, програм радіо, телебачення: так – 51 %, ні – 49 %;
- боротьба з корупцією, криміналізацією суспільства: так – 91 %, ні – 9 %;
- спорудження пам'ятників видатним постатям України, борцям і подіям боротьби українців за незалежність: так – 49 %, ні – 51 % [5, с. 270].

Отже, рівень політичної свідомості, толерантності молоді помітно зріс, як і усвідомлення необхідності самостійно визначати власну долю. Однак говорити про політичну компетентність, політичну активність ще передчасно, позаяк у переважній більшості молоді домінує протестна мотивація політичної участі. Цей значний протестний потенціал суспільства не може бути знятий лише зусиллями, спрямованими на підвищення добробуту громадян та діяльністю неурядових організацій, які ситуативно докладають зусиль для підвищення політичної компетентності виборців. Потрібна система політичної освіти, орієнтована на всі вікові групи населення України, яка б підтримувалась і спрямовувалась державою, що проголосила європейський вибір і прагне поширення європейських політичних цінностей

Дослідник І. Фліс стверджує, що «в сучасному світі політична освіта здійснюється за різноманітними моделями. Особливий інтерес представляє дилемно-контroversивна модель, орієнтована на розвиток критичності, використання набутих знань для побудови прогностичних моделей майбутнього, залученість до процесу прийняття рішень на різних рівнях [6]. Такий підхід пов'язаний з переходом на інноваційний тип навчання, пошук і розробку нових освітніх технологій, які сприяли б гуманістичній спрямованості

політичної активності молоді. Все розмаїття освітніх технологій, які вже набули певного поширення і апробовані в навчальних закладах різних типів, можна умовно поділити на три групи:

1) технології участі, зорієнтовані на конструювання на основі життєвого досвіду моделей політичної поведінки;

2) когнітивно-розвиваючі технології, зосереджені на формуванні когнітивного компоненту політичної культури;

3) репрезентативні, зорієнтовані на попередне вивчення індивідуального досвіду і реалізацію індивідуального підходу при формуванні політичних уявлень, мотивації участі тощо.

Вибір тих чи інших технологій здійснюється відповідно до завдань політичної освіти, основними з яких є: трансляція способів політичних взаємодій, відомих в світовій культурі з наголосом на традиційних для української політичної культури і домінуючих в конкретно-історичних умовах; навчання рольовим моделям політичної поведінки: забезпечення умов для формування ціннісних політичних уявлень і моделей ідентифікації» [5, с. 211].

В основі політичної активності, як правило, лежать неординарні психологічні та соціальні якості суб'єкта (сильна воля, характер, холеричний і сангвінічний тип темпераменту), або за іншою класифікацією – екстравертність, завищені претензії. Активна молодь звичайно керується такими мотивами: визначитися, вибитися в люди, домогтися певних благ, підняти професіоналізм влади, поліпшити соціальну практику. Активну особистість найчастіше характеризують такі риси, як розум, вміння зорієнтуватись, швидка реакція, мобільність. У її свідомості обов'язково наявні приватні або суспільні інтереси, ідеали, еталони громадянської поведінки, моральна позиція. а також завищене почуття власної гідності та справедливості [7, с. 97].

Слід зазначити, що в політичній науці розрізняють типи політичної активності. Так за змістом виділяють таку політичну активність: конструктивну / деструктивну; прогресивну, що веде до створення інноваційних, демократичних форм політичного життя, об'єднує суспільство й відображає його корінні інтереси: консервативну, що сприяє збереженню статус-кво й водночас збалансованості в суспільстві, у стосунках соціальних груп, окремих громадян і забезпеченню стабільності діяльності організацій та інститутів; реакційну (націоналізм, сепаратизм, екстремізм), що стримує поступальний розвиток соціуму і послаблює соціальні зв'язки.

Для визначення політичної активності молоді та її ролі у державотворчому процесі в Україні проводилося немало досліджень. Наприклад, «відповідно до дослідницької мети в березні – травні 2008 році було обстежено 116 студентів двох вузів – Київського славістичного університету та Академії державної податкової служби України. Одержані результати свідчать, що за рівнем прояву інтересу до політики випробувані розподілилися на три групи: низький, середній і високий. Як і передбачалося, значна частина молоді (47 %) має низьку зацікавленість політичними процесами в суспільстві. Такий стан не випадковий, тому що в юнацькому віці відбувається становлення не лише соціальне, а й особистісне, саме в цьому віці приділяється значна увага професійному самовизначенню, подружньому виборі. І тільки для невеликої частини молодих людей (24 %) юнацький вік стає періодом вироблення політико – ідеологічних цінностей» [7].

За даними опитування Н. Паніної, відповідаючи на запитання «Чи вистачає Вам рідущості в досягненні своїх цілей» 31,5 % відповіли, що вистачає; 29,2 % – не вистачає; 31,6 % – важко сказати, 7,7 % – не цікавить; 0,1 % – не відповіли [8, с. 103].

Серед причин низької зацікавленості молоді політикою виділяють політичне незнання, якому протиставляється добра обізнаність в інших сферах, висока раціональність, із якою добиваються поставлених цілей в особистому житті. Причиною такого незнання може бути складність, невизначеність соціальних, економічних і політичних питань для тих, хто не має безпосереднього доступу до відповідної інформації. Незнання і заміщення понять сприяють тому, що не формуються навички політичної участі, політичний досвід. Для більшості молоді політико – економічна сфера здається чимось «недосяжним», адже її не можна безпосередньо відчувати і вплинути на неї (особливо таке ставлення характерне для групи з низьким інтересом до політики). Це – перше. Друга причина – особливість сприймання політичних новин, коментарів як розважальної інформації, а не до важливої сторони життя. Крім того, більшості громадян політика видається «брудною» справою для ледачих, нецікавих, жажерливих, примітивних людей. Таке розчарування призводить до зниження інтересу та негативізму як домінуючого модального ставлення до політики. Ще однією особливістю є тендерні відмінності. Серед осіб із низьким рівнем інтересу до політики дівчат майже втричі більше, ніж юнаків, а в групі з високим рівнем ми можемо спостерігати обернену

тенденцію: юнаки переважають більш як утричі. Цю тенденцію можна пояснити, наприклад, впливом соціальних стереотипів, які орієнтують, на те, що політика та участь у ній, політичне лідерство, політична активність є для жінок вторинними, тому що для політичної сфери домінуючим є тип відносин, що характеризується упевненістю, незалежністю. До того, різна політична соціалізація орієнтує чоловіків і жінок на різні рольові стратегії поведінки, різні ставлення до політики [8, с. 106].

Серед факторів політичної активності молоді виділяють макрофактори (панівні світові тенденції, що звільняють чи закріпачують людину, характер політичного режиму, морально-політичне становите в країні); фактори середнього рівня (добробут окремої особи, взаємовідносини в колективі, сімейний стан); мікрофактори (освіта, минулий досвід, воля, мотиви, темперамент, самоідентифікація з референтною групою). Існує досить суперечливий зв'язок між політичною активністю громадян та ефективністю діяльності політичної системи. Різне збільшення кількості громадян і соціальних груп, залучених до політичної діяльності, що проявляється у зростанні числа партій та масових рухів, у політизації етнічних груп, страйках, політичних демонстраціях, призводить до зниження ефективності функціонування політичної системи і навіть може паралізувати її. І навпаки, політична активність допомагає підвищенню ефективності діяльності політичної системи, якщо вона проявляється в інституційних формах, регулюється правовими та політичними нормами.

За даними опитування студентів навчальних закладів Харкова у відношенні студентів до політичного життя суспільства простежується модель пасивної зацікавленості. Вони визнають, що не беруть активну участь у політиці, але 37,7 % визначили, що хоча і не приймали участь у політичній діяльності, але цікавляться політикою регулярно. Ще 39,2 % цікавляться політичним життям випадково. Свою активну участь у роботі політичних партій та рухів визнають тільки 2,3 % опитаних, ще 13,9 % брали участь у політичних акціях, мітингах, демонстраціях тощо. Є і такі, яких політика взагалі не цікавить – 7,1 % [9]. Переважна більшість, як це стверджують і інші дослідники, обрала демократичний режим як найкращий для сучасної України – 67,1 %: дехто висловився за повернення жорстких режимів влади, а саме 6,1 % як найкращий обрали тоталітарний, а 5,6 % – авторитарний. Не змогли відповісти 21,3 %. Так само й організація політичного життя на думку більшості

повинна здійснюватися на демократичних засадах – 61,2 % респондентів. Вважають, що політичне життя повинне знаходитися під владою сильного авторитарного лідера – 25,6 %. Для 13,2 % це питання здалося надто важким [9].

Загалом же можна констатувати, що молодь бере активну участь у соціально-політичних процесах, але ця активність проявляється більше у мітингових, протестних формах, молоді явно бракує політичної компетентності, інформованості, брак досвіду співпраці з органами місцевого самоврядування по виробленню рішень на місцевому рівні. Таким чином, у суспільно-політичних перетвореннях, що відбуваються в країні, дедалі більшу роль відіграє молодь. Вона активно підтримує політичний курс на здійснення демократичних реформ, бере участь у розбудові демократичного суспільства. Саме молоді люди часто ініціюють соціально-економічні, політичні і духовні зрушення, адекватні викликам часу. А ще донедавна багато дослідників вказувало на низький рівень активності молоді або й взагалі на її аполітичність. За даними М. Катаєва, менше 30 % молодих людей вважають, що молодь повинна брати участь у політичному житті країни. Результати опитувань, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень та центром «Соціальний моніторинг» у червні 2002 року, показують, що серед молоді віком від 14 до 28 років лише 1 % бере активну участь у політичному житті [10].

Низька політична активність молоді пов'язувалася з явищем політичної відчуженості, причинами якої, на думку, О. Петрунько, можна вважати брак відповідної мотивації, наявність інших інтересів, індивідуально-психологічні особливості, небажання брати на себе відповідальність, негативне ставлення до політики взагалі, розчарування у певних політичних і громадських лідерах та ідеях. Помітно менше науковців на початок 2003 року відзначали протилежну тенденцію – зацікавлення молоді політичним життям [9].

Таким чином, модернізаційні зміни в українській державі значно залежать від залучення молоді до політичної діяльності. Цьому сприятиме зміцнення і подальший розвиток молодіжного руху в усіх його проявах. Нині молодіжний рух як механізм реалізації процесу політичної соціалізації практично представлений у всіх формах політичної і соціальної організації суспільства.

Молодь, взагалі, люди освічені. Вони вивчають нові соціально-політичні дисципліни і засвоюють політичну культуру, яка

відрізняється від політичної культури тоталітарного суспільства. На її формування впливають такі чинники, як політична, економічна та ідеологічна багатоаспектність суспільного життя.

Молодь переважно дотримується погляду, що життя кожної людини залежить від її власного бажання діяти заради змін. Молодь, особливо та, яка вже була цільовою аудиторією багатьох молодіжних програм та проектів громадських організацій, розуміє – громадянське суспільство залежить від активних людей. А головне, вона вірить, що активна людина, лідер насправді може впливати на своє життя, на життя найближчого оточення, а навіть на зміни в усій країні. І саме серед такої молоді треба шукати майбутніх лідерів, лідерів не тільки політичного життя, але лідерів в інших суспільних сферах, лідерів місцевих громад, соціальних рухів, професійних спілок, громадських організацій

Коли ми розглядаємо феномен політичної активності, необхідно враховувати й громадську активність. У теоретичному контексті громадська активність включає в себе поняття діяльності, яка сприяє формуванню громадянської свідомості. Прикладом такої діяльності може бути: визначення інтересів і потреб конкретної соціальної групи, обстоювання цих інтересів, контролювання діяльності влади та політиків, громадянський протест, участь у підготовці та прийнятті рішень на різних рівнях влади, а також за допомогою громадських слухань, підготовки альтернативних (громадських) проектів управління окремими елементами суспільного життя, особливо на рівні місцевого самоврядування.

Час аматорів у організаціях вже минув, потреба суспільства в професіоналах зростає. Громадянське суспільство, яке розбудовується в Україні, потребує людей, які не тільки мають бажання змінювати світ, але мають також вміння та навички щодо задоволення потреб свого середовища.

Активна участь молоді у громадському житті – запорука успіху і прогресу нашого суспільства. Отже, сьогодні Україна знаходиться на етапі трансформації суспільства і політична активність молодого покоління залежить від того, як держава побудує з ним свою роботу. Необхідно створити таку органічну систему, яка була б здатна забезпечити ефективний розвиток країни, суспільства, особистості в усіх сферах суспільного життя. Такою системою, на наш погляд, повинно бути громадянське суспільство, побудова якого для української держави є одним з основних завдань і повинна ґрунтуватися на реалізації активного інноваційного потенціалу

молоді. Тут необхідно звернутися до політичної соціалізації, головним завданням якої є формування політично активної особистості через виконання основних принципів політичної соціалізації, найважливішими з яких є орієнтація на демократичну правову, самостійну державу; національне, патріотичне виховання молодого покоління, забезпечення умов для участі у політичному житті суспільства; створення умов для розвитку міжнародних молодіжних контактів; цілеспрямоване формування молодого покоління української політичної еліти.

Таким чином, одним з основних завдань суспільства є визначення принципів формування сучасної молодіжної політики у контексті розвитку громадянського суспільства з метою перетворення молодіжної активності на дієву складову самоорганізації українського суспільства.

Література:

1. Бородін Є. І. Держава і молодь: історія ювенального законодавства в Україні (середина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.). – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2004. – 238 с.
2. Кияшко Л. О. Громадська та політична активність сучасної молоді: психологічний аналіз [Текст] / Л. О. Кияшко, А. О. Краснякова // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 4. – С. 96 – 105.
3. Лук'янова Н. Державна молодіжна політика в Україні / Н. Лук'янова // Віче. – 2009. – № 22. – С. 15 – 16.
4. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектору: проблеми та перспективи. – К.: Студія "uStudio Design", 2006. – 169 с.
5. Особенности развития молодежных общественных объединений: взгляд «изнутри» // Сб. науч. статей Межрегиональных молодежных социологических чтений. – Екатеринбург: УрАГС, 2005. – 346с.
6. Фліс І. М. Основні принципи формування політичної активності студентської молоді / І. М. Фліс // Гілея [науковий вісник]: Збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип 13. – С. 208-216.
7. Плоский К. Участь молоді у розвитку місцевої демократії в Україні: проблеми та перспективи / К. Плоский // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С. 101-111.
8. Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів, ЦПД, 2008. – 308 с.

9. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – 512 с.
10. Українське суспільство 1994-2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К.: «Заповіт», 2004. – 64 с.

УДК 329

*Лісовська М. М., Волинський національний
університет ім. Лесі Українки*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИМВОЛІКИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

У статті проаналізовано символіку політичних партій Європейських країн в історичній ретроспективі. Визначено зміст, вкладений в їх емблематику. Описано роль партійного лідера як символу. Розглянуто питання правового регулювання партійної символіки країн розвинутої демократії.

В статье проанализирована символика политических партий Европейских стран в исторической ретроспективе. Определенно содержание их эмблематики. Описана роль партийного лидера как символа. Рассмотрен вопрос правового регулирования партийной символики стран развитой демократии.

The symbolism of political parties of the European countries in a historical retrospective view is analysed in the article. The content of there emblems is determined. The role of party leader is described as the symbol. The question of the legal adjusting of party symbolism of countries of the developed democracy is considered.

За тривалу історію функціонування політичних партій сформувався цілий ряд знаків-символів, за допомогою яких ми можемо ідентифікувати політичні партії, і які дозволяють в образній лаконічній формі виразити суть їх політичної ідеології. Сучасні тенденції розвитку інформаційної епохи диктують потребу у подальшому розвитку символізму в політиці загалом, і партійної символіки зокрема, як невід'ємної складової іміджу політичних партій та одного із способів комунікації між політичними акторами з електоратом.

Європейський досвід формування партійної системи завжди заслуговував на увагу, оскільки процес формування і функціонування інституту політичних партій розпочався саме в Європі ще в античні часи (в Греції та Римі) і на сьогодні це один з найрозвиненіших інститутів у світі.

Тому на сьогодні надзвичайно **актуальним** є вивчення досвіду формування партійної символіки європейських країн розвинутої демократії з метою його подальшого використання для партійного будівництва в Україні.

Об'єкт наукової роботи – символіка політичних партій європейських країн розвинутої демократії, **предмет** – формування партійної символіки європейських країн із врахуванням історичного підходу. **Метою** дослідження є аналіз символіки провідних політичних партій Європи і світу.

Даною проблемою прямо чи опосередковано займалися такі науковці: Г. Г. Почепцов [4], А. Цуладзе [8], В. Н. Руденко [5], Серов М. В. [7], Ж. Сегела [6] та інші.

Г. Почепцов у праці «Имидж и выборы. Имидж политика, партии, президента» [4] розглядає символізацію політики в різних аспектах. Одним з таких аспектів є особистісна складова розвитку політики. Дослідник зазначає: «Політики – це теж символи, і повинні вони бути підібрані так, щоб адекватно «дешифруватися» населенням». Звертає увагу на якість, яким повинен відповідати політик, щоб стати символом. Наводить приклад Великобританії, яка володіє найкращим досвідом політичного символізму.

Проблемою символізму політичного лідера займався також А. Цуладзе [8]. Він розглядав політичних особистостей як маніпуляторів, які здатні силою свого авторитету впливати на суспільство.

Російський вчений Руденко В. Н. [5] досліджує символіку лівих партій. Зокрема, науковець аналізує символіку нових лівих партій. Звертає увагу на відсутність нових ідей у створенні їхньої символіки.

Ж. Сегела – один з найкращих спеціалістів світу в галузі політичної реклами, у своїй праці «Национальные особенности охоты за голосами» [6] аналізує символіку як невід'ємну частину іміджу партії та політичного лідера. Порівнює європейський досвід використання символів з постсоціалістичними країнами.

Разом з тим, ця проблема залишається недостатньо вивченою, особливо в аспекті комплексного аналізу партійної символіки європейських країн та дослідження її виникнення і розвитку. Партія,

яка дбає про свій імідж не може ігнорувати такий принцип як своєрідність. Тому уже з моменту створення політичних партій спостерігалось їх прагнення створити свій власний імідж – атрибутику, реквізити, стилі поведінки. Дуже важливим аспектом є вірно вибрана символіка, яка повинна сприйматися миттєво та виражати саму суть ідейно-політичних установок партії, а також соціальну базу: наприклад, серп і молот у комуністів, червона троянда у соціалістів, стиснутий кулак у молодіжних організаціях тощо.

Точне описання символіки партійної структури відображається у її статуті.

Реєстрація політичних партій, а відповідно і партійної символіки покладається на різні органи держави: міністерство юстиції, міністерство внутрішніх справ (Франція), міський суд столиці (Болгарія), верховний народний суд (Ангола), федеральну виборчу комісію (Мексика); партійна символіка у США не підлягає реєстрації [10].

З активним розвитком партійного символізму гостро постає проблема правового захисту партійної символіки. У законах країн розвинутої демократії чітко прописують норми, які регулюють дане питання. На символіку політичних партій поширюються вимоги законодавства країни про охорону інтелектуальної власності і авторських прав.

У пострадянських країнах належним чином не врегульовані правовідносини, пов'язані із захистом прав на партійну символіку. Дуже часто у нормативних документах відсутня пряма заборона на використання партійної символіки третіми особами. У зв'язку з цим виникають ситуації, коли конкуруючі партії використовують символіку іншої партії в антирекламі, яка підриває авторитет партії та її репутацію [1].

Елементи політичної символіки зустрічаються ще в період стародавнього світу. У стародавній Помпеї виборча боротьба отримала відображення у багаточисельних написах, зроблених на стінах будинків. Як правило такі написи виконувалися червоною фарбою на білій штукатурці. Для надання їм чіткості вони обводилися рамками. Особливе місце в таких «афішах» посідали імена кандидатів, які виводилися великими літерами і розміщувалися у першому рядку. Такі написи були досить ефективними у вузьких вуличках Помпеї. Ще одним символічним моментом було використання кандидатами одягу білого кольору, який символізував чисту совість і наміри [9, с. 46].

Суспільство зорієнтоване на підтримку лідерів, що, в свою чергу, стимулює політиків до створення партій лідерського типу. Серед звичних нам партійних символів (емблеми, прапора, гімну) особливе місце належить лідеру. Ще здавна імідж лідера держави чи іншого державного об'єднання справді був одним із вирішальних чинників у міжнародному та національному політичному процесі. Саме цим зумовлений той факт, що до проблеми ідеальної держави та ідеального керівника зверталися більшість мислителів стародавнього світу, античності, середніх віків і нового часу. Сила характеру та воля державного лідера ототожнювалися з силою та міццю держави. Для ілюстрації сказаного згадаймо такі відомі постаті, як Александр Македонський, Наполеон I, Петро I, Маргарет Тетчер. У свою чергу і негативні риси певного лідера впливали на характеристику всієї нації [8, с. 97].

Відомий французький спеціаліст в галузі політичної реклами Жак Сегела висловлюється так про роль особистості в політиці: «В наш час масової інформації люди потребують яскравих образів. Політична партія, яка не має свого героя, свого прапороносця і носія ідеалу, приречена на провал» [6, с. 23].

Розглядаючи політичного лідера як символ партії, слід назвати його базові характеристики: уявлення про себе, система політичних переконань, стійкість до стресу, стиль прийняття політичних рішень, рівень стосунків із послідовниками та політичною елітою держави, а також із лідерами інших держав, наявність харизми лідера як основного компонента, який забезпечує успіх партії у виборчому процесі [4, с. 119].

Провідну роль особистість лідера почала відігравати в середині XX ст. у Франції, США, Великобританії, Німеччині. Консервативна партія Великобританії володіє найкращим досвідом партійного символізму, пройшовши тривалий шлях за допомогою харизматичного лідера, яким була Маргарет Тетчер. У США відмінності між політикою, яку проводять республіканці та демократи, не є досить суттєвими, у зв'язку з чим і зростає значення лідера партії. До країн з розвинутою демократією на сучасному етапі приєднуються і деякі постсоціалістичні країни: Україна, Росія. Яскравим прикладом символічності лідера є соціалістичні країни, де лідери правлячої комуністичної партії є одночасно і лідерами держави. Так, для кубинців незмінним символом країни і партії залишається Фідель Кастро, який очолював комуністичну партію з дня її заснування у 1965 р.; для китайців – Мао Цзедун.

В українському політикумі Юлія Тимошенко стала чудови прикладом лідера-символа. Вона показала, як можна за короткий час завдяки наполегливій праці і добре обдуманим ходам досягти надзвичайних висот у політиці.

Зміна лідера викликає значні зміни не тільки у самій партії, а й впливає на зміну її символіки. Так наприклад, після виходу з великої політики найхаризматичнішого лідера консерваторів ХХ ст. – «залізної леді» Маргарет Тетчер, консерватори пережили не найкращий період своєї історії: низьких рейтингів, часті зміни лідерів у пошуках яскравої особистості і спроб реформувати програму партії. На сучасному етапі лідером партії є Девід Кемерон. Під його керівництвом партія провела ребрендінг, тобто змінила символіку. Факел, який кілька десятків років був зображений на емблемі партії, був замінений іншим символом – зеленим деревом, як символ прихильності партії екологічним питанням, які раніше були прерогативою лівих партій. Таким чином Кемерон почав боротьбу за нові групи виборців.

У Європі з середини ХХ ст. особливого значення почали надавати кольорам партійної символіки. М. Міссеман та Дж. Метсон дають рекомендації притримуватися трьох правил у підборі кольорової гами: «1) необхідно впевнитися, що ваші кольори не будуть суперечити один одному, 2) колір шрифту має бути таким, який легко прочитати у порівнянні з кольором фону, 3) кольори вашої кампанії повинні відрізнятися від кольорів кампанії вашого опонента» [11].

Вибір тих чи інших кольорів не є випадковим. Кольори, на підсвідомому рівні, несуть в собі закодовану інформацію. Ця інформація сприймається нами, але не завжди усвідомлюється. В політиці кольори набули неабиякого значення. Навіть значні суспільно-політичні зміни в суспільстві стали називати кольоровими революціями.

Політична символіка кольору виникла в прадавні часи. Як стверджує Х. Е. Керлот, ще Паріс зображувався в червоному фрігійському гостроконечному ковпаку, який використовували французькі комунари. За повідомленням Плутарха, ще спартанці могли стратити людину лише за прикрашення свого одягу смужкою непатріотичного кольору. Ще в Древньому Римі існували своєрідні партії «червоних», «зелених», «синіх». Про це свідчать і кольори одягу цезарів, і кольорове обрамлення одягу сенаторів, регламентоване внутрішньою політикою Риму [7, с. 46].

Політична символіка кольору почала активно розвиватися в новий і новітній час починаючи з французької революції 1789 – 1793 рр. Її корінна відмінність від використання кольору в геральдиці (геральдика – наука, що вивчає герби, кольорові емблеми, які належать особам, родам чи спільнотам) полягає в тому, що вона не пов'язана геральдичними традиціями і може застосовувати кольори не вживані в класичній геральдиці (наприклад, рожевий помаранчевий, коричневий) [3]. Політична символіка кольору виникла і розвивалася в основному в Європі, і тому, виходячи іноді за національні межі окремих європейських країн, вступала в протиріччя з трактуванням того або іншого кольору в країнах Азії, Африки, Близького Сходу.

Майже всі кольори наділені великим спектром їх значень, іноді, навіть протилежним. Залежно від історичних та культурних особливостей трактуються вони по-різному.

Кольори, які використовують партії у своїй символіці, мають власну передісторію. Порівняємо використання деяких кольорів у символіці різних партій. Так, наприклад, зелений колір в Греції історично, з часів Візантійської імперії, трактувався як колір життя, розвитку, свободи, звідси зелений колір пізніше став партійним кольором партії ПАСОК (Всегрецький соціалістичний рух). Тоді як в ісламському світі, в Азії й Африці зелений – релігійний колір ісламу, причому прийнятий як священний і всезагальний, незалежно від партійної приналежності. У Німеччині та в країнах Північної Європи «зеленими» називають себе представники екологічних рухів і партій [3].

Загальноєвропейського політичного значення набув і синій колір. Під час французької буржуазної революції він символізував буржуазію і її партії. Якщо у Великобританії блакитний, світло-синій кольори стали партійним кольором консерваторів, то на континенті Європи вони ототожнювалися з лібералізмом, а на сході Європи – з буржуазною демократією. Згідно із теорією кольору Гете, синій колір відноситься до групи негативних кольорів [11]. Однак з цим важко погодитись, оскільки сьогодні цей колір є одним з найпоширеніших політичних кольорів.

Білий колір прийнятий у всьому світі з однаковим значенням – колір миру, партійної та зовнішньополітичної нейтральності.

Чорний колір політично трактувався в XIX – XX ст. по-різному. У Західній Європі з часів Ліонського повстання ткачів у 1831 р. він символізував робочий рух, в основному у Франції, Італії й Іспанії і в цій якості як символ бунтарства був засвоєний анархістами усіх країн [5].

Єдиний політичний колір, який в усьому світі трактується однаково – червоний, символізує революційну боротьбу проти експлуататорів. Уперше він був застосований в цьому значенні під час антифеодального повстання іранських селян. В Європі червоний колір набув символічного значення з часів буржуазно-демократичних революцій і став символом пролетарського міжнародного революційного руху. Набувають політичного значення і його відтінки: рожевий – колір багатьох соціалістичних партій, малиновий – колір анархо-синдикалістських угруповань і партій в робочому русі.

Незвичайним для партійної символіки є помаранчевий колір. Але практика його застосування є вдалою. Варто лише згадати досвід партії «Наша Україна» у 2004 році, коли цей колір став загальнонаціональним символом.

Помаранчевий колір історично пов'язаний з політичною боротьбою. Асоціюється з Нідерландами, де почав використовуватись з XVI століття так званими оранжистами, партією інтелігенції та дрібного дворянства. Дана партія існує й досі та має в якості партійних знаків помаранчеві шапочки, шарфи або повітряні кульки, з якими виходять на політичні демонстрації [7, с. 45].

Україна тяжіє до європейського досвіду використання кольорів у партійному будівництві.

Аналізуючи формування партійної символіки європейських країн, не можна оминати увагою і досвід США, де символічна культура досягла високого рівня розвитку. В США користуються переважно символікою, яка відповідає їхньому державному прапорові, тобто біло-синьо-червоною.

В США давно сформувалась двопартійна система. На американському політичному ландшафті домінують Республіканська і Демократична партії. Традиційний символ республіканців – слон, демократів – осел. Ці символи за використанням стоять поряд з державною символікою країни і стали справжнім надбанням символічної культури США. В інших партій США емблемна культура фактично відсутня.

На символіці багатопартійних країн пострадянського простору чого тільки не побачиш. Тут і звірі, і фрукти, і предмети сільськогосподарського інвентаря, і прості геометричні фігури. Проте, фахівці стверджують, що символіка партій країн СНД характеризується одноманітністю як у кольоровому, так і в стилістичному оформленні і дуже часто є громіздкою. У партійних

прапорах переважають кольори національних стягів. На сьогодні, по суті, немає яскравих, простих і зрозумілих логотипів, які б легко запам'ятовувалися.

Символіка політичних партій країн Балтії тяжіє своїм стилістичним оформленням до європейських країн, що зумовлено історично, оскільки одразу після виходу з Радянського Союзу ці країни взяли курс на європейську інтеграцію.

Процес глобалізації й інтеграції впливає значною мірою на політичні процеси, які відбуваються на державному і наднаціональному рівні. Оскільки на сучасному етапі проходить процес уніфікації європейського політичного простору в рамках створення загальноєвропейських партій, є сенс розглянути символіку саме таких партій. У кожній країні з розвиненою демократією наявні всі сили політичного спектра, які мають різну політичну вагу. На сьогодні на політичній арені Європейського Союзу діють такі провідні партії, як Європейська народна партія, Європейська ліберально-демократична і реформістська партія, Європейський вільний альянс (Зелені), Партія європейських соціалістів. Ці політичні об'єднання почали посідати ключові позиції в Європарламенті в 1980-х роках і відіграли вирішальну роль у становленні політичної системи Європейського Союзу та в його розвитку загалом.

Європейська народна партія є однією з найпотужніших і найчисельніших політичних груп правоцентристів у Європейському Парламенті. Входження до її складу таких політичних лідерів як Ангела Меркель, Ніколя Саркозі, Сильвіо Берлусконі сприяє домінуванню партії в політичній системі Європейського Союзу. Можна також стверджувати, що ці політичні актори є символами партії.

Досить поширеними у розвинених країнах є партії ліберального напрямку. Сучасна ліберальна ідеологія збігається з деякими ідеями як консерваторів, так і соціал-демократів. Можна стверджувати, що така інтеграція поглядів вплинула на емблему партії, зокрема на її кольорове оформлення. Присутність синього кольору може означати наявність консервативної складової в ідеології партії, а жовтий колір – традиційний колір лібералізму.

Останнім часом помітного впливу і популярності набули екологічні партії, які діють майже в усіх країнах Європи і в багатьох інших країнах світу. У ЄС діє Європейський вільний альянс (Зелені). Партії легко розпізнати за їхнім символом – соняшником, який є загальноприйнятим логотипом партій екологічного спрямування у світі [2, с. 140].

Що стосується партій лівого спрямування, то за останні десятиріччя їх положення та вплив на політичний процес змінився. З розпадом Радянського Союзу у багатьох комуністичних партіях європейських країн відбувся розкол, деякі – зникли з політичної арени. Однак в ряді країн виникли нові партії лівих сил і склалася нова система їх міжнародного співробітництва. Їх легко ідентифікувати за назвами, програмами та історичними традиціями. Міцні позиції займають ліві партії Греції, Кіпру, Португалії, Німеччини, Франції. Комуністичні партії відіграють провідну роль у житті азійського континенту, впливають на політичний процес в Африці і на Близькому Сході.

Якщо розглядати символіку сучасних лівих партій країн Європи, то вона представлена в основному традиційною комуністичною і соціалістичною символікою у вигляді червоних або золотих зірок, серпа і молота, пшеничного колосся. Це свідчить про вірність політичних партій традиційним цінностям народовладдя, захисту інтересів трудящих, ідеям пролетарського інтернаціоналізму [5].

Загальноєвропейською партією, яка об'єднує соціалістичні, комуністичні, соціал-демократичні партії повноправних і асоційованих членів Європейського Союзу є партія європейських лівих. Це досить молода і динамічна партія, яка утворилася після періоду складної політичної переорієнтації у 1990-х роках. Емблема партії містить традиційний для лівих партій елемент – червону зірку. Зірка графічно осучаснена, один з її кутів не замкнений. Це може означати, що партія є відкритою для нових країн, нових партій.

Соціалістичні й соціал-демократичні партії залишаються в розвинених країнах одними з найбільш масових партій: Лейбористська партія (Великобританія), соціал-демократичні партії ФРН, Австрії, Швеції тощо. На загальноєвропейському рівні діє партія європейських соціалістів. На початку 1950-х років європейські соціал-демократи першими вирішили згуртуватися для роботи на наднаціональному рівні. У кольоровому рішенні партія залишилася вірна червоному кольору [2, с. 142].

Націоналістичні партії втратили вагу в багатьох європейських країнах.

Емблеми політичних партій Європейського союзу не перевантажені деталями, прості у відтворенні, легко запам'ятовуються. Всі вони містять назву партії, в основному аббревіатуру, та спільний для усіх емблем знак Європейського Союзу, у вигляді кола зірок. Переважає синій колір як офіційний колір «прапора Європи».

На думку спеціалістів, якщо на емблемі містяться більше двох елементів – вона стає складнішою для сприйняття. Як бачимо, європейські партії у створенні своєї символіки чітко дотримуються цього правила і не обтяжують емблеми зайвими елементами.

Таким чином, партійна символіка у країнах розвиненої демократії пройшла тривалий шлях розвитку і уже з давніх часів продемонструвала можливість вплинути на процес прийняття політичних рішень. Слід зазначити, що одним з ключових напрямів політичного розвитку є фактор лідерства. Тому особистість лідера дуже часто є основним символом партій Європейських країн. Не зважаючи на прихильність до тієї чи іншої політичної доктрини або політичної платформи, громадськість не в останню, якщо не в першу чергу, звертає увагу на особистість політика чи лідера політичного об'єднання.

Питання правового регулювання партійної символіки для багатьох європейських країн залишається відкритим для подальшого удосконалення, оскільки існують прогалини у законодавстві, які стосуються її використання. Партійна символіка і досі продовжує формуватися, оскільки процес утворення транснаціональних європейських партій ще не завершився.

Література:

1. Курило Ю. Проблемы правового регулирования защиты прав на символику партии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/kurilo/article/1704.aspx>
2. Партии и движения Западной и Восточной Европы: Теория и практика: Проблемно-тематический сборник / В. П. Любин (отв. ред.). – М.: ИНИОН РАН, 1997. – 178 с.
3. Похлёбкин В. Словарь международной символики и эмблематики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/pohl/17.php
4. Почепцов Г. Г. Имидж и выборы. Имидж политика, партии, президента / Г. Г. Почепцов. – К.: Изд-во АДЕФ-Украина, 1997 р. – 140 с.
5. Руденко В. Н. Позиционирование левых в политической символике современной России [Електронний ресурс] / В. Н. Руденко // Альманах «Дискурс-Пи». – Вып. 7. – Режим доступу: <http://discourse-pm.ur.ru/discours7/rudenko.php>.
6. Сегела Ж. Национальные особенности охоты за голосами [Пер. с фр.] / Ж. Сегела. – М.: Вагриус, 1996. – 264 с.
7. Серов М. В. Цвет культуры: психология, культурология, физиология / М. В. Серов. – С.-Пб.: Речь, 2003. – 672 с.

8. Цуладзе А. Политические манипуляции или покорение толпы / А. Цуладзе. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 144 с.
9. Шаблинский И. Г. Гражданская община и выборы в Римской Республике / И. Г. Шаблинский // Журнал о выборах. – 2003. – № 2. – С. 45 – 47.
10. Юридические процедуры при создании партии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lawtoday.ru/razdel/biblo/kpzs/DOC_058.php.
11. Meesseman M., Matson J. Creating Your political campaign image with the use of color [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ezinearticles.com/?Creating-Your-Political-Campaign-Image-With-the-Use-of-Color&id=1906588>.

УДК 328.184(477)

Мацкевич Р. М., НУ "ОЮА"

СУСПІЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ЛОБІЗМУ ТА ОСНОВНІ ТИПИ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ

Суспільне значення лобізму та основні типи представництва інтересів. Стаття присвячена питанню лобіювання інтересів в українських органах державної влади, суспільному значенню такого явища як лобізм, а так само основним типам представництва інтересів. Представляється, що виділення цієї проблеми як сфери спеціального наукового обговорення в Україні закономірно, оскільки заявлена тема зачіпає два системоутворюючих елементи сучасного українського суспільства: владу і бізнес.

Общественное значение лоббизма и основные типы представительства интересов. Статья посвящена вопросу лоббирования интересов в украинских органах государственной власти, общественному значению такого явления как лоббизм, а так же основным типам представительства интересов. Представляется, что выделение этой проблемы в качестве сферы специального научного обсуждения в Украине закономерно, поскольку заявленная тема затрагивает два системообразующих элемента современного украинского общества: власть и бизнес.

Community sense of lobbyism and basic types of representative office of interests. The article is devoted the question of lobbying of interests in Ukrainian public authorities, to community sense of such phenomenon as lobbyism, and similarly to the basic types of representative office of interests.

It appears that selection of this problem as a sphere of the special scientific discussion in Ukraine appropriately, as the declared theme affects two element of modern Ukrainian society: power and business.

Будь-яке державне рішення може як зачепити інтереси окремих громадян, різних прошарків населення, так і регулювати окремі види діяльності. У зв'язку з цим об'єктивно виникає певна зацікавленість суб'єктів політичних відносин у прийнятті конкретних рішень, які відповідали б їх інтересам, і як наслідок – тиск на структури влади, посадових осіб, засоби масової інформації для досягнення бажаного результату.

За таких умов політичні та економічні реформи у країні напштовхуються на формування політико-правового інституту лобізму. Лобіювання, закладене у самій природі інтерперсональних та міжінституційних відносин, у своїй цивілізованій, легалізованій формі є позитивним політичним інститутом, який здатний забезпечити певну відкритість політичного процесу, можливість законним чином впливати на прийняття державних рішень, контролювати владу.

В останній час велика увага стала приділятися промисловим і фінансовим групам, громадським рухам і об'єднанням, що прагнуть здійснювати систематичний цілеспрямований вплив як на законотворчу діяльність, так і на процеси реалізації нормативних актів. Тиск на законодавчі і виконавчі структури, що також зветься лобіюванням» здійснюється ними з метою реалізації групових інтересів. Виникнення таких груп є результатом реформ і свідомством того, що Україна вступила в новий етап економічного і політичного розвитку.

Лобізм має важливе значення для різних сфер життя суспільства. Впливаючи на управлінські рішення, лобізм змушує триматися у формі органи державної влади і управління, у певному значенні конкурує, змагається з ними, додає їм велику динаміку і гнучкість. За умов поділу влади кожна з гілок влади може використовувати те чи інше лобі у своїх інтересах [1, с. 144].

Так, у Конгресі США законодавці офіційно співробітничать з лобістськими кадрами визначених зацікавлених груп, що, безперечно, тільки підсилює позиції законодавчої влади [6, с. 44].

Лобізм в США, наприклад, виступає інструментом самоорганізації громадянського суспільства, за допомогою якого мобілізується суспільна підтримка чи опозиція певному законопроекту, здійснюється вплив на політику. Лобізм у цій ситуації є свого роду суперником

бюрократії. Ураховуючи також те, що держава за умов становлення ринкових відносин усе більше і більше поступається своїми позиціями у сфері захисту інтересів різних соціальних груп і шарів, цей вакуум повинний бути заповнено відповідними структурами громадянського суспільства. Лобістські групи виконують функцію посередництва між громадянами і державою [3, с. 117-118].

Це посередництво має місце, головним чином, в сфері обміну інформацією. Безпосередньо пропущене через інтерес знання самих громадян, сконцентроване в лобістських структурах, іноді виявляється набагато більш важливим, як з точки зору формальної точності, так і з точки зору легітимності рішень, що приймаються. Це доводить, що лобізм, в ідеалі, не є одностороннім процесом. Групи тиску досягають зиску для себе, але й забезпечують прийнятні умови сприйняття суспільством і певними групами населення законів, що приймаються, і державних заходів.

Лобізм виконує функцію організації плюралізму суспільних інтересів. Процеси лобіювання завжди здійснює невелика група людей, але результати лобіювання мають значні наслідки і торкаються в окремих випадках великі прошарки населення країни, особливо економічні сторони його життя.

Позитивні сторони лобізму не лише в тому, що хтось діючи в своїх інтересах, «проштовхує» потрібну для суспільства справу. Суспільству це вигідно і з причини, так би мовити, формально-демократичної, бо співставлення групових інтересів, можливостей і наслідків різного роду дій, що здійснюється в межах демократичної процедури і виражене в політичних рішеннях, утворює складну систему стримувань і противаг економічних суб'єктів.

Лобізм немовби доповнює конституційну систему демократичного представництва, дозволяючи брати участь в прийнятті і реалізації політичних рішень тим групам, які не мають іншої такої можливості. Через систему і практику лобізму отримують свій вираз і представництво в загальнонаціональному масштабі інтереси, які в іншому випадку залишилися би невираженими. В цьому сенсі лобізм відповідає духу демократичної політи

Лобізм не завжди відповідає реальностям його існування в певних політичних і національних контекстах. Це відбувається тому, що лобізм не вибудовується на порожньому місці політичними технологіями, а виростає з реальних міжлюдських і міжгрупових відносин під впливом пануючої політичної традиції і особливостей історичного моменту. Тому в різних країнах він функціонує по-різному.

Лобізм можна оцінювати і як ширший засіб досягнення компромісу, спосіб взаємного урівноваження і примирення між собою різноманітних інтересів. Загальноновизнано, що лобістські групи, що відстоюють часом діаметрально протилежні інтереси своїх "хазяїв" (державних, класових, приватних і т. п.), як це не дивно, на перший погляд, сприяють збереженню свого роду рівноваги різних сил, пошуку точок дотику і досягненню консенсусу при прийнятті управлінських рішень, адже, зрештою, стрижень лобізму – це взаємовигідне співробітництво. Базовою характеристикою лобі виступає, таким чином, можливість доведення до суб'єктів влади й реалізація специфічного інтересу конкретної групи. Отже, вивчення механізму формування групи тиску – передбачає аналіз діяльності груп інтересів у їхній зовнішній динаміці, особливо в політичній сфері. Група тиску – це група інтересів, що натискає на органи влади.

Усе, що робить людина, проходить через її свідомість. Внутрішніми джерелами її активності виступають потреби й інтереси. Поза їхнім обсягом неможливо зрозуміти щирий зміст, наміри й конкретні кроки в політиці держав, партій, соціальних груп і конкретних особистостей. Цей стійкий зв'язок підкреслюється багатьма вченими й політиками. «Найближчий розгляд історії переконує нас у тім, – писав Г. В. Ф. Гегель, – що дії людей випливають із їхніх інтересів, і лише вони відіграють головну роль» [1, с. 20].

Перший і найбільш розповсюджений варіант лобізму – це практика тиску знизу вгору з боку інтересів певних груп населення на державні органи з метою отримання певних переваг, пільг, привілеїв для цих груп. При цьому передбачається, що держава суверенно і контролює розподіл ресурсів, статусів, економічних і соціальних пільг. Групи інтересів прагнуть впливати на державу, але в кінцевому випадку прийняття рішень багато в чому знаходиться в руках держави.

Проте, це не єдиний спосіб взаємодії держави і організованих інтересів різних груп населення. Інший спосіб полягає в тому, що держава домовляється з якоюсь з груп тиску або груп інтересів (явна або неявна угода). Взамін держава за певні привілеї отримує її лояльність і гарантію допомоги у державних інтересах [4, с. 137].

В першому випадку це називається плюралістичним типом представництва інтересів, в другому – це корпоратистський тип представництва.

Плуралізм – це такий тип представництва інтересів, коли групи тиску організуються спонтанно, вони чисельні, конкурують між собою і неорганізовані в деяку ієрархічну систему. Вони повністю незалежно від держави визначають свій інтерес, своїх лідерів. Досягнення якихось з своїх цілей, тобто здійснення впливу на державу – результат конкурентної боротьби.

За корпоратистського типу представництва інтересів групи інтересів порівняно малочисельні, функціонально впорядковані, ієрархізовані. Джерело цього порядку – держава. Саме вона визнає за цією групою монопольне право на представництво певного інтересу в обмін на право визначеним чином впливати на визначення цього інтересу, відбір лідерів, тощо. Виходить, що можна казати про плуралістське лобі та про корпоратистське лобі. Вони досить рідко існують в чистому вигляді, частіше за все є їх синтез [5, с. 54].

Переважає за того чи іншого політичного режиму певних типів лобіювання визначається багатьма факторами. Передусім, це загальний характер політичної системи. Наприклад, в радянській політиці з її ступенем централізації переважало корпоратистське лобіювання як у сфері економіки, так і в іншій будь-якій іншій галузі суспільного життя. Держава відбирала і наділяла монопольним правом на представництво певну, ідеологічно «надійну» групу, після чого конкурентні групи або ліквідовувались, або приєднувались до цієї, обраної.

Проте корпоратистське представництво виникає не лише в результаті «злої волі» правителів. Навіть в сучасних демократичних державах, в багатьох секторах діяльності кількість абсолютно вільних, діючих на конкурентній основі груп тиску порівняно невелика.

Спілки і об'єднання, аби бути дієвими, повинні володіти певним ступенем монополії на представництво інтересів. Це необхідно з точки зору ефективності політичних рішень, бо держава, формуючи політику, неминуче бере до розрахунку не всі зацікавлені групи, а лише ті з них, які володіють відповідними ресурсами, тобто в змозі мобілізувати і контролювати значні групи населення. Таким чином формуються «природні» монополії представництва.

Література:

1. Гегель Г. Собрание сочинений в 14 т. – М. -Л., 1935. – Т 8. – 237 с.
2. Банчук М. В. Ідеологія та культура діяльності правозахисних органів України в контексті становлення громадянського суспільства: Політологічний аналіз / АПН України; Інститут вищої освіти. – К.: Юстініан, 2005. – 144 с.

3. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты. Под ред. О. Жидкова. – М.: Прогресс, 1993. – С. 326 с.
4. Зубков С. А. Лоббизм в практике менеджмента // Социально – политический журнал. – 1996. – № 5. – С. 137 – 147.
5. Губернаторов В. А. Группы влияния российских деловых кругов // Власть. – 1995. – № 7. – С. 53 – 57.
6. Зяблюк Н. Г. Лоббизм в США как политический институт // США: ЭПИ. – 1995 – № 1. – С. 51 – 56; № 2. – С. 43 – 51.

УДК 341.215.2

*Оверчук О. В., Міжнародний економіко-гуманітарний
університет ім. академіка С. Дем'янчука*

АКТИВІЗАЦІЯ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ ЯК ВИЯВ ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУГИ У СВІТІ

У статті досліджуються основні причини активізації протестних рухів у країнах Заходу. Аналізуються цілі акцій протесту, реакція влади на вимоги протестуючих та результативність рухів.

В статье исследуются основные причины активизации движений протеста в странах Запада. Анализируются цели акций протеста, реакция власти на требования протестующих и результативность движений.

This article deals with main reasons of protest movements activation in the countries of the West. In the article is analysed principal tasks of protest actions, reaction of authorities to requirements of protesters, effectiveness of movement.

Глобалізаційні процеси кінця ХХ початку ХХІ століття привели до поглиблення взаємної залежності країн світу. Сьогодні не лише економічні, екологічні чи політичні проблеми однієї країни впливають на ситуацію в інших державах, а й протестні рухи, виникаючи в одному місці, можуть миттєво поширитися на всю земну кулю.

2011 рік ознаменувався глобальною хвилею соціальних і політичних протестів: Арабська Весна, заворушення в Лондоні, протести в Ізраїлі та Індії, рух «Захопи Волл-стріт» у США та «Індігнадос» в Іспанії. Хоча ці рухи мають різні причини, вони вказують на загрозливу тенденцію зростання рівня соціальної напруги не лише на Сході, а й на Заході.

Рухи протесту не є явищем характерним лише для кризових часів. Час від часу вони виникають у більшості держав світу, що є цілком закономірним, адже навіть у країнах, для яких характерним є демократичний політичний режим, громадянам доводиться вдаватися до протестних акцій, щоб звернути увагу уряду на певну проблему та захистити свої права. Вуличні протести – це один з найефективніших способів привернути увагу влади, ЗМІ та громадськості, висловити свою точку зору з того чи іншого приводу та змінити ситуацію на свою користь.

Метою цієї статті є дослідити активізацію процесу виникнення сучасних рухів протесту в економічно-розвинених країнах, виявити причини, що їх спричиняють.

Важливими для дослідження громадських рухів протесту є доробки російських вчених Г. Ділігенського, Є. Здравомислової, В. Костюшова, М. Малютіна, а також роботи таких західних авторів як Д. Барі, Л. Вей, Дж. Гібсон, Р. Даг, Дж. Дженкінс, С. Ліпсет, Є. Мюллер, В. Рейзінгер, С. Хантінгтон та ін. Окремі аспекти діяльності протестних рухів в Україні досліджувалися такими вітчизняними науковцями як В. Бабкіна, Н. Бабенко, М. Головатий, А. Колодій, П. Мартиненко, Ю. Шемшученко, Г. Почепцов, А. Ткачук та ін., однак, на нашу думку, проблема виникнення нових протестних рухів в економічно-розвинених країнах все ще потребує більш детального дослідження.

У нашій статті ми детально зосередимось на двох рухах протесту, які набули у 2011 році глобального характеру: «Захопи Волл-стріт» та «Індігнадос».

Рух «Захопи Волл-стріт» (англ. Occupy Wall Street) – вияв громадського протесту, який розпочався 17 вересня 2011 року в Нью-Йорку і поширився на інші американські міста та країни світу. Акції цього руху тривають по теперішній час. Мета учасників акції – тривале захоплення вулиці Волл-стріт у фінансовому центрі Нью-Йорка з метою привертання громадської уваги до «злочинів фінансової еліти» і заклик до структурних змін в економіці, протесту проти економічної та соціальної нерівності.

У акції не існує яскраво вираженого лідера та ідеолога, але думка про протест народилася в групі Adbusters, канадській некомерційній антиспоживчій організації, яка в середині 2011 року запропонувала мирне заняття Уолл-стрит на знак протесту проти корпоративного впливу на демократію, зростаючої майнової нерівності і відсутності відповідальності за початок світової

фінансової кризи [1]. Активну підтримку руху надає інтернет-група «Аноніми». Крім того, 28 вересня 2011 року демонстранти отримали підтримку декількох великих профспілок, включаючи Союз транспортних працівників, який налічує близько 40 000 членів [2] та інших.

Головна вимога акції – щоб влада США діяла в інтересах більшості, а не найбагатшої меншості населення країни. Адже, відповідно до звіту Управління Конгресу США по бюджету, з 1979 по 2007 рік прибутки 1 % населення зросли в середньому на 275 %, тоді як прибутки 60 % американців, що становлять середній клас, збільшилися лише на 40 %. З 1979 року 1 % став платити менше податків, а у 400 найбільш багатих платників податків прибутки зросли на 392 %, при падінні податків на 37 % [3].

У 2007 році 1 % американського населення контролював 34,6 % від загального багатства країни, а наступні 19 % – 50,5 %. Таким чином 20 % американців належало 85 % багатств країни, а іншим 80 % населення – 15 %. Після початку світової фінансової кризи, доля у багатстві країни, що належить 1 % населення, виросла з 34,6 % до 37,1 %, а доля 20 % американців відповідно – з 85 % до 87,7 % [3].

Саме тому, демонстранти як політичний слоган використовують гасло «Нас 99 %», яке є натяком на нерівність в прибутках, багатстві і політичній владі між елітою (1 %) й усіма іншими громадянами США (99 %) [4].

Більшість учасників акцій не вважають, що протести зможуть вплинути на політичну позицію політиків, хоча результати опитування свідчать, що більше сподівань протестуючі покладають на демократичну партію і майже не вірять, що до їхніх вимог прислухаються республіканці [5].

Президент США Барак Обама, який є представником демократів, заявив про свою підтримку руху: «Багато учасників руху «Захопи Волл-стріт» як у Нью-Йорку, так і по всій країні розчаровані тим, що розмивається поняття «американська мрія», яка припускає, що наполегливою працею можна всього досягти. Так не має бути. Америка не повинна бути «країною можливостей» тільки для невеликої групи людей, вона повинна бути «країною можливостей» для всіх. Ми будемо за це боротися, але для цього потрібен час» [6].

Республіканці тим часом оцінюють дії протестуючих зовсім інакше. Зокрема, один з можливих кандидатів на пост президента США від Республіканської партії Херман Кейн звинувачує

Барак Обама у сприянні організації акцій протесту для того, щоб відвернути громадську увагу від провалу економічної політики адміністрації. Політик стверджує, що ті громадяни, які не мають грошей і роботи, повинні звинувачувати в цьому себе, а не корпорації або великі банки. Ці люди просто не розуміють суті того, що зараз відбувається. Фактично, вони виступають проти капіталізму як такого, а саме він зробив Америку процвітаючою країною. Він вважає акції «Захопи Волл-стріт» антиамериканськими і припускає, що вони незабаром можуть перетворитися на повноцінну класову війну. При цьому винуватим у ній буде, на його думку, чинний президент країни [7].

Барак Обама вже звинувачували в розпалюванні класової війни, коли він запропонував ввести безпрецедентний для Америки податок для багатих. Ця ідея знайшла широку підтримку серед населення, проте поки що так і не була схвалена урядом США.

Учасники руху поширювали інформацію про свою діяльність та узгоджували свої акції переважно через соціальні мережі та інтернет-сайти. ЗМІ спочатку приділяли висвітленню протестів не багато уваги, що можна пояснити кількома причинами: небажанням загострювати свої стосунки з владою та віднесенням протестних акцій до подій, які не зможуть зацікавити громадськість, адже спочатку акції руху проходили мирно, без сутичок з поліцією і без будь-яких політичних наслідків. Ситуація змінилася, коли поліція почала очищати парки від наметових містечок, заарештовувати учасників масових акцій, що дозволило протестуючим поширити по всьому світу фотографії, на яких поліція застосовує перцевий газ проти мирних демонстрантів, б'є їх кийками, заарештовує, що дозволило говорити про попрання демократичних свобод у США та привернути увагу преси, залучити до руху більше учасників.

Рух «Захопи Волл-стріт» не збирається найближчим часом відмовлятися від боротьби, однак з настанням зими учасники руху вирішили змінити тактику: вони мають намір відмовитися від тривалої «окупації» міст на користь проведення окремих щотижневих демонстрацій і маршів [8].

Переконаність більшості населення країни у несправедливості розподілу економічних ресурсів, високий рівень безробіття, відчуття незадоволення рівнем свого життя, зниження соціальних стандартів змусили тисячі людей практично щодня виходити протестувати на вулиці. Окрім Нью-Йорка, демонстрації «Захопи Волл-стріт» проходять і в інших містах США, надихнувши

на проведення подібних акцій людей у багатьох країнах світу [9], зокрема, в Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, Китаї, Тайвані, Південній Кореї, Індонезії, Італії, Греції, Німеччині та Великій Британії [10].

Ще одним яскравим явищем 2011 року є рух «Індігнадос» (обурених), який виник 15 травня і потряс іспанську політичну еліту до самих основ. Телебачення Іспанії відправляло цілі бригади репортерів висвітлювати події в Тунісі та Єгипті, одночасно ігноруючи події, що відбуваються буквально під носом. Тільки один канал вів репортажі з Пуерта дель Сіль, центральної площі Мадрида.

Першою реакцією правлячої Соціалістичної партії на демонстрації була спроба заборонити протести, використовуючи закон про «передвиборну тишу». У цьому її підтримали Виборчком і Верховний суд. Голосування в цих органах, проте, було далеко від одностайного, рішення пройшли з невеликою перевагою голосів.

Ось основні вимоги руху, які були викладені у прийнятому маніфесті «За реальну демократію зараз»:

«Пріоритетами будь-якого розвиненого суспільства мають бути рівність, прогрес, солідарність, свобода культури, стійкий розвиток, добробут і людське щастя.

Теперішній стан нашого уряду і економічної системи не забезпечує захисту цих пріоритетів і є, багато в чому, перешкодою на шляху до людського прогресу.

Прагнення влади і зосередження її в руках небагатьох створює нерівність, напруженість і несправедливість, що ведуть до насильства, яке ми відкидаємо.

Застаріла і протиприродна економічна модель живить соціальний механізм, що знищує сам себе за рахунок збагачення меншості і зuboжіння інших. І так до повного руйнування» [11].

Рух повторив досвід арабських революцій, використовуючи Інтернет для комунікації і організації, як альтернативу центральним ЗМІ, які виражають інтереси головних партій країни. Інтернет-сервіси надзвичайно прискорили розвиток акції протесту. Крім того, завдяки ним, учасники руху стали значно впевненіші у власному успіху. Телебачення і газети перетворилися на пасивних спостерігачів, що висвітлюють події, про які вже давно всім відомо.

Завдяки Інтернету рух «Індігнадос» підтримали і в інших країнах світу, зокрема, рух «Захопи Волл-стріт» виник пізніше і вимоги протестуючих багато в чому схожі.

Десятки тисяч людей протестували проти скорочення соціальних видатків у Португалії, де уряд з метою скорочення дефіциту бюджету планує зменшити зарплати державних службовців, тимчасово скасувати 13 і 14 зарплатню для працівників держсектору і збільшити робочий день.

Ситуація у Португалії досить складна: рівень безробіття сягає 12 %, існує загроза дефолту, міжнародні кредитори вимагають зменшити виплати, погрожуючи, що в іншому разі не виділять португальському урядові черговий транш фінансової допомоги. Однак громадяни, які вийшли на протестні марші, вважають, що уряд не зможе вивести країну з кризи завдяки зниженню рівня життя населення. Влада такими діями лише посилить невдоволення у суспільстві [12].

Страйк організований профспівками 24 листопада 2011 є однією з найбільш масових заходів за 20 років. У країні зупинилося метро, не вийшли на роботу авіадиспетчери, не відкрилися школи, пошта та більшість державних установ. Двері лікарень в цей день також були закриті. Медики займалися лише тими, кому необхідна невідкладна допомога. Від народного гніву постраждали податкові служби – нападів зазнали одразу кілька столичних офісів. Розбивши вікна, невідомі кинули всередину пляшку з легкозаймистою речовиною.

Громадяни вважають, що такий вияв громадського протесту є необхідним, однак не впевнені, що зможуть досягти мети: «Людям треба було вийти на страйк, але не думаю, що вдасться чогось досягнути. Уряд не звертає на нас увагу. Чи будемо ми страйкувати чи ні – нічого не зміниться», – каже мешканець Лісабона Емануель Гаведжа [13].

Одними з найбільш масових були акції протесту у Італії. Тисячі людей в Мілані, Римі та сотні інших міст країни протестували проти жорсткої економії бюджету. Італійці переконані: план скорочення державних витрат передусім зачепить гаманці пересічних громадян. Маніфестації пройшли по всій країні: демонстранти обурені діями уряду, який ухвалив рішення в найближчі 3 роки урізати бюджетні витрати на 120 мільярдів євро. Найбільше постраждає держсектор, освіта і культура, що на думку громадян, втягне країну у безодню [14].

У Токіо до економічних закликів додалися екологічні – проти використання ядерної енергії. Загалом же послідовники руху «Індігнадос» виступають проти влади грошей та економічної нерівності.

У Сіднеї 15 жовтня 2011 року приблизно 2 тисячі людей протестували перед Центральним резервним банком Австралії. До них долучилися аборигени, комуністи та члени профспілок. Метою акції була зміна самого принципу роботи влади. Гроші не повинні керувати політикою [15].

У Брюсселі – столиці Європейського Союзу головним гаслом маніфестантів стало: «Нас 99 відсотків» – натяк на те, що за кризи капіталістів розплачуються звичайні громадяни. Загалом в акції взяли участь майже 6500 людей, переважно молодь [16].

Акція у Римі проти влади грошей і економічної нерівності стала однією з наймасовіших. У ній взяли участь від 150 до 200 тисяч людей. Величезний натовп паралізував рух у центрі столиці. Вже за півгодини мирна хода переросла у насильницькі дії. Молодики почали підпалювати дорогі авто і бити вітрини крамниць. Однак організатори протесту запевняють, що приватну власність пошкодили радикальні угруповання. Марш «обурених» вони використали як привід [17].

Німеччина також не залишилася осторонь. Кілька тисяч людей вийшли на вулиці німецьких міст протестувати проти соціальної нерівності у світі. Найбільші демонстрації відбулися у Франкфурті та Берліні. «Нас – 99 %», – несли плакати протестуючі, натякаючи на несправедливість того, що 1 % населення Землі володіє 40 % світових статків. У Франкфурті люди прийшли до будівлі Європейського центробанку, вимагаючи послабити диктат фінансових установ [18].

Реакція влади на акції протесту є неоднозначною. Досить часто демонстрантів заарештовують, пояснюючи переважно не санкціонованістю акцій протесту, хуліганськими діями, заблокуванням проїжджої частини, прагненням прорватися у фінансові установи, однак протестуючих доволі швидко відпускають. Влада міст намагається позбавитись від наметових містечок, розбираючи їх під приводом боротьби за чистоту.

Борються з протестами і в інформаційному просторі. Влада пояснює свої дії об'єктивними обставинами, прагненням подолати наслідки фінансової кризи, необхідністю, звертається до здорового глузду населення і переконує, що їхній рівень життя є досить високим, інші країни живуть гірше.

Однак, загалом уряди країн намагаються поменше реагувати на акції протестів, адже саме негативна реакція, переслідування, перешкоджання вільному висловлюванню громадян може привернути більше уваги до протестуючих, загострити ситуацію і перетворити

маловпливові рухи на революції, які знищують основи того політичного та економічного ладу, який зараз існує у світі.

На нашу думку, однією з причин загострення соціального напруження у світі та активізації протестних рухів є нинішні проблеми глобальної економіки зумовлені подіями останніх трьох років, зокрема, державними позиками, що призвели до боргової кризи, яка є результатом багаторічного, неадекватного соціально-економічним реаліям господарювання в більшості країн світу: надмірного навантаження на бюджет, ігнорування демографічних тенденцій, помилкової міграційної політики, низької безпеки на фінансових ринках, надмірного споживчого кредитування тощо [19]. Проблеми в економіці, світова фінансова криза є найбільш вагомими факторами, які спричинили не лише рухи протесту, а й зміну урядів, що вже сталося у п'яти країнах в Єврозоні: Греції, Італії, Португалії, Ірландії та Іспанії.

Незадоволення громадян викликає і той факт, що більшість країн намагаються боротися з кризою завдяки реверсу соціальних стандартів, що спричиняє різке розшарування суспільства і втрату того рівня життя, до якого звикли у кожній із них. Втрата відчуття соціально-економічної захищеності в таких країнах докорінним чином змінює не тільки економічну, а й політичну конфігурацію цілих регіонів.

Таким чином, протестні акції 2011 року у країнах, які традиційно відносяться до економічно розвинених, показують, що економічна криза, зниження соціальних стандартів прямо впливають на активізацію протестних рухів у країнах Заходу, які мають відносно високий рівень життя та володіють демократичними інструментами впливу на владу. Вони є показником наростання протестних настроїв у країнах світу, пробудження політичної свідомості населення, яке не хоче відмовлятися від звичного рівня життя через несправедливу, непрофесійну політику своїх урядів.

Література:

1. Fleming A. Adbusters sparks Wall Street protest Vancouver-based activists behind street actions in the U. S. / Fleming, Andrew // The Vancouver Courier, September 27, 2011).
2. Occupy Wall Streets gets support from unions [Electronic resource]. – Access: <http://rt.com/usa/news/occupy-wall-unions-street-817/>.
3. Domhoff G. William. Wealth, Income, and Power [Electronic resource] / G. William Domhoff // UC-Santa Barbara Sociology Department. – Access: <http://www2.ucsc.edu/whorulesamerica/power/wealth.html>.

4. Zaid Jilani. «5 Facts You Should Know About the Wealthiest One Percent of Americans» [Electronic resource] // AlterNet. – Access: http://www.alternet.org/economy/152601/5_facts_you_should_know_about_the_wealthiest_one_percent_of_americans/?page=entire. 5. Panagopoulos C. Occupy Wall Street Survey Results / Costas Panagopoulos // Fordham University: Department of Political Science, October 2011. – 4 p.
6. Obama Says Wall Street Protests Show Widespread Frustration, Predicts 2012 Effects [Electronic resource] // NBCNewYork, Thursday, Oct 6, 2011. – Access: <http://www.nbcnewyork.com/news/>.
7. Михайлова А. «Они там всё разнесут». В США разгорается война против финансистов / Антонина Михайлова // Деньги, 11 октября 2011. – Режим доступа: <http://www.aif.ru/money/article/46460>.
8. Учасники руху «Окуповий Уолл-стрит» мають намір згорнути палаткові табори до весни [Електронний ресурс] // ІТАР-ТАРС, 1 грудня 2011. – Режим доступу: <http://www.itar-tass.com/c/237/285937.html>.
9. Захвати Уолл-стрит [Електронний ресурс] // Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
10. «Захопи Волл-стріт»: банки розкошують, а люди – без роботи [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 16.10.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/10/16/us-anti-greed-protesters-march-on-times-square>.
11. Хёрд Д. «Индигнадос» (возмущённые) – новый фактор испанской политики / Джон Хёрд, Виктория Гастейз // Помидор. – Режим доступа: <http://pomidor.blox.ua/2011/05/ldquoIndignadosrdquo-vozmuschennye-ndash-novyj.html>.
12. Португалія готується до загального страйку [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 18.10.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/10/18/general-strike-plans-for-portugal-as-unions-object-to-more-austerity>.
13. Португалія: страйк проти бюджетних скорочень [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 24.11.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/11/24/strike-and-dowgrade-deepen-portugal-s-woes/>.
14. Італійці готують погроми проти підвищення податків [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 06.09.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/09/06/strike-hit-italy-to-call-austerity-confidence-vote>.

15. Рух «Індігнадос» охопив майже половину планети [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 15.10.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/10/15/australasia-and-far-east-kick-off-global-protest>
16. «Обдурені» крокують Європою [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 15.10.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/10/15/planet-wide-protests-denounce-corporate-greed>.
17. Рим у полоні «обурених» [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 15.10.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/10/15/economic-protests-in-rome-turn-violent>.
18. Марші «обурених» у Франції та Німеччині [Електронний ресурс] // euronews, новини у світі. – 05.11.2011. – Режим доступу: <http://ua.euronews.net/2011/11/05/indignados-keep-up-protests/>.
19. Сколотяний Ю. Криза, світ і Україна / Юрій Сколотяний [Електронний ресурс] // «Дзеркало тижня. Україна». – № 32. – 09.09.2011. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/kriza,_svit_i_ukrayina-87577.html.

УДК 82-3:340.12

Хижняк Ю. В., НУ «ОЮА»

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

В статті розглядається роль художньої літератури в інтерпретації правового життя суспільства. Художня література досліджується і з точки зору її впливу на правове життя, і з позиції її значення як джерела інформації про правове життя конкретного суспільства. Таке бачення художньої літератури розкривається за допомогою аналізу її взаємозв'язку з правовою культурою, яка є складовою частиною правового життя суспільства.

В статье рассматривается роль художественной литературы в интерпретации правовой жизни общества. Художественная литература исследуется и с точки зрения ее влияния на правовую жизнь, и с позиции ее значения как источника информации о правовой жизни конкретного общества. Такое видение художественной литературы раскрывается с помощью анализа ее взаимосвязи с правовой культурой, являющейся составной частью правовой жизни общества.

The article deals with the matter of role of fiction in the interpretation of the society legal life. On the one hand, fiction can be considered a way of influence on the legal life; and, on the other hand, a source of information about the legal life of particular society. Such view of fiction is revealed through the analysis of its connection with the legal culture as a part of the society legal life.

Способи вивчення правового життя суспільства різноманітні настільки, наскільки різноманітні всі багаточисельні його прояви. Дослідження правового життя суспільства шляхом вивчення культури цього суспільства – один з таких способів.

І. Н. Грязін зазначає, що право не тільки тісно пов'язане з культурою, але і є її частиною, він виділяє три основних моменти вказаного взаємозв'язку: а) культура і право забезпечують інтеграцію індивіда в соціальне ціле; б) культура і право є втіленням накопиченого соціального досвіду; в) форма права визначається і формами культури, в якій право існує [1, с. 450].

Особливу роль в культурі грає мистецтво, яке володіє величезним різноманіттям засобів зображення та інтерпретації життя суспільства, в тому числі і правового. Художню літературу, кінематограф, живопис, скульптуру та інші сфери мистецтва можна віднести до джерел знань про правове життя суспільства, а також до факторів, які впливають на його перебіг.

Твори мистецтва – це відображення життя, яке надає нам автор, пропускаючи його через своє власне світосприйняття, світорозуміння і життєвий досвід. Тому їх не можна розглядати окремо як від соціальних, політичних, правових явищ, існуючих у суспільстві, так і від життєвого шляху самого творця. Автор не може бути вільним від тих ідей і тієї дійсності, в якій він існує, в тому числі ідей про право та державу і того юридичного буття, яке його оточує.

Наприклад, дослідженню кінематографа як джерела вивчення правової культури суспільства присвячена стаття Хачатрян М. Н., в якій автор приходить до висновку, що кінематограф, як і мистецтво взагалі, є важливим джерелом пізнання правового і державного життя суспільства як в цілому, так і в конкретний історичний період [2, с. 33].

Темі взаємозв'язку кіномистецтва і права присвячена надрукована в 2011 році книга українського юриста Бігуна В. С. під назвою «Юридичні фільми. Учебний кіногід про право та юристів». Автор зауважує, що юридичні фільми екранізують юридичну професію,

її конкретні напрями, і крім того, вони формують художній образ права і юристів, являючи собою своєрідне відображення історії права і держави [3, с. 11].

Метою ж нашого дослідження є розглянути художню літературу як галузь мистецтва в аспекті її ролі в інтерпретації правового життя суспільства.

В юридичній літературі дослідження такого напрямку небагаточисельні. Серед авторів публікацій, присвячених цій темі, можна назвати Аубекерова С. Х., Бачиніна В. А., Дніпровську І. В., Євлампієва І. І., Колера Й., Наумова А. В., Павлову М. А., Хайрулліна В. И., Голякова И. Т., Нейстат А. А., Захарова В. Г.

В 2004 році в Москві в Державному університеті – Вищій школі економіки для факультету права була розроблена програма спецкурсу за назвою «Юридичні сюжети у світовій літературі». Для вивчення в рамках цього курсу пропонуються твори таких авторів, як О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, Ф. М. Достоєвський, А. П. Чехов, Е. По, У. Шекспір та інші.

Одним з аспектів, який допомагає зрозуміти роль художньої літератури в інтерпретації правового життя суспільства, є питання формування та розвитку правової культури. При цьому необхідно пам'ятати, що «правова культура» – більш вузьке поняття, ніж поняття «правове життя», і включає в себе тільки досконале, позитивне в правовому бутті, виступає складовою частиною категорії «правове життя», яка складається як з досконалих, так і недосконалих, як з позитивних, так і негативних правових явищ і процесів [4, с. 157]. Як художня література, так і правова культура пов'язані не тільки з відображенням правового життя, але і з активним зворотнім впливом на нього. Так, художня література, відображаючи правове життя, стає потім джерелом інформації про нього, і з іншого боку художню літературу можна розглядати як спосіб впливу на правове життя. Правова культура є результатом відбиття компонентів правового життя в свідомості індивіда. Окрема особистість сприймає правове життя і на цій основі формуються його правові знання, вміння, навички, орієнтації. І з іншої сторони, індивід з конкретними правовими настановами, цінностями своєю діяльністю в сфері права змінює правове життя.

Якщо розглядати правову культуру з точки зору діяльнісного підходу, то в її складі можна виділити дві сфери діяльності людини: діяльність безпосередньо в правовій сфері і діяльність неправового

характеру, але пов'язану зі сферою дії права. Як раз змістом другої є розробка в художній формі того, що складає правові ідеї, погляди, оцінки, почуття та ін. Ця діяльність безпосередньо не входить у правову культуру, але своїм ідейним змістом втручається в неї, як би постійно поповнюючи її «фонди» [5, с. 512 – 513].

Художня література може використовуватися з метою укорінення в суспільну свідомість певних правових настанов. В демократичному суспільстві, де проголошується свобода творчості, політика, ідеологія та право впливають на художню літературу в основному непрямо. Принципово іншим чином відбувається в тоталітарному суспільстві, де однією з основних цілей влади є формування світогляду, вигідного і бажаного тим, хто стоїть біля керма влади.

Для того щоб художня література могла стати дієвим інструментом укорінення в масову свідомість певних, в тому числі правових, принципів, літературний процес повинен бути керованим і підконтрольним. Для того щоб деякі ідеї, принципи, явища суспільного і політичного життя відображались в літературній творчості під специфічним кутом зору, повинні існувати відповідні чіткі настанови по відношенню до літератури і створюватися умови перетворення літератури в знаряддя виховання мас. В цьому сенсі показовою є радянська художня література, яка представляє собою унікальний матеріал для дослідження [6, с. 4 – 5].

Правова культура, як і художня література, завжди нерозривно пов'язані з життям та історичним досвідом народу. Немає і не може бути безетнічного права або безетнічної літератури. Навіть тоді, коли літературний твір або літературний напрям стають надбанням всього людства, вони залишаються генетично і контекстуально пов'язаними з тим народом, культура якого їх сформувала. Теж саме можна стверджувати і про правову культуру: незважаючи на запозичені ззовні норми, інститути, рішення, вона залишається важливим фактором збереження національної самобутності [7, с. 201]. А сьогодні, в умовах глобалізації, коли зникають кордони ідентичності народів, збереження самобутності кожного народу є важливим питанням. Підтримувати різноманітність правових культур – це означає розглядати їх всі як взаємозалежні, тому що втрата будь-якої з них буде втратою для всіх інших, бо кожна з них несе в собі свою, унікальну цінність. Йти шляхом діалогу правових культур означає намагатися бачити іншу правову культуру, в якійсь мірі, як свою власну. Саме тому поняття толерантності все

глибше проникає в категоріальний апарат правових систем світу, маючи за мету адаптувати їх до викликів полікультурної сучасності [8, с. 385]. Толерантність розуміється як терпимість до іншого роду поглядів, вона необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй і релігій [8, с. 386]. Тим паче, що правова культура конкретного суспільства не може успішно розвиватися без залучення до інших правових культур.

Одним із способів діалогу правових культур, способів перейняття іншою правовою культурою, є ознайомлення з художньою літературою іншого народу, яке багато в чому може наблизити до розуміння іншого права. Адже художня література порівняно з іншими способами пізнання правової реальності, в тому числі науковими, наділена неоціненною перевагою – вона здатна проникати і розкривати найбільш глибокі шари правової свідомості і культури народу, його правовий менталітет, правові уявлення, поривання й почуття [7, с. 200].

Не треба думати, що відкривши художній твір, можна завжди на поверхні відшукати описання правових цінностей відповідної культури. Художня література володіє своїми власними, специфічними способами відображення цих цінностей. Так, письменник, конструючи певне явище або подію, опосередковано захищає і стверджує певні правові цінності. Автор твору може вибудовувати конфлікт правових цінностей, який в художньому творі постає як художній конфлікт: в межах авторського задуму персонажі з різними ціннісними орієнтаціями вступають між собою у відносини, а конфлікт між ними розкриває протиріччя між тими чи іншими цінностями [7, с. 200].

Іноді це довгий процес проникнення в суть, смисл написаного і усвідомлення того, що приховано, зашифровано в творі шляхом описання вчинків людей, подій на його сторінках. Звичайно, є такі твори, в яких навіть людина, далека від юриспруденції, може з легкістю відшукати правову складову (наприклад, романи Джона Грішема, які навіть прийнято називати «юридичними трилерами»). Прямо протилежним прикладом є п'єса М. О. Булгакова «Іван Васильович», бо для більшості людей – це комедійний твір з фантастичним сюжетом, де навряд чи звичайний читач знайде правовий підтекст.

Але як раз такі фантастичні твори часто мають підтекстову основу. Фантастика – це модель. Моделі можуть бути різними – відстороненими, кривозеркальними, непропорційними, іноді важкими

для розшифрування, але обов'язково моделі. Фантастичне ж у них служить каталізатором, подразником, який за дуже короткий час може витягнути назовні найбільш потаємне і приховане [9, с. 89].

В даному випадку «Іван Васильович» – це п'єса, в якій автор показує, наскільки важливим є питання професіоналізму в справі управління державою, і наскільки значущою є проблема вибору найбільш ефективної і виправданої форми правління.

Не складно зробити висновок, що в процесі тлумачення тексту художнього твору важливу роль грає читач. Рівень його знайомства з конкретною культурою (в тому числі, правовою), тобто якість його «передзнання», його загальна освіченість, професіоналізм у кінцевому рахунку визначають його можливість збагнути суть твору і розкрити його правові смисли. Читач оцінює образи, персонажі, виходячи з власних переконань. Зустрічаючись з кожною новою цінністю правової культури, він дає їй оцінку з позицій вже сформованих у нього ціннісних орієнтацій в цій сфері, схвалюючи одні компоненти правового життя і відхиляючи інші. Ця стійка система оцінок в свою чергу залежить від його світогляду і вже існуючого рівня правової культури. Тут слід зазначити, що система цінностей не може бути привнесена в суспільство чисто зовнішнім шляхом. Її розвиток завжди визначався традиціями народу, його соціальним досвідом, духовними ідеалами [5, с. 518 – 519]. І знову ми повертаємось до художньої літератури, яка несе в собі елементи правової спадщини і впливає на формування системи правових цінностей, являючись знаковою формою існування правового менталітету, невід'ємною частиною правових традицій і правового життя конкретного народу.

Дослідження взаємозв'язку між правовою культурою і художньою літературою допомагає подолати вузько юридичні погляди на правову культуру, а також на тлумачення правового життя, дозволяє розкрити нові грані його вивчення в межах сучасних постійно змінюючихся права і держави.

Формуючи правову культуру, відображаючи і образно інтерпретуючи правову теорію і практику, література є специфічним, але дуже цінним джерелом інформації про стан правової культури та правового життя суспільства на певному етапі історичного розвитку, про витoki тих чи інших дефектів, пороків правової культури, які справляють вплив на подальший соціальний розвиток, хід правового життя і сприйняття суспільством різних правових реалій.

Література:

1. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций / А. В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.
2. Хачатрян М. Н. Кинематограф как источник изучения правовой культуры общества / М. Н. Хачатрян // Верховенство права очима правників-початківців: збірник матеріалів Міжнародної студентської наукової конференції (Одеса, 14 – 15 травня 2010 р.) / за заг. ред. д. ю. н., проф. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 32 – 33.
3. Бигун В. С. Юридические фильмы. Учебный килогид о праве и юристах. 1 изд. / В. С. Бигун. – К., 2011. – 316 с.
4. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / отв. ред. М. Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – Т. 2: Право – 816 с.
5. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / отв. ред. М. Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – Т. 3. – 698 с.
6. Нейстат А. А. Формирование правосознания и художественная литература в советской России 1917-1929 гг. (Уголовно-правовой и уголовно-процессуальный аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / А. А. Нейстат. – Москва, 2000. – 310 с.
7. Павлусів Н. М. Відображення правової дійсності художньою літературою: напрямки філософсько-правової інтерпретації / Н. М. Павлусів // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 198 – 205.
8. Галицький І. В. Генезис толерантності та її застосування в правовому середовищі / І. В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 50. – С. 385 – 391.
9. Ревич В. Перекресток утопий. Судьбы фантастики на фоне судеб страны / В. Ревич. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998. – 354 с.

Ще одним важливим фактором впливу на інформаційне законодавство є розвиток наприкінці ХХ ст. міжнародно-правового регулювання деяких окремих аспектів інформаційної діяльності, таких як: механізми забезпечення права на інформацію, доступ до екологічної інформації, захист персональних даних при автоматизованій обробці, транскордонне телебачення тощо. Приєднання України до низки міжнародно-правових актів з цих питань і взяття на себе відповідних міжнародних зобов'язань обумовило необхідність імплементації ряду важливих норм в національне законодавство.

Питанням розвитку інформаційного законодавства, його взаємодії із процесами розбудови інформаційного суспільства приділяли увагу такі вітчизняні та зарубіжні фахівці-правознавці, як І. Арістова, І. Бачило, Р. Калюжний, В. Копилов, В. Лопатін тощо.

Але останнім часом відбулося істотне реформування інформаційного законодавства, яке включає і зміни у поглядах на саме поняття та класифікацію інформації. Саме аналізу цих змін і присвячена дана стаття.

Важливі кроки на цьому шляху були зроблені у 2011 р. із набуттям чинності цілим рядом законодавчих актів з питань регулювання інформаційної діяльності: нової редакції Закону України «Про інформацію», Законів України «Про захист персональних даних» та «Про доступ до публічної інформації». При чому норми зазначених законодавчих актів внесли зміни не лише у правила здійснення тих або інших видів інформаційної діяльності, права суб'єктів інформаційних відносин, але й істотно змінили тлумачення самого поняття інформації та її типологію. Оскільки, згідно ч. 2. ст. 4 Закону України «Про інформацію», саме інформація, що представлена у визначеній законодавством формі, виступає об'єктом інформаційних відносин, то подібні зміни впливають на розуміння всієї системи інформаційних відносин та інформаційної діяльності.

Стара редакція Закону України «Про інформацію» визначала інформацію як документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в державі, суспільстві та оточуючому природному середовищі.

Таке визначення інформації в більшій мірі було орієнтовано на традиційні види інформаційної діяльності, об'єктом яких виступає інформація, та відповідно на здатність інформації передаватися від одного суб'єкта інформаційних відносин до іншого.

Наприклад, це стосується терміну «публічно оголошені відомості», який охоплює як діяльність засобів масової інформації так і публічні виступи.

Нова редакція Закону України «Про інформацію» в ст. 1 містить інше визначення, яке до того ж відтворене і у ст. 200 Цивільного кодексу України. Згідно цього визначення інформація – це «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [1].

В даному випадку увага зосереджується на придатності відомостей та даних до подальшої обробки. Тобто, відбувається зміна акцентів в бік технологій обробки інформації, що безумовно є віддзеркаленням сучасних процесів становлення інформаційного суспільства та розвитку інформаційної економіки. При чому, окремо виділяється інформація в електронному вигляді, яка обробляється за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Саме придатність до подальшої обробки та використання перетворює відомості та дані на інформацію, та відповідно, на об'єкт інформаційних відносин.

Наприклад, на цю обставину прямо вказує Закон України «Про телекомунікації», згідно якого (ст. 1) дані визначаються як інформація у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки;

Це підтверджується, також, і іншою нормою тієї ж ст. 1 Закону України «Про інформацію», яка визначає основні функції матеріального носія інформації – документу. Таких функцій є дві: збереження інформації та передавання інформації. При цьому окремо виділяються передавання інформації у часі та передавання інформації у просторі.

Формами існування інформації є матеріальний носій (документ), електронна форма, а також будь-яка інша форма, яка може бути перетворена на дві попередніх. Так, вже згаданий Закон України «Про телекомунікації» характеризує інформацію як «відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб» [2]. Тобто, головною властивістю інформації є її подання у вигляді (формі), в якій вона може бути передана.

Відповідна, визначена законом форма представлення відомостей та даних, повинна забезпечувати можливість її передачі не лише існуючим суб'єктам інформаційних відносин (передавання у просторі), але й тим суб'єктам, які виникнуть у майбутньому (передавання у часі).

Таким чином, можна говорити про декілька ключових, з точки зору юридичного визначення, властивостей інформації, це:

- можливість представлення у визначеній законом формі;
- придатність для збереження або передачі;
- доступність для інших суб'єктів інформаційних відносин.

Подібний підхід до правового регулювання поняття «інформація» цілком відповідає концепції, згідно якої, для перетворення на інформацію як об'єкт інформаційних відносин, відомості або дані, повинні бути «організовані в такій формі та документовані або передані таким чином, що можуть бути сприйнятими іншою особою» [3].

Одночасно відбулися і істотні зміни у класифікації інформації, визначеної національним законодавством. Дані зміни спрямовані на вирішення ряду важливих завдань, в рамках розвитку окремих інститутів інформаційного законодавства. Зокрема, це стосується імплементації положень ратифікованої Україною Страсбурзької Конвенції про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру та впорядкування механізму забезпечення права на інформацію.

Наразі класифікація інформації, що на сьогодні склалася в українському законодавстві, базується на декількох підставах та є наскрізною, тобто одна і та ж сама інформація може одночасно класифікуватися за декількома підставами.

Такими підставами класифікації є:

- порядок або режим доступу до інформації;
- порядок реалізації права на інформацію;
- спосіб поширення інформації;
- вид інформації за змістом.

В залежності від порядку або режиму доступу (ст. 20 Закону України «Про інформацію») інформація поділяється на: відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом.

В свою чергу, законодавством встановлюються три види інформації з обмеженим доступом: конфіденційна інформація, таємна інформація та службова інформація.

Головною відмінністю при цьому виступають суб'єкт та підстави визначення доступності інформації.

Так, доступ до конфіденційної інформації (ст. 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації») обмежується фізичною або юридичною особою, яка не є суб'єктом владних повноважень та володіє або розпоряджається такою інформацією. Поширення такої

інформації здійснюється у визначеному цими особами порядку за їхнім бажанням, відповідно до передбачених ними умов.

Доступ до таємної інформації обмежується та визначається відповідно до законодавства та за умови, якщо розголошення такої інформації може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства та іншу, передбачену законом таємницю.

Нарешті, доступ до службової інформації визначається суб'єктами владних повноважень, у відповідності з їх компетенцією. Зокрема, до службової інформації належить інформація, що перебуває у розпорядженні суб'єктів владних повноважень і складає внутрішню службову кореспонденцію, пов'язану із здійсненням контрольних та наглядових функцій, процесом прийняття рішень тощо. До цієї ж категорії відноситься інформація, зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідальної діяльності та у сфері оборони країни та не віднесена до державної таємниці тощо.

Інша класифікація інформації безпосередньо пов'язана із порядком реалізації права на інформацію та базується на встановленні законом обов'язку власника або розпорядника щодо надання доступу до такої інформації.

Так, Закон України «Про доступ до публічної інформації» [4] (ст. 1) запроваджує таку категорію, як «публічна інформація». До публічної інформації відноситься відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація двох категорій:

- інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством;

- інформація, яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації.

Як вже зазначалося, віднесення інформації до категорії «публічна інформація» обумовлюється наявністю обов'язку власника або розпорядника інформації щодо надання доступу до неї.

В повному обсязі обов'язок щодо надання доступу до публічної інформації та створення механізмів забезпечення такого доступу розповсюджується на суб'єктів владних повноважень, до яких відносяться органи державної влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, органи влади Автономної Республіки

Крим, інші суб'єкти, що здійснюють владні управлінські функції відповідно до законодавства та рішення яких є обов'язковими для виконання.

Але, крім того, існує перелік публічної інформації, яка належить іншим розпорядникам або суб'єктам господарювання прирівняним до розпорядників публічної інформації. До такого переліку зокрема входить:

- інформація щодо використання бюджетних коштів юридичних осіб, що фінансуються з державного або місцевих бюджетів;
- інформація, щодо виконання особами делегованих повноважень суб'єктів владних повноважень;
- інформація про умови постачання товарів і послуг суб'єктів господарювання, які займають домінуюче становище на ринку або наділені спеціальними чи виключними правами, або є природними монополіями;
- інформація про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту;
- інформація про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують здоров'ю та безпеці громадян;
- інформація, що становить суспільний інтерес.

Норми ст. 5 Закону України «Про доступ до публічної інформації» встановлюють декілька способів забезпечення доступу до інформації.

Така інформація систематично та оперативно оприлюднюється:

- в офіційних друкованих виданнях;
- на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет;
- на інформаційних стендах;
- будь-яким іншим способом;

Надання інформації, також здійснюється за запитами на інформацію, у порядку, передбаченому Законом.

В залежності від способу поширення Закон України «Про інформацію» (ст. 22) виділяє масову інформацію, під якою розуміється інформація, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб.

Але одночасно, норма ч. 2 цієї ж статті, обмежує форми представлення масової інформації друкованою та аудіовізуальною інформацією, відносячи до засобів масової інформації лише ті, що призначені для поширення лише цих двох видів інформації.

Засобом поширення друкованої масової інформації є преса. Що ж стосується масової аудіовізуальної інформації, то питання щодо можливості віднесення інформаційних ресурсів мережі Інтернет до засобів масової інформації все ще залишається неврегульованим.

Адже, питання аудіовізуальної інформації регулюються виключно Законом України «Про телебачення і радіомовлення», згідно якого (ст. 1) аудіовізуальна інформація це – будь-які сигнали, що сприймаються зоровими і слуховими рецепторами людини та ідентифікуються як повідомлення про події, факти, явища, процеси, відомості про осіб, а також коментарі (думки) про них, що передаються за допомогою зображень та звуків.

В той же час інформація, доступ до якої забезпечується через мережу Інтернет, визначається або як дані, або як інформація в електронному вигляді.

Нарешті, найбільш розгалуженою і деталізованою є визначена нормами ст. ст. 10 – 19 Закону України «Про інформацію» класифікація інформації *за змістом*, у відповідності до якої інформація поділяється на такі види:

- інформація про фізичну особу;
- інформація довідково-енциклопедичного характеру;
- інформація про стан довкілля (екологічна інформація);
- інформація про товар (роботу, послугу);
- науково-технічна інформація;
- податкова інформація;
- правова інформація;
- статистична інформація;
- соціологічна інформація;
- інші види інформації.

В цьому переліку слід виділити такий вид інформації, як інформація про фізичну особу, оскільки в Україні відбувається формування цілісної системи захисту персональних даних, і зміст цієї інформації обумовлює і обмеження доступу до неї, і особливий порядок захисту, і специфіку надання доступу та розповсюдження такої інформації.

Згідно ст. 11 Закону України «Про інформацію» інформація про фізичну особу або персональні дані представляє собою відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована.

Ключовим аспектом, що відрізняє персональні дані, є можливість ідентифікації особи, якої вони стосуються. Знеособлення таких даних автоматично позбавляє їх статусу інформації про фізичну особу.

До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження.

Особливостями правового регулювання обігу персональних даних є:

- заборона збирання таких даних без згоди фізичної особи, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини;
- забезпечення фізичній особі вільного доступу до інформації, яка стосується її особисто, крім випадків, передбачених законом.

Правова регламентація даного виду інформації є важливим елементом захисту одного з ключових громадянських прав – права на недоторканість особистого життя, яке встановлюється нормами ст. 32 та 34 Конституції України. Безпосередньо порядок використання та захисту такої інформації визначається Законом України «Про захист персональних даних» [5].

Слід зазначити неоднорідність категорії інформація про особу, яка тягне за собою особливості порядку доступу до цієї інформації.

Законодавство оперує двома термінами: інформація про фізичну особу та конфіденційна інформація про фізичну особу, що свідчить про те, що не будь-які персональні дані є конфіденційними.

Зокрема, ст. 5 Закону України «Про захист персональних даних» передбачає такі виключення, як:

- знеособлені персональні дані;
- персональні дані певних категорій громадян, віднесення яких до інформації з обмеженим доступом заборонене законом;
- персональні дані фізичної особи, яка претендує зайняти чи займає виборну посаду (у представницьких органах) або посаду державного службовця першої категорії.

Слід зазначити, що перелік видів інформації за змістом, визначених в Законі України «Про інформацію», не є вичерпним. Національне законодавство передбачає ще цілу низку інших видів інформації.

Так, Закон України «Про державну статистику» (ст. 1) визначає такий вид інформації як адміністративні дані – дані, отримані на підставі спостережень, проведених органами державної влади (за винятком органів державної статистики), органами місцевого самоврядування та іншими юридичними особами відповідно до законодавства та з метою виконання адміністративних обов'язків та завдань, віднесених до їх компетенції.

Адміністративні дані про конкретних респондентів мають статус конфіденційної інформації (ст. 21 Закону України «Про державну статистику»).

Іншим видом інформації є «офіційна інформація органів державної влади та органів місцевого самоврядування (офіційна інформація)» (ст. 1 Закону України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації») [6] – офіційна документована інформація, створена в процесі діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка доводиться до відома населення в порядку, встановленому законодавством.

Нарешті, Закон України «Про рекламу» (ст. 1) містить поняття реклами, яка визначається як інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару [7].

Сучасне правове регулювання питань визначення та класифікації інформації в Україні відбиває в собі ряд ключових тенденцій, серед яких: вдосконалення механізмів захисту та реалізації окремих прав і свобод людини в інформаційній сфері, імплементація міжнародно-правових зобов'язань України, адаптація законодавства до процесів розбудови інформаційного суспільства, зокрема в тому, що стосується широкого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Разом з тим, слід розуміти, що інформатизація, це в першу чергу процес, який має свою динаміку, що впливає і на значення інформації як об'єкту суспільних відносин, і на зміст та види самих цих відносин. А це, в свою чергу, обумовлює динаміку розвитку інформаційного законодавства, яке і в майбутньому буде досить швидко змінюватися.

Література:

1. Закон України «Про інформацію» в редакції Закону № 2938-VI від 13 січня 2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011 – № 32. – Ст. 313.

2. Закон України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
3. Кормич Б. А. Інформаційне право : підручник / Б. А. Кормич. – Харків: Бурун і К, 2011 – с. 10.
4. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
5. Закон України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. № 2297-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 481.
6. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 р. № 539/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 49. – Ст. 299.
7. Закон України «Про рекламу» від 3 липня 1996 року // Відомості Верховної Ради, 1996. – № 39. – Ст. 181.

УДК 351.82:338.24(477)

Каплюченко Т. В., НУ "ОЮА"

СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВОГО НАГЛЯДУ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ПОТРЕБИ ТА МЕХАНІЗМ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті проаналізовано становлення системи ринкового нагляду в Україні, надано загальну характеристику недолікам чинної системи у порівнянні з країнами-членами ЄС.

В статье проанализировано становление системы рыночного надзора в Украине, изложена общая характеристика недостатков существующей системы по сравнению со странами-участницами ЕС.

This article analyzes the formation of market surveillance system in Ukraine, described the general characteristics of shortcomings in the existing system in comparison with EU member-states.

Створення в Україні сприятливих умов для започаткування та ведення бізнесу стало найважливішим питанням виживання у конкурентній боротьбі за інвестиції іноземних країн. У міжнародних рейтингах, як середовище для провадження бізнесу Україна стабільно посідає місце далеко в другій сотні країн світу та є одною

з найгірших в Європі. За роки незалежності Україна залучила набагато менше іноземних інвестицій, аніж більшість країн-сусідів. Ситуація, що склалась обумовила нагальну необхідність у впровадженні європейської системи ринкового нагляду за продукцією.

Становлення системи ринкового нагляду та контролю за якістю продукції, адаптацією її до міжнародних і європейських вимог переймаються практики переважно з державних органів та організацій. Викладенню правового аспекту цієї проблеми в Україні, на жаль, не приділяється достатньо уваги. Економістами-науковцями було висвітлено: у дослідженнях К. Зарембо, В. Нанівської, В. Грановського, М. Бороди [1] переважно досвід європейських країн у сфері технічного регулювання та обговорюються напрями її реформування.

Метою статті є аналіз становлення та розвитку системи ринкового нагляду в Україні, стан виконання зобов'язань перед країнами ЄС та СОТ, виявлення недоліків створеної системи.

Історія реформування законодавства в Україні пов'язана з незавершеною демократичною трансформацією її державних інституцій. Вони залишилися радянськими за своєю суттю та способом роботи, хоча всі умови в країні змінилися: замість монополії Комуністичної партії з'явилась гостра політична конкуренція, замість виключно державної власності – безмежна кількість економічних суб'єктів, замість жорстких обмежень кількості й різноманіття продукції та послуг – відкритий глобальний ринок.

За 20 років трансформації у сфері технічного регулювання в Україні накопичилося чимало проблем:

- застарілі стандарти якості (більш як 60 % стандартів в Україні прийнято до 1993 року);
- фактично обов'язкова сертифікація всієї продукції за умов державної монополії на видачу сертифікатів відповідності;
- тривалість і висока вартість процедур для виведення на ринок нової продукції, що стримує інновації, підвищує ціни та обмежує конкурентоспроможність національного бізнесу;
- несумісність вимог і процедур з більшістю розвинених країн, що гальмує торгівлю з ними;
- конфлікт інтересів у відповідальних державних органах, можливість для чиновників довільно трактувати правила і зловживати своїм становищем тощо.

У результаті навіть сумлінний бізнес перебуває під загрозою прийняття рішення про припинення його виробництва або

торгівлі, наприклад, через невідповідний зовнішній вигляд продукції. Споживачі ризикують придбати товар, що може зашкодити їхньому здоров'ю чи майну незалежно від того, був він сертифікований чи обминув систему. Перевірки мало допомагають через дуже обмежену дієвість заходів: той самий небезпечний товар, виявлений і вилучений в одному магазині, можуть спокійно продавати у іншому.

У Європейському Союзі система технічного регулювання поступово навчилася долати такі проблеми, забезпечуючи захист максимально широкого кола споживачів за мінімального тиску на бізнес та обмеження торгівлі. Контроль безпечності продукції, що пропонується на ринку, забезпечує система ринкового нагляду. Її результатом є те, що в разі виявлення в якійсь роздрібній точці товару, що є ризиковим чи очевидно небезпечним, його можна ідентифікувати на всьому ланцюгу постачання і застосувати обмежувальні та корегувальні заходи у масштабі всієї країни та навіть усього ЄС.

Для того, щоб реалізувати подібний напрям дій для цього сектору на Україні наразі необхідно: ліквідувати наявну систему державного нагляду та контролю товару перед виведенням її на ринок та запровадити систему ринкового нагляду відповідно до європейських принципів і практик.

У процесі переговорів щодо укладення Угоди про асоціацію України з ЄС, яка включає створення глибокої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, Україна погодилася взяти на себе зобов'язання запровадити європейську систему ринкового нагляду за продукцією. Не чекаючи підписання Угоди, та з метою залучення іноземних інвестицій та усунення технічних бар'єрів у торгівлі з членами Світової організації торгівлі, Україна взяла на себе обов'язки до 2012 р. щодо реформування національної системи технічного регулювання [2], до складу якої входить і державний ринковий нагляд.

У широкому розумінні основною метою ринкового нагляду є захист прав споживачів від небезпечної продукції, а також боротьба проти нечесних конкурентних переваг суб'єктів господарювання, які заощаджують на невідповідності, та таким чином пропонують продукцію за нижчими цінами, ніж законослухняні конкуренти.

Створення державного механізму ринкового нагляду є також зобов'язаннями, узятими перед країнами Європейського Союзу щодо створення зони вільної торгівлі. Основними цілями

реформування у сфері ринкового нагляду визначено: створення адаптованої до вимог СОТ і ЄС сучасної системи ринкового нагляду, що сприятиме розвитку економіки, підприємництва, забезпеченню доброчесної конкуренції, захисту життя, здоров'я людини, довкілля, прав споживачів, усуненню технічних бар'єрів у торгівлі; запобігання введенню в обіг небезпечної й неякісної продукції на основі впровадження в національне законодавство відповідних норм і принципів ринкового нагляду країн-членів ЄС, зокрема Європейської директиви 2001/95/ЄС [3]; підвищення прозорості діяльності системи ринкового та налагодження широкого діалогу з громадськістю.

На реформування системи державного нагляду й контролю націлена й Програма економічних реформ України на 2010-2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" [4], відповідно до якої передбачено до кінця 2010 року поділити функції стандартизації, контролю відповідності й ринкового нагляду між різними органами з метою уникнення конфлікту інтересів, а також перейти на систему державного ринкового нагляду за безпекою продукції, розміщеної на ринку, замість державного контролю виробництва продукції.

Також Україною був обраний та проголошений інноваційний шлях розвитку, який потребує створення спеціальної інноваційної інфраструктури, відповідного законодавства, нормативно-правових документів для супроводження і практичної реалізації такого державного курсу, а також спеціальних режимів господарювання, й не тільки для технологічних парків. Так, інноваційну модель розвитку було визначено в посланні Президента України Верховній Раді «Європейській вибір. Концептуальні основи стратегії економічного розвитку на 2002 – 2011 роки» як другий за значенням стратегічний пріоритет для України. Такі кроки потребують деталізації процесу, яким можна було б цілеспрямовано й ефективно керувати, не покладаючись лише на дію ринкових регуляторів. Крім того, було розроблено стратегію економічного та соціального розвитку України на 2004 – 2015 рр. «Шляхи європейської інтеграції». Основою курсу, спрямованого на запровадження інноваційної моделі розвитку країни, є утвердження України як високотехнологічної держави [5].

Однак, втілення у життя взятих на себе зобов'язань в галузі державного нагляду та ринкового контролю неможливо розпочати без поширення принципів регуляторної політики та їх реалізації.

У зв'язку необхідно, що поступові кроки у досягненні поставленої мети було розпочато у липні 2003 року, а саме-прийнято Верховною радою України Закон України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності", який з 1 січня 2004 року набув чинності. Насамперед, цим Законом було поширено принципи регуляторної політики та вимоги, що втілюють в життя ці принципи, на всю діяльність з прийняття регуляторних актів в державі, що активно сприятиме надалі в єдності, послідовності та системності підходів до державного регулювання економічних процесів. Необхідно зазначити, що до прийняття цього закону вимоги, щодо додержання принципів регуляторної політики було встановлено лише для органів виконавчої влади. Законом було поширено цю вимогу і на нормотворчу діяльність Верховної Ради України, Президента України, державних органів, які не належать до органів державної влади і статус яких визначаються в Конституції України (зокрема, Національного банку України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення), Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, територіальних органів центральних органів виконавчої влади, державних спеціалізованих установ та організацій, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також посадових осіб будь-якого із зазначених органів, якщо ці особи мають право одноособово приймати регуляторні акти (всі ці органи, установи, організації та посадові особи об'єднано терміном «регуляторні органи»). Що стало великим кроком вперед, так як було враховано особливості здійснення регуляторної політики Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, порядок нормотворчої діяльності яких має істотні відмінності від нормотворчої діяльності органів виконавчої влади.

Наступним кроком та початком масштабного реформування системи державного нагляду й контролю стало набуття у грудні 2007 року чинності Закону України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності" [6]. Варто зазначити, що Україна фактично одна з останніх держав в регіоні, що так пізно розпочала реформування своєї системи державного ринкового нагляду й контролю за господарською діяльністю.

Закон є рамковим, ним встановлено загальні принципи і правила проведення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності та врегульовано порядок проведення заходів

державного нагляду (контролю), чим було забезпечено цим самим можливість контролюючим органам працювати ефективно та результативно в рамках існуючої правової бази. На законодавчому рівні було запроваджено основні, єдині для всіх державних органів та суб'єктів господарювання, засади державного нагляду (контролю) та перспективні європейські принципи його здійснення.

Вже у січня 2008 року експертною групою за дорученням Секретаріату Президента України було зареєстровано у Верховній Раді України законопроект № 1365 «Про ринковий нагляд». Однак, при проведенні детального аналізу було виявлено, що в ньому не враховані вимоги європейських директив та рекомендації ЄЕК ООН. А саме, прийняття у запропонованій редакції законопроекту, могло б призвести до руйнування існуючої системи нагляду за безпечністю та якістю продукції, робіт, послуг в Україні і не забезпечить створення дієвої та ефективної системи ринкового нагляду у відповідності з вимогами європейських директив, призвів би до правового вакууму у сфері забезпечення безпеки та якості продукції, робіт та послуг, та як результат – до масових порушень прав споживачів, створивши умови для недобросовісної конкуренції і не сприяв би належним чином інноваційному розвитку держави, впровадженню новітніх технологій, використанню сучасних матеріалів і виробництву інноваційних товарів. У зв'язку з чим, законопроект було відхилено.

Однак результатом трирічної роботи стало набуття чинності 6 липня 2011 року Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» № 2735-VI від 02.12.2010 р. [7], Закон України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» № 2736-VI від 02.12.2010 р. [8] та Постанова КМУ «Про затвердження переліку органів державного ринкового нагляду та сфер їх відповідальності» № 573 від 01.06.2011 р.

Слід зазначити, що у європейських країнах більшість видів контролю здійснюється не на проміжних етапах, а на етапі отримання результатів економічної діяльності та їх використання.

Так, 95 % митного контролю продукції перенесено з моменту їх митного оформлення на етап реалізації ввезеної/вивезеної продукції та використання для цілей, заявлених при декларуванні таких товарів.

Виконання вимог законодавства на етапах, що не підлягають контролю, забезпечується шляхом встановлення жорстких санкцій у випадку виявлення порушень під час здійснення перевірки

регулюючими органами та надання можливості самостійного виправлення порушень суб'єктами господарювання до моменту перевірки із застосуванням до них мінімальних санкцій.

Позитивними рисами системи державного ринкового нагляду, який впроваджується, є те, що він:

1. Не доповнює, а замінює існуючу систему державного нагляду за додержанням стандартів, норм і правил, яка базується на здійсненні контролю не характеристик продукції, а процесів її виробництва;

2. Запроваджує європейський підхід до здійснення контролю та нагляду за вже виготовленою продукцією, тобто перенесення його зі стадії виробництва, на стадію введення її в обіг на ринку, що дає змогу суттєво зменшити втручання державних органів у діяльність суб'єктів господарювання;

3. Запроваджує максимально тісну взаємодію між суб'єктами господарювання та регулюючими органами, що забезпечує більш ефективний контроль безпеки продукції та оперативне реагування у випадку виявлення її небезпечності. Така взаємодія зменшує негативні наслідки як для суб'єктів господарювання так і для споживачів продукції, яка становить потенційну небезпеку.

Утім, деякі обмеження залишаються.

1. Положення закону про ринковий нагляд щодо доступу до реєстру рішень органів ринкового нагляду прямо обмежує коло суб'єктів, що мають доступ до таких рішень. Громадськість, споживачів та інших зацікавлених сторін не включено до цього переліку.

Натомість закон про загальну безпечність передбачає доступ громадськості до інформації про заходи, вжиті для запобігання ризикам. Таке формулювання двозначне: у цих законах обмежувальні та корегувальні заходи називають заходами із забезпечення безпечності продукції або заходами щодо продукції. Ця розбіжність формулювань може призвести до того, що відповідальні органи не надаватимуть громадськості інформації про обмежувальні та корегувальні заходи. Порядок надання такої інформації новими законами не визначено.

2. Серед функцій органів ринкового нагляду не передбачено таку, як моніторинг інформаційного простору з питань, що стосуються безпечності продукції.

У практиці держав ЄС така діяльність здійснюється, її результати є основою для прийняття рішень щодо необхідності проведення перевірок продукції, зокрема позапланових.

3. Передбачено створення національної інформаційної системи, але її функціональність і можливості обмежені. Зокрема не передбачено зберігання інформації про ризикові та небезпечні товари, про звіти та інші повідомлення щодо безпечності продукції, окрім скарг споживачів.

Координація діяльності органів нагляду – потрібне ефективне впровадження.

Наразі координація органів державного нагляду відбувається на рівні інформування про порушення інших контролюючих органів, компетентних у цій сфері.

Нові закони про ринковий нагляд визначають основним координуючим органом Кабінет Міністрів України. Водночас низку функцій, які стосуються координації, виконуватиме Рада ринкового нагляду – колегіальний консультативно-дорадчий орган при центральному органі виконавчої влади з питань економічної політики. Відповідно Міністерство економічного розвитку та торгівлі у найкоротший термін має розробити і затвердити положення про раду, а також забезпечувати її функціонування.

Однією з вимог ЄС до системи ринкового нагляду є публічність, тобто інформування споживачів про заходи, що здійснюються в рамках ринкового нагляду, безпечності товару. Однак в Україні це питання є проблемним. Крім того, законодавство ЄС передбачає обов'язкове інформування Європейської Комісії та держав – членів ЄС про виявлення порушень, застосування обмежувальних заходів, програми нагляду, результати періодичної оцінки системи [9].

Вимогу щодо публічності виконують в Україні лише частково. Інформування споживачів про результати державного нагляду існує в дуже обмеженому вигляді: надається тільки узагальнена інформація, яка не дає змоги споживачам чітко ідентифікувати продукцію, що не відповідає встановленим вимогам. Інформування громадськості про роботу органів нагляду здійснюють через:

- сайт Державна інспекції з питань захисту прав споживачів (<http://www.dssu.gov.ua>);
- ЗМІ та власний журнал «Споживча варта»;
- конференції та круглі столи.

Щорічні звіти, які готуються Державною інспекцією з питань захисту прав споживачів та подаються до уряду та деяких міністерств, широкій громадськості, нажаль, недоступні.

Ще одна проблема полягає у відсутності нормативного регулювання оприлюднення інформації про результати нагляду: не визначено, що орган нагляду має права оприлюднювати, а що ні.

Через це, оприлюднюючи назви підприємств чи продукції, у яких виявлено порушення вимог, органи нагляду стикаються з позовами про порушення ділової репутації, розкриття комерційної таємниці та ін.

Наразі законодавство України не забезпечує інформаційний обмін з ЄК та державами – членами ЄС. Хоча Державна інспекцій з питань захисту прав споживачів і є учасником деяких міжнародних інформаційних систем, відповідних вимог чи зобов'язань законодавство України не містить.

Єдиної інформаційної системи немає ані у сфері державного нагляду, ані у сфері захисту прав споживачів. Повідомлення про виявлені порушення та застосовані заходи здійснюють за допомогою факсів, телефону та електронної пошти.

Нові закони про ринковий нагляд передбачають широкий спектр інформаційних і комунікаційних функцій, зміст яких набагато ближчий до стандартів ЄС.

Таким чином, на основі викладеного вище можна зробити висновки, що країнах ЄС функції ринкового нагляду розмежовано з іншими складовими технічного регулювання, і здійснюється він відповідними інспекціями за галузями економіки, щонайменше – окремими інспекціями нагляду за безпекою промислових товарів та безпекою харчової продукції. Для реформування ринкового нагляду відповідно до європейських вимог і принципів було впроваджено Закон України "Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції", згідно з яким контролюватиметься безпечність продукції в роздрібній торгівлі й тільки за умов виявлення порушень – у виробника, та Постановою КМУ «Про затвердження переліку органів державного ринкового нагляду та сфер їх відповідальності» було визначено вичерпний перелік контролюючих органів та визначено сферу контролю кожного з них.

Щодо впровадження «європейського типу» ринкового нагляду, в Україні розпочато створення принципово нової системи державного ринкового нагляду. Перш за все, робляться спроби усунути дублювання функцій існуючих контролюючих органів та оптимізувати чинні процедури, за якістю та безпекою продукції, а також інші процедури, які здійснюються державним органом виконавчої влади у сфері технічного регулювання та споживчої політики. Однак, й досі залишається низка нерегульованих питань, таких як нерегульованість оприлюднення інформації щодо результатів нагляду, доступності моніторингу інформаційного простору з питань щодо якості та безпечності продукції та інше.

Література:

1. Зарембо К. Європейська інтеграція згори: наслідки приєднання України до Спільного авіаційного простору з ЄС / К. Зарембо // Європейські акценти. – 2010. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/55/75/EF_6_2010_UKR.pdf; Нанівська В. Шість українських міфів / В. Нанівська // Європейські акценти. – 2010. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/61/80/EF_11_2010_UKR.pdf; Грановський В. Регіональна інтеграція України: технічне завдання / В. Грановський, В. Нанівська, М. Борода // В Україні: зб. Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2010. – № 12 (жовтень). – 17 с.
2. Закон України "Про ратифікацію протоколу про вступ України до СОТ" від 10.04.2008 р. № 250-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 23. – Ст. 213.
3. The General Product Safety Directive (GPSD): Directive 2001/95/EC // Official Journal of the European Communities. – L 11. – 15.01.2002. – Р. 4.
4. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: Програма економічних реформ України на 2010-2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
5. Стаття «Ринковий нагляд (зарубіжний досвід та підходи до реформування в Україні) / В. Дятлова // Схід. – 2011. – № 2 (лютий). – С. 109.
6. Закон України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності" від 11.09.2003 № 1160-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
7. Закон України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності" від 05.04.2007 р. № 877-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 29. – Ст. 389 (Зі змінами, внесеними згідно із Законом № 107-VI (107-17) від 28.12.2007 // ВВР. – 2008. – № 5-6, № 7-8. – Ст. 78).
8. Закон України "Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції" від 8.12.2010 р. № 250-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish>.
9. Ринковий нагляд в Україні: реформування на шляху до європейського ринку / М. Борода, О. Татаревський, І. Шевляков / Міжнародний центр перспективних досліджень / Київ-2011.

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВЕ «РУЙНУВАННЯ» ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПАРКІВ В КОНТЕКСТІ НЕЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

В роботі надано аналіз господарсько-правової діяльності українських технологічних парків в спеціальному режимі господарювання в контексті розвитку, а фактичного занепаду інноваційної сфери. Доведено, що існує необхідність оновлення українського законодавства в частині інноваційної діяльності, в першу чергу, щодо режиму діяльності технологічних парків. Обговорюються необхідні законодавчі зміни для покращення становища.

В работе предоставлен анализ хозяйственно-правовой деятельности украинских технологических парков в специальном режиме деятельности в контексте развития, а фактического упадка инновационной сферы. Доказано, что существует необходимость обновления украинского законодательства в части инновационной деятельности, в первую очередь, относительно режима деятельности технологических парков. Обсуждаются необходимые законодательные изменения для улучшения положения.

In this work the analysis of economic and legal activities for Ukrainian technological parks in a special regime of doing business development, but the real decrease of innovations is given. It is proved that there is strong necessity of Ukrainian legislation's for renovation in the part of innovative activity primarily concerning the regime of technological parks. There are considered necessary legislative changes for improvement of situation.

В умовах безпрецедентного загострення кризи та міжнародної конкуренції за ринки збуту на успіх можуть сподіватися тільки ті країни, які здатні до створення інноваційного виробництва. Саме таким шляхом йдуть високорозвинені країни, тому прорахунки і провина українських реформаторів в недооцінюванні процесів, що відбуваються у розвинутих країнах, з роками стають очевидними. При цьому кожна країна має унікальне поєднання менталітету свого населення, природно-географічних умов та наявної матеріально-технічної бази та інших факторів, які є основою її економіко-правового життя. Однак все ж таки треба пам'ятати, що

активний розвиток інноваційної діяльності можливий лише за активної державної підтримки, бо можливість швидкого прибутку на випуску нового продукту є досить проблематичною. Особлива увага з боку держави до наукової сфери у всіх країнах пояснюється саме важливістю науково-технічного прогресу. Відзначена важливість проявляється в значних і різноманітних видах державної підтримки. Світовий досвід свідчить про те, що використовуються різні способи державної підтримки та стимулювання інноваційної діяльності в залежності від цілей і завдань держави. Досить ефективним є стимулювання розвитку інноваційної діяльності в країні через господарсько-правове регулювання, в першу чергу, через створення спеціальних режимів господарювання для певних інноваційних структур, наприклад технологічних парків. Такий режим діяльності для технологічних парків було досить вдало започатковано в свій час й в Україні [1]. Більше того, Україною було проголошено інноваційний шлях розвитку, який потребує створення спеціальної інноваційної інфраструктури, відповідного законодавства, нормативно-правових документів для супроводження та практичної реалізації такого курсу, а також спеціальних режимів господарювання, й не тільки для технологічних парків. Так, інноваційну модель розвитку було визначено в посланні Президента України Верховній Раді «Європейській вибір. Концептуальні основи стратегії економічного розвитку на 2002 – 2011 роки» як другий за значенням стратегічний пріоритет для України [2]. Такі кроки потребують деталізації процесу, яким можна було б цілеспрямовано й ефективно керувати, не покладаючись лише на дію ринкових регуляторів. Крім того, було розроблено стратегію економічного та соціального розвитку України на 2004 – 2015 рр. «Шляхи європейської інтеграції». Основою курсу, спрямованого на запровадження інноваційної моделі розвитку країни, мало бути утвердження України як високотехнологічної держави [3].

Однак цього, на жаль, не відбулося. Зараз за результатами діяльності держави в інноваційній сфері можна стверджувати, що відбулося лише декларування намірів, в тому числі й правове. Таке декларування в цілому мало негативні наслідки, бо вводило в оману суспільство і блокувало розвиток держави.

Не дивлячись на розуміння проблеми багатьма політиками, державними діячами і вченими, сьогодні мова вже йде не про утримання на якомусь рівні інноваційного розвитку, а про те, щоб знову увійти у перелік країн, які є технологічно спроможними.

Більш реальною стає перспектива того, що Україна через кілька років спіткнеться з проблемою неспроможності власного науково-технічного та інноваційного потенціалу забезпечити потреби країни.

Слід відзначити, що господарсько-правовим питанням державного регулювання, в тому числі і в інноваційній сфері, присвячували свої роботи ряд авторів (В. Мамотов, Ю. Атаманова, О. Святоцький та інші). Існують чимало робіт в галузі інновацій та діяльності технологічних парків і автора цієї статті, в тому числі й правової спрямованості. Роботи були надруковані в різні роки, однак досі не втратили актуальності (див., наприклад [4-9]).

Стаття присвячена господарсько-правовому аналізу діяльності українських технологічних парків в спеціальному режимі господарювання в контексті розвитку інноваційної сфери.

Сьогодні добре відомо, що глобальна конкуренція й обмеженість ресурсів, зростаюча складність інновацій та їх системність змушує підприємства ухвалювати нову стратегію інноваційних розробок, бо сьогодні будь-яке велике міцне підприємство, що займається інтенсивною розробкою технологій, самотужки не може справитися з внутрішньою реалізацією і фінансуванням інноваційних проектів, які виступають у вигляді системних досліджень і винахідництва як за причин науково-технічної, так і фінансової спроможності. Нові технології потребують відповідного обладнання, кваліфікованих кадрів, фінансових витрат тощо.

Існує об'єктивна необхідність у державній підтримці наукових досліджень і передових напрямків розвитку, оскільки приватно-підприємницький сектор має менші в порівнянні з державою фінансові можливості та здатний забезпечувати розвиток лише окремих, пов'язаних із конкретною підприємницькою діяльністю проектів. Науковий проект ще підлягає доведенню до інноваційного продукту, і малому і середньому бізнесу самотійно тут не впоратися, бо потрібні достатньо великі інвестиції на проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, придбання відповідного обладнання, виготовлення дослідних зразків тощо без гарантування отримання швидкого прибутку.

Важливість відомих викликів часу для країни акцентувалася у червні 2007 р. на парламентських слуханнях «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» [10]. На них було відзначено, що в країнах із розвинутою економікою 85-90 % приросту ВВП забезпечується за рахунок ви-

робництва та експорту наукомісткої продукції. При цьому частка України на ринку високотехнологічної продукції сягає лише 0,1 %. За оцінкою світового економічного форуму, Україна посідала лише 77-ме місце за індексом конкурентоспроможного зростання серед 80 країн, серед яких проводилися відповідні розрахунки.

Незважаючи на стагнацію в інноваційній сфері, в Україні ще частково залишився збереженням науково-технічний та промисловий потенціал в окремих галузях: оборонній промисловості (радіоелектронне стеження, радіолокація, засоби наведення високоточної зброї, системи бронетанкової техніки, системи протиповітряної оборони); енергетичному атомному машинобудуванні, в якому Україна має більше 12 % світового ринку; авіаційному та енергетичному турбінобудуванні, де в Україні більше 43 % високотехнологічного експорту; ракетній, авіаційній та космічній техніці, де Україна є учасником великої кількості міжнародних проектів; технології надвисоких частот, де Україна посідає одне з цільних місць у світі; технології кристалічних матеріалів для мікроелектроніки та сонячної енергетики тощо.

При наявності все ще великого інтелектуального потенціалу слід відзначити, що він використовується вкрай неефективно. З іншого боку, причиною неефективності управління інноваційною сферою є розпорошення і дублювання управлінських функцій між кількома центральними органами виконавчої влади: Міністерством освіти і науки, молоді і спорту України, Державним агентством з питань науки, інновацій та інформатизації України, Міністерством промислової політики України, Міністерством аграрної політики, Міністерством економіки України, які беруть участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної інноваційної політики. Залишається значною кількістю розпорядників державних коштів у науково-технічній сфері, що також призводить до їх неефективного використання.

Слід відзначити, що занепад технологічних парків почався з приходом до влади в Україні «помаранчевої» команди, у більшості членів якої геть відсутнє інноваційне мислення, за те присутня досить низька інноваційна культура. Внаслідок численних бюрократичних перепонів з боку виконавчої влади в 2005-2009 рр. практично було загальмовано діяльність усього інноваційного процесу, в тому числі діяльність технологічних парків. Сильний негативний вплив цих років продовжує проявлятися і до нинішнього часу. Фактично, не зважаючи на чинне законодавство щодо інноваційної

діяльності, в цілому, та спеціальних режимів діяльності технологічних парків, зокрема, в останні роки як сама інноваційна діяльність, так і інноваційне виробництво значно скоротилися: сьогодні вони в країні ледь помітні. Єдиною реально чинною інноваційною структурою в Україні фактично залишалися тільки технологічні парки: лише технопарки офіційно реалізовували інноваційні проекти за стратегічними пріоритетними напрямками інноваційної діяльності та мали якусь незначну фінансову підтримку держави. Однак таких проектів всього існує не більше кількох десятків. Так, на 1 березня 2011 р. перелік чинних проектів, що реалізуються за пріоритетними напрямками діяльності технологічних парків і включені до державного реєстру, налічував 17 проектів при такій же кількості технологічних парків, внесених в преамбулу чинного Закону [1]. Ці дані підтверджуються офіційними показниками на сайті Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України.

Оскільки зниження інноваційного рівня в Україні було доведено до критичної позначки, виправлення справ потребує суттєвого терміну. Для того, щоб повернутись на інноваційний шлях розвитку, держава повинна регулювати розвиток ринкових інститутів-організацій усіма можливими економічними, правовими і політичними засобами, а інноваційна спроможність має відігравати домінуючу, а можливо і вирішальну роль у формуванні кола учасників конкуренції у майбутньому. В іншому випадку гарантується довічне відставання країни в глобальному економічному світі.

Правове розуміння цієї проблеми означає, що державна інноваційна діяльність в аксіології права має займати провідне місце в інноваційному законодавстві. В Україні державна інноваційна політика має формуватися та залишатися не «на папері», а з урахуванням тенденцій інноваційного розвитку провідних технологічно розвинених країн, де ця політика має аксіологічні пріоритети, в тому числі і правові [11].

Інноваційна модель є якісно новим ступенем на шляху еволюції економічних систем, наступною за ринково-конкурентною моделлю, та багато в чому така, що заперечує останню. Уявляється, що недоліки у сфері формування інноваційної економіки в більшості пострадянських країн обумовлені тим, що Україна і Росія, були орієнтовані на свідомо неконкурентну в умовах суспільства знань ринкову модель розвитку, тоді як актуальною для країни

була модель, яка заснована на абсолютно інших закономірностях і принципах взаємодій, а саме – модель інноваційного розвитку (див. також [12]). Конкурентно-ринковий механізм стає серйозною перешкодою для інноваційного розвитку в цілому, коли в умовах економіки, яка побудована на знаннях, вартість одержання нових знань стрімко зростає, і відповідно ринково-конкурентна модель швидко втрачає свою актуальність через дублювання витрат на інноваційні розробки.

Враховуючи це, була розроблена «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» на виконання Постанови Верховної Ради України від 17 лютого 2009 р. № 965-VI «Про проведення парламентських слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» [13]. Такі слухання відбулися 17 червня 2009 року з обговореннями, прийняттям відповідних рекомендацій та наступними публікаціями [14].

Можна погодитися з опонентами інноваційного розвитку країни в тому, що існує багато спірних і нерозглянутих проблем. Однак, очевидно і те, що йде відкрите гальмування процесу, про що свідчить сам факт реальної відсутності прогресу в інноваційному розвитку України, хоча його декларування йде вже багато років. Ігнорування законодавства в інноваційній сфері призвело до повного занепаду цієї сфери в Україні. Таким чином, існує необхідність оновлення українського законодавства в частині інноваційної діяльності, в першу чергу, щодо режиму діяльності технологічних парків. Саме ставлення української влади до технологічних парків на протязі останніх років призвело до їх повного занепаду в розумінні реальних інноваційних структур, які сприяють розвитку інноваційного виробництва.

Автором був проведений аналіз літературних джерел показав, що як в країнах, що розвиваються, так і в технологічно розвинених країнах, витрати на оборону складають в середньому такий же відсоток валового внутрішнього продукту (ВВП); також співрозмірні відсотки від ВВП, які витрачаються на освіту і охорону здоров'я. Однак витрати на розвиток інновацій відрізняються на порядок. Так, за даними ЮНЕСКО технологічно розвинені країни витрачають на це до 5 % валового національного продукту, а країни, що розвиваються менш 0,2 %, тобто у 20 і більше разів менше [15]. В результаті сьогодні сім провідних держав світу, володіючи менш ніж півсотнею макротехнологій контролюють більше 80 %

світового ринку продукції. Провідне місце серед них займають США, на друге місце висувалася Німеччина, третє місце належить Японії [16]. Усунення України від участі в інноваційному процесі призвело до занепаду економіки країни та до прискорення процесів її руйнування. Відзначимо, що саме від стану інноваційної діяльності в країні залежить рівень економічного розвитку держав в XXI ст. Необхідна відмова від завідомо неконкурентної в епоху знань моделі розвитку, заміна її на актуальну інноваційну модель, яка побудована на зовсім інших закономірностях і принципах взаємодії, ніж ті, що видавала українська влада в останні роки. Ігнорування законодавства в інноваційній сфері на протязі останніх семи років призвело до повного занепаду цієї сфери в Україні. Це в той час, коли в розвинутих країнах, не дивлячись на світову економічну кризу, інноваційна сфера у світі продовжує фінансуватися і розвивається ще активніше. В Україні, на жаль, існує неузгодженість законодавства в інноваційній сфері, насамперед з корпоративним, інвестиційним, податковим, соціальним законодавствами, відсутнє супроводження прогресивних норм законів відповідними підзаконними актами, які забезпечили б їх практичне введення в дію, спостерігається непослідовність дій держави щодо підтримки суб'єктів інноваційної діяльності, і як результат відбулося значне зниження інноваційної активності підприємств та загальне погіршення інноваційної культури суспільства. До цього часу в країні так і не створено належної системи прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку. розвиток національної інноваційної системи шляхом надання першочергової підтримки підсистемі генерації знань з метою збільшення кількості проведених наукових досліджень і розробок. Це привело до виникнення невідповідності результатів наукових досліджень і розробок вимогам і потребам національної економіки і переорієнтації вітчизняного науково-технічного потенціалу на задоволення потреб інноваційного розвитку економік інших держав. Крім того, вже сьогодні формування і реалізація державної інноваційної політики у відповідних галузях економіки здійснюється відповідними органами виконавчої влади самостійно, що дублює їх функції і ускладнює процес рішення окремих стратегічних питань розвитку національної інноваційної системи.

Не дивлячись на деякі позитивні зусилля, що робляться державою і суспільством, зупинити розвиток негативних явищ в інноваційній сфері так і не вдається. Занепад інноваційної сфери

в Україні є очевидним і глибоким, не зважаючи на різнобічні парламентських слухання, постанови на рівні нормативно-правових актів тощо. Про це свідчить погіршення стану інноваційної сфери як після внесених в них змін, так і якості самих законів щодо розвитку інноваційної діяльності – Законів України «Про інноваційну діяльність», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» тощо, а також виконання конкретного зміненого чинного законодавства.

Згідно із Законом України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» спеціальний режим діяльності поширюється на технологічні парки, назву яких винесено в преамбулу цього Закону. Однак, з самого прийняття Закон «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» був приречений на внесення змін, бо з ними пов'язувалося кожне нове розширення переліку технопарків. Так, з дня надання чинності цьому закону в 1999 році, зміни в нього вносилися: у 2001 році – Законом № 2743-III від 4 жовтня 2001 року; в 2002 році – Законом № 3118-III від 7 березня 2002 року; у 2004 році – Законом № 1702-IV від 11 травня 2004 року; у 2005 році – Законом № 2505-IV від 25 березня 2005 року; в 2006 році – Законом № 3333-IV від 12 січня 2006 року. Дійсно, перші зміни були пов'язані тільки з розширення переліку технопарків. Після цього вони ще доповнювалися й іншими принциповими питаннями організаційно-правового характеру: вимогами щодо організаційно-правової форми, органів регулювання, порядку реєстрації проектів, оподаткування, і нарешті, зміною самого спеціального режиму діяльності технологічних парків, прелюдією до якої був більше року мораторій на саму діяльність технопарків. Так, Закон від 25 березня 2005 р. «Про внесення змін у Закон України «Про державний бюджет на 2005 рік» і в деякі інші законодавчі акти України» фактично усунув спеціальний режим діяльності технологічних парків. Поновлений цей режим був в 2006 році Законом № 3333-IV, але вже зовсім у іншому вигляді – без основної пільги – звільнення від сплати податку на додану вартість. Фінансова підтримка, як це прописано в цьому Законі (ст. 6) залишилася пільгою «на папері», фактично ніякої фінансової підтримки технологічним паркам України після прийняття нової редакції Закону так і не надавалося, а цільові субсидії згідно ст. 7 Закону є досить незначними. При цьому їх весь час намагалися максимально скоротити, хоча добре відомо, адресна фінансова допомога технопаркам мала надаватися на підставі

згаданого вище Закону, а субсидія як допомога є безповоротною і її отримання відбувається відповідно до чинного законодавства. Нічого принципово нового не внесло й прийняття Податкового кодексу (ПК). Пропозиції, які були запропоновані, в тому числі й при участі автора цієї статті відповідним департаментом МОН України (нині він входить до складу Держінформнауки України) були вилучені в остаточній редакції ПК. Досі залишаються лише запропонованими до профільного Закону [1] зміни, які б сприяли вирішенню проблеми, а саме повернення Закону [1] істотного робочого стану, тобто мова йде не більше як про пропозиції. З метою виправлення ситуації, підвищення ефективності науково-технічної та інноваційної політики, впровадження вітчизняних науково-технічних розробок та забезпечення випуску високотехнологічної інноваційної продукції слід встановити технопаркам наступні стимули:

- надання державної підтримки інноваційним проектам технопарків щодо звільнення від сплати податку на додану вартість нового устаткування, обладнання та комплектуючих, а також матеріалів, які не виробляються в Україні;

- зарахування на спеціальні рахунки, відкриті в територіальних органах Державного казначейства України, у строки, встановлені цим Кодексом та іншими законодавчими актами, суми податку на додану вартість, нарахованого в порядку, встановленому Законом України "Про податок на додану вартість" по операціях з поставки виконавцями проектів технологічних парків товарів (виконання робіт, надання послуг) в Україні, пов'язаних з реалізацією проектів технологічних парків за пріоритетними напрямками діяльності технологічних парків.

Таким чином, використання зарахованих на спеціальні рахунки коштів має здійснюватися виключно на науково-технічну та інноваційну діяльність відповідно до статті 8 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», а саме, на:

- проведення наукових, науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт за пріоритетними напрямками діяльності технологічних парків;

- створення, розвиток, модернізацію та реконструкцію науково-технологічних, експериментальних та дослідно-промислових дільниць, у тому числі на інструменти, обладнання та устаткування, що використовуються для цілей інноваційної діяльності;

підготовку конструкторської та технологічної документації, технічних умов, технічних проектів та витрати на підготовку виробництва інноваційної продукції;

- патентування розробок, придбання прав на об'єкти права інтелектуальної власності (патентів, ліцензій на використання винаходів, корисних моделей, промислових зразків, ноу-хау тощо);

- накладні та поточні витрати (на матеріали, технічне забезпечення тощо), що виникають у ході інноваційної діяльності;

- придбання обладнання, устаткування та інших засобів виробництва, пов'язаних з впровадженням інновацій;

- науково-організаційну діяльність керівного органу технопарку, проведення та участь у роботі наукових, науково-технічних конференцій, семінарів та виставок, публікацію результатів наукових досліджень за пріоритетними напрямками діяльності технологічних парків.

Отже, нинішня фіскальна політика України, що ґрунтується на засадах ринкового фундаменталізму, не враховує таку специфічну особливість інноваційної діяльності, як значні затрати й високий рівень ризику при створенні інновацій та виведенні інноваційної продукції на ринок.

Таким чином, через 20 років незалежності мова йде не про утримання на якомусь рівні інноваційного розвитку, а про те, щоб знову увійти у перелік країн, які є технологічно спроможними. Більш реальною стає перспектива того, що Україна через кілька років спіткнеться з проблемою неспроможності власного науково-технічного та інноваційного потенціалу забезпечити потреби країни – інноваційна сфера залишилася практично зруйнованою.

Одним із найсуттєвіших недоліків правового поля, в якому відбувалося становлення інноваційної діяльності, є відсутність чіткого визначення на законодавчому рівні структури та принципів функціонування задекларованої інноваційної моделі розвитку економіки України. Проїшло достатньо років, коли було прийнято Закон України «Про інноваційну діяльність» із наступними змінами до нього [17]. Зміни до Закону вносилися у 2002 році – Законом № 380-IV від 26 грудня 2002 року; в 2003 році – Законом № 1344-IV від 27 листопада 2003 року; у 2005 році – Законом № 2505-IV від 25 березня 2005 року; кожний раз вносячи обмеження чи погіршуючи його. Призупинення в 2003 році дії безпосередньо пункту 3 розділу "Прикінцеві положення" зазначеного Закону призвело до невизначення відповідних положень у податковому законодавстві

(Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств», Закон України «Про податок на додану вартість», Закон України «Про оплату за землю», Закон України «Про єдиний митний тариф»), яке має виняткову компетенцію. Пізніше, у 2005 році Законом України № 2505-IV всі відповідні норми щодо пільгового оподаткування суб'єктів інноваційної діяльності були вилучені із Закону. Після чого він фактично став недієздатним.

В країні існує законодавча норма фінансування науки та інновацій, яка з року в рік не виконується. Невиконання її порушує господарчий правопорядок в країні, створює умови для нестачі коштів на інноваційну діяльність. В цілому серед основних факторів, які перешкоджають здійсненню інноваційної діяльності, домінують здебільшого фінансово-організаційні і господарські фактори. Постійний, безперервний рух інновацій вимагає створення належних умов для його практичної та цілеспрямованої правової реалізації. Проте такий рух має не завжди чітко визначений напрямок, що в свою чергу вимагає створення належних умов для просування в будь-яких умовах суспільного розвитку. При цьому забезпечення безперервності інноваційної діяльності можливо лише шляхом створення в державі відповідних умов для цього через формування відповідного правопорядку. Однак досі немає гармонії між нормами інноваційного законодавства, особливо між Господарським кодексом України і Законами «Про інноваційну діяльність» і «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». За останні роки у галузі інноваційної діяльності та інноваційного законодавства в кращу сторону майже нічого не змінилося. Лише визначення загальних необхідних норм та меж здійснення інноваційної діяльності поруч із встановленням розумних законодавчих обмежень щодо здійснення інноваційної діяльності дозволить забезпечити належний рівень інноваційного розвитку у законодавчо встановлених межах. Тільки в результаті такої дії правових норм виникає правопорядок. Він має відповідати стану упорядкованості суспільних відносин, що регулюються правом, в тому числі й в інноваційних взаємовідносинах в суспільстві. Сьогодні по факту можна говорити, що він досить вдало використовувався для знищення українських законодавчих інноваційних робіт.

Таким чином, сьогодні нормативно-правова база інноваційної діяльності визначається як досить суперечлива. Крім того, неповною мірою відповідає засадам економіки, що ґрунтується

на знаннях. Недосконалість правової бази інноваційної діяльності на сьогодні посилює практика призупинення окремих статей чинних законів законодавчими або підзаконними актами. На сьогодні в Україні відсутні дієві механізми державного стимулювання залучення коштів господарюючих суб'єктів до фінансування наукових досліджень і розробок. Все це свідчить про потребу у подальшій оптимізації механізмів державного стимулювання інноваційної діяльності в Україні. Необхідні пропозиції щодо запровадження ефективних економічних стимулів, спрямованих на підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств. А це практично неможливо без активної участі в процесі як держави, так і окремих вчених-інноваторів, які сьогодні ніяк не стимулюються державою.

Література:

1. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16 лип. 1999 р. № 991-XIV (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – Ст. 363.
2. Послання Президента України Верховній Раді України «Європейський вибір. Концептуальні основи стратегії економічного розвитку на 2002 – 2011 роки» // Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 черв. – С. 1.
3. Шляхи інноваційного розвитку України / А. В. Табачник, В. Г. Кремінь, А. М. Гуржій та ін. – К.: Людопринт Україна, 2004. – 544 с.
4. Василенко М. Д. Деякі проблеми менеджменту в контексті інноваційної моделі розвитку України / М. Д. Василенко // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 59-67.
5. Василенко М. Д. Генезис адміністративно-правового супроводження інноваційної діяльності в Україні: технологічні та наукові парки / М. Д. Василенко // Наук. вісник Чернівецького університету. Правознавство: зб. наук. праць / Чернівці: Червона Рута. – 2006. – Вип. 365. – С. 64-69.
6. Василенко М. Д. Адміністративно-правовий аналіз розвитку інноваційних процесів в державі: технопарки та технополіси / М. Д. Василенко // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – О.: Фенікс. – 2007. – Вип. 31. – С. 167-174.
7. Василенко М. Д. Адміністративно-господарський статус суб'єктів інноваційної діяльності в контексті розвитку технологічних парків / М. Д. Василенко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії: зб. наук. пр. – О.: Юрид. л-ра. – 2009. – Т. 8. – С. 286-295.

8. Василенко М. Д. Створення національної інноваційної системи та її правове забезпечення / М. Д. Василенко // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – О.: Юрид. л-ра. – 2010. – Вип. 53. – С. 163-171.
9. Василенко М. Д. Встановлення та розвиток господарського порядку в інноваційній сфері: до відродження українських технопарків / М. Д. Василенко // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 193-197.
10. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» від 27 черв. 2007 р. № 1244-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 46. – Ст. 525.
11. Василенко М. Д. Державна інноваційна діяльність в розумінні аксіології права / М. Д. Василенко // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – О.: Юрид. л-ра. – 2008. – Вип. 40. – С. 215-220.
12. Барышева Г. А. Инновационный фактор и интеллектуальный ресурс в динамизации экономики России / Г. А. Барышева; под ред. Ю. С. Нехорошева. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2001. – 223 с.
13. Постанова Верховної Ради України «Про проведення парламентських слухань "Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів"» від 17 лют. 2009 р. № 965-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 30. – Ст. 439.
14. Парламентські слухання «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» // Інтелектуальна власність. – 2009. – № 7. – С. 4-8.
15. Салам А. Проблемы науки, передовой технологии и развития / А. Салам // Мир науки. – 1989. – Т. 33. – № 1. – С. 21-24.
16. Байнев В. Ф. Переход к инновационной экономике в условиях межгосударственной интеграции / В. Ф. Байнев, В. В. Саевич. – Минск: Право и экономика, 2007. – 180 с.
17. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04 лип. 2002 р. № 40-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.

ВИНИКНЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ

Стаття присвячена дослідженню умов виникнення права на звернення до суду за захистом та виявленню моменту права на захист цивільних прав, свобод та інтересів. На підставі аналізу положень Конституції України, Цивільного кодексу України, загальнотеоретичних положень цивільного права визначено умови та момент виникнення права на захист.

Статья посвящена исследованию условий возникновения права на обращение в суд за защитой и выявлению момента права на защиту гражданских прав, свобод и интересов. На основании анализа положений Конституции Украины, Гражданского кодекса Украины, общетеоретических положений гражданского права определены условия и момент возникновения права на защиту.

Research article investigates the conditions of the right to appeal to the court for protection and identification of the moment right to the protection of civil rights, freedoms and interests. Based on the analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the provisions of general civil law defines the conditions and time of the right to protection.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Конституція України визнає право кожного захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від посягань, у тому числі від посягань представників влади або посадових осіб [1, 2], що найчастіше відбувається шляхом звернення до суду [3].

Крім того, кожний має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховною Радою України по правах людини.

Кожний має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод у відповідні міжнародні судові установи або відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Можливість для звернення до судових інстанцій є не абстрактним правом, а цілком конкретною правовою можливістю. Визначення моменту виникнення права на судовий захист має важливе практичне значення для забезпечення цивільних прав, свобод та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Окремим аспектом

дослідження є проблема матеріальних і процесуальних строків та їх вплив на реалізацію права на судовий захист.

Метою статті є виявлення умов та моменту, коли у суб'єкта цивільних правовідносин виникає право на судовий захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Виклад основного матеріалу дослідження.

До останнього часу питання виникнення права на судовий захист були предметом дослідження радянських цивілістів, зокрема Яковлева В. Ф., Кожухарт Н. А., Варул П. А. Серед останніх досліджень слід відмітити праці Луця В. В., Погрібного С. О., Ромовської З. В., Шевченко Я. М. та ін. Проте виявлення особливостей умов та моменту, з якого можливо звернення за захистом до суду, в сучасній цивілістичній літературі розкрито недостатньо.

У зв'язку з закріпленням положення про те, що Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, це положення зобов'язує суди при розгляді конкретних справ керуватись, насамперед, нормами Конституції. Так, з урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян. Суд не має права відмовити особі в прийнятті позовної заяви чи скарги лише на тій підставі, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку (п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»).

У міжнародних документах під терміном «права людини» варто розуміти права особистості. Правова держава означає не просто формальну законність, але і справедливість, засновану на визнанні і повному прийнятті вищої цінності людської особистості. Саме захисту прав особистості присвячена і ст. 7 Декларації: «Усі люди рівні перед законом і мають право без усякого розрізнення на рівний захист законом. Усі люди мають право на захист від будь-якої дискримінації і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації» [4].

Право на захист можливо розглядати з позиції матеріального та процесуального права, однак представляється, що правильною є точка зору, яка синтезує ці два підходи і означає, що можливості матеріально-правового характеру, які надаються уповноваженій

особі, можуть бути реалізовані шляхом їх здійснення у встановленому законом процесуальному порядку [5]. В. Ф. Яковлев, даючи характеристику методу цивільно-правового регулювання, відмічав його вплив на формування цивільно-процесуального методу регулювання та його змістовні характеристики [6]. М. К. Юков виділяв генетичні функціональні зв'язки між цивільним і цивільним процесуальним правом [7].

Визначення сутності запровадження і розвитку способів захисту прав та свобод людини і громадянина сьогодні можна назвати пріоритетним напрямком правотворчої та правозастосовчої діяльності державних органів. Це обумовлено охоронною функцією права, спрямованою на те, щоб максимально зменшити кількість негативних явищ у сфері суспільних відносин, в першу чергу, між громадянами і державними органами та їх посадовими особами.

Реалізація особою своїх суб'єктивних прав пов'язана із необхідністю узгодження власної поведінки з поведінкою інших учасників цивільних правовідносин і навпаки необхідністю узгодження поведінки інших суб'єктів з метою усунення перешкод в реалізації власних дій. Цивільне законодавство надає особі чисельні засоби та передбачає конкретні форми реалізації цивільних прав та їх захисту.

Основи захисту прав і свобод людини визначені ст. 55 Конституції України. Норми ЦК України встановлюють, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. При цьому кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів держави, органів місцевого самоврядування, посадових осіб. Кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Конституція України встановлює, що після використання всіх національних засобів юридичного захисту, особа має право на звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна. Крім того, будь-яка особа має право не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Ж. Л. Чорна виділяє загальний і спеціальний порядок захисту цивільних прав. Стосовно захисту цивільних прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб автор розуміє під судовим захистом здійснювану в порядку цивільного судочинства і засновану на принципах конституційного, цивільного, цивільного

процесуального і сімейного права, а також моральних принципах діяльності судів, спрямовану на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) цивільних і сімейних прав та інтересів відповідних осіб шляхом застосування передбачених цивільним і сімейним законодавством способів захисту [8].

Захист суб'єктивних цивільних прав, свобод та інтересів, що охороняються законом, здійснюється в передбаченому законом порядку, тобто за допомогою застосування належної форми, засобів і способів захисту. Під формою захисту розуміється комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав і інтересів, які охороняються законом [9]. Розрізняють дві основні форми захисту – юрисдикційну і неюрисдикційну [10].

Юрисдикційна форма захисту – це захист цивільних прав державними чи уповноваженими державою органами. Юрисдикційна форма захисту означає можливість захисту цивільних прав у судовому чи адміністративному порядку. Неюрисдикційна форма захисту цивільного права – це захист цивільного права самостійними діями уповноваженої особи без звернення до державних чи інших уповноважених органів. Така форма захисту має місце при самозахисті цивільних прав і при застосуванні уповноваженою особою заходів оперативного впливу [11].

На думку Г. П. Тимченка форми захисту – це за певних умов інструмент реалізації права на захист. При цьому в тих або інших формах захисту розглядаються юридичні справи, що, в свою чергу, припускає певну процедуру (порядок) реалізації зацікавленими особами права на захист і юрисдикційних повноважень органів юрисдикції [12]. Питання форм захисту цивільних прав пов'язане із розумінням співвідношення матеріального та процесуального права, а також із розмежуванням специфічних категорій цивільно-процесуального та цивільного права. Галузі матеріального права безпосередньо регулюють суспільні відносини, встановлюють і охороняють правопорядок, права і обов'язки учасників суспільного життя. Галузі процесуального права встановлюють процесуальну форму судового захисту врегульованих матеріальним правом суспільних відносин [13]. Н. А. Чечина вбачає взаємозалежність процесуального та матеріального права у тому що, процесуальне право є засобом реалізації норм матеріального права в певних конфліктних ситуаціях [14]. На тісний зв'язок матеріального та процесуального права вказують також М. С. Строгович та інші автори [15].

Г. П. Тимченко зазначає, що було б спрощенням представляти залежність і похідний характер процесуальних галузей тільки в плані причин їх появи і функціонального призначення, обмежуючись вказівкою на те, що ці галузі виникають і існують лише постільки, оскільки є відповідні галузі матеріального права, без яких вони стали б безпредметними. Зв'язок матеріальних і процесуальних галузей значно глибше. Процесуальне право повинно забезпечити здійснення будь-якого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється законом, витікаючи з даних галузей матеріального права, будь-яких суб'єктів цих галузей. Стосовно цивільного процесуального права це означає, що воно повинно забезпечити захист будь-якого суб'єктивного права або інтересу, що охороняється цивільним законодавством. Суб'єкти цивільного права повинні дістати можливість брати участь в цивільному процесі, щоб захистити свої права та інтереси і вони повинні бути наділені комплексом прав, які давали б можливість здійснити такий захист. Звідси, ті риси процесуального права, які найбільш гарантують встановлення прав і обов'язків сторін, охорону прав зацікавлених осіб в максимальному ступені пристосовані для забезпечення правового примушення і тому виражаються в складній процедурі, детальній і ретельній регламентації здійснення юридичних дій. Процесуальне право закріплює, з одного боку, повноваження судових органів по розгляду юридичних справ, а з іншого, – право зацікавлених осіб на захист своїх прав і інтересів. Таким чином, цивільне процесуальне право в механізмі правового регулювання, сприяючи здійсненню матеріального права, повинно містити в собі систему гарантій захисту прав і інтересів суб'єктів матеріального права, що охороняються законом. А для цього потрібно, щоб процесуальне право враховувало властивості цих матеріальних прав, їх характер і природу. При цьому вплив матеріально-правової природи справ на формування окремих специфічних особливостей судової процедури виявляється порізному. Іноді цей вплив виявляється сильніше і викликає необхідність формування окремих видів судочинства [16].

Саме суд покликаний забезпечити захист соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод громадян. Судова форма захисту займає пріоритетне місце серед форм захисту, існує постійно і носить універсальний характер [17]. Саме суд є тим органом, який гарантує особі дотримання та відновлення її прав у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання. Судовий

контроль і судовий нагляд є юридичними гарантіями забезпечення прав і законних інтересів громадян.

Фінальним актом і результатом судової діяльності по вирішенню цивільного спору є рішення суду, яким вирішується спір по суті, захищаються цивільні права та інтереси осіб, які звернулися до судових інстанцій за захистом. Рішення суду є тим кінцевим актом правосуддя, на який направлена діяльність суду і осіб, що беруть участь в справі [18].

Судове рішення завершує провадження по справі в суді першої інстанції. Завершуючи провадження в суді першої інстанції, судове рішення припиняє також і правовідносини суду з третіми особами, прокурором, іншими учасниками цивільного процесу.

Право на захист для кожної особи, яка його потребує, забезпечується державою, її компетентними судовими, адміністративними або законодавчими органами. Тому судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ [19].

Сутність правосуддя у цивільних справах полягає в застосуванні судом у порядку і формах, встановлених цивільним процесуальним правом, норм цивільного, сімейного, трудового та інших галузей матеріального права з метою вирішення правових спорів чи встановлення обставин, що мають юридичне значення [20].

Сучасні погляди на судове рішення синтезують в собі різні теорії та погляди, що раніше висловлювались в літературі. Так, І. В. Андронов вважає, що рішення суду в цивільному процесі являє собою одночасно й акт підтвердження наявності чи відсутності між сторонами спору певних правовідносин, і наказ суду діяти відповідно до встановлених судом прав та обов'язків, і акт застосування норм права, і процесуальний документ встановленої форми, і юридичний факт, який породжує, змінює чи припиняє правовідносини. Всі ці аспекти рішення суду органічно поєднані між собою і взаємообумовлені. Таким чином, можна дійти висновку, що сутність рішення суду являє собою сукупність властивостей та проявів, а всі вони доповнюють один одного та разом відбивають сутність цього багатогранного акта правосуддя [21].

Судовий процес, судочинство необхідно розглядати як форму існування закону, тобто форму здійснення і застосування матеріального права, форму реалізації вимог норм матеріального права чи, інакше кажучи, як форму реалізації матеріальних правовідносин [22].

Відтак, у загальному вигляді право на захист можна визначити як надану уповноваженій особі можливість застосування заходів правоохоронного характеру для відновлення її порушеного права або права, що оспорується; право на захист – це юридично закріплене право особи звернутися з вимогою про відновлення порушеного права або про припинення порушення права. Зміст права на захист, тобто можливості уповноваженого суб'єкта в процесі його здійснення, визначається комплексом норм цивільного матеріального і процесуального права. Захист суб'єктивних цивільних прав в юрисдикційних органах включає елементи матеріально-правового і процесуально-правового характеру. Цивільне законодавство надає особі чисельні засоби та передбачає конкретні форми реалізації цивільних прав та їх захисту. Форми захисту і встановлений законом порядок захисту, не дивлячись на їх тісний зв'язок і взаємообумовленість, є самостійними і незалежними один від одного явищами в тій мірі, в якій форма може бути самостійна по відношенню до свого змісту.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**.

Право на судовий захист є правом, виникнення та реалізація якого гарантується на рівні Конституції України, галузевого законодавства. Судова форма захисту цивільних прав є найефективнішою та найбільш досконалою формою захисту прав, свобод та законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Право на судовий захист є правовою категорією, що знаходиться в галузі цивільного і цивільного процесуального права. Право на судовий захист не можна тлумачити як право на позов чи право на подачу адміністративного позову (скарги). Реалізація права на судовий захист відбувається в рамках юрисдикційної форми в юрисдикційних органах, зокрема шляхом звернення до суду. В останньому випадку мова йде про судову форму захисту. В судових органах процес захисту цивільних прав, свобод та інтересів втілюється в особливу процесуальну форму, дотримання якої є гарантією здійснення правосуддя і належного захисту цивільних прав, свобод та інтересів, що порушені, оспоруються чи невизнані іншими особами.

Право на судовий захист є комплексним поняттям, яке може бути визначене як гарантоване Конституцією України право на звернення до судових органів у разі порушення прав, законних інтересів чи свобод уповноваженої особи, яке конкретизується в матеріальних галузях права. Процесуальний аспект права на судовий

захист включає встановлення процедури реалізації такого права та дозволяє визначити його як право на звернення до судових органів, на ініціацію судового процесу.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням виникнення права на захист цивільних прав, свобод та інтересів, в тому числі пов'язані з особливостями його реалізації, виходять за межі цієї статті і становлять **перспективні напрямки подальших наукових розвідок.**

Література:

1. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (Із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.; 2011. – № 10. – Ст. 68. – Стаття. 55.
2. Рішення Конституційного Суду України від 25 листопада 1997 р. у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи). – Інформаційно-пошукова система «Нормативні акти України» // АТ «Інформтехнологія». – К., 2004.
3. Щодо ціннісно-правових аспектів судової влади та правосуддя: див.: Дудченко В. В. Ціннісно-правові аспекти судової влади та правосуддя // Судовий захист права власності. Матеріали науково-практичної конференції. Одеса, 25 червня 2004 року. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – С. 108 – 114.
4. Андрійцьо В. Д. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 12.
5. Там само.
6. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – Свердловск, 1972. – С. 151.
7. Юков М. К. Связи норм гражданского и гражданского процессуального права // Вопросы развития и защиты прав граждан. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1977. – С. 66.
8. Чорна Ж. Л. Правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб. дис. канд. юрид. наук. – Львів, 2005. – С. 42, 43.
9. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав // Субъективное право: Проблемы осуществления и защиты. Владивосток, 1989. – С. 10.

10. Процедурный или процессуальный порядок защиты гражданского права именуется формой защиты. – Гражданское право. Т. 1. / Под ред. Е. А. Суханова/ В 2-х тт. 2-е изд. – М.: «Бек». – 2000. – С. 411.
11. Там само.
12. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав. дис. канд. юрид. наук. – Харків, 2002. – С. 52.
13. Вукот М. А. Категории «материального» и «процессуального» в теории гражданского процессуального права // Понятийный аппарат науки советского гражданского права и процесса и терминология законодательных актов. – Тверь: Изд-во Тверского гос. ун-та, 1991. – С. 97.
14. Чечина Н. А. Гражданский кодекс и гражданское процессуальное законодательство // Правоведение. – 1995. – № 4-5. – С. 73.
15. Гражданский процесс : учебник /Отв. ред. Чечина Н. А., Чечот Д. М. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 24.
16. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: дис. канд. юрид. наук. – Харків, 2002. – С. 58, 59.
17. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1968. – С. 53; Осипов Ю. К. Подведомственность юридических дел. – Свердловск: Ср.-Уральское книжное изд-во, 1973. – С. 93-94; Воложанин В. П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров. – Свердловск: Ср.-Уральское книжное изд-во, 1974. – С. 33 и др.
18. Зейдер Н. Б. Судебные решения по гражданскому делу. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 4.
19. Пункт 1 Постанови Пленуму Верховного суду України № 9 від 1 листопада 1996 року «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах – Харків: Одісей, 2000. – С. 49.
20. Кузьменко С. Г. Особливості судового розгляду та вирішення справ за позовами про звільнення майна з-під арешту. – дис. канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – С. 32.
21. Андронов І. В. Рішення суду першої інстанції в цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2008. – С. 12-13.
22. Курс советского гражданского процессуального права. – Т. 1. – М.: Наука, 1981. – С. 463.

Щамбура Д. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОНЯТТЯ І ХАРАКТЕРНІ РИСИ ЮРИДИЧНИХ АКТІВ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена теоретичному аналізу сучасних позицій науковців щодо визначення поняття юридичних актів. Автор визначає та обґрунтовує своє бачення щодо визначення поняття актів органів прокуратури.

Статья посвящена теоретическому анализу современных позиций ученых об определении понятия юридических актов. Автор определяет и обосновывает свое видение понятия актов органов прокуратуры.

Paper is devoted to theoretical analysis of contemporary position of scientists on the definition of legal acts. The author defines and justifies its view on the definition of acts of public prosecution office.

При всьому різноманітті важелів забезпечення верховенства Конституції України особливе місце в цьому механізмі займає діяльність органів прокуратури України, головною метою діяльності яких є забезпечення верховенства закону (в широкому розумінні цього слова) на всій території України.

Прокуратура України, як будь-який державний орган, наділений владними повноваженнями, має глибоку правову основу своєї організації і діяльності, невід'ємним елементом якої є нормативно-правові акти, які видаються Генеральним прокурором України, прокурорами областей, прокурором Автономної республіки Крим, м. Києва та м. Севастополя.

У зв'язку з цим, **актуальність статті** обумовлена відсутністю теоретичних досліджень питань про поняття та місце актів органів прокуратури у правовій системі України.

Мета статті визначити поняття та характерні риси актів прокуратури.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідження ґрунтується на працях таких визначних вчених як Алексєєва С. С., Васильєва Р. Ф., Долежана В. В., Ключевського В. О., Котелевської І. В., Мілкової Д., Тихомірова Ю. А., Шопіна О. В. та інших

Зміст роботи. Будь-який державний орган з урахуванням його місця в механізмі сучасної держави, діє в рамках компетенції, встановленої законом. При цьому діяльність державного органу

пов'язана з виданням правових актів, які доповнюють собою масив вже чинних актів і не суперечать їм. Органи прокуратури не є тому виключенням.

Ще наприкінці XIX століття історик В. О. Ключевський визначив акти, як «пам'ятники урядової діяльності та юридичні угоди» [5, 16].

У словнику В. І. Даля «акт» (лат «actus») – взагалі всяка справджена дія, якщо в значенні паперу, то постанова, рішення, угода, свідоцтво, грамота, документ, лист; урочисті збори вченого товариства або стану, свято будь-якої установи; в драматичних творах – умовний відділ [4, 54].

У сучасному розумінні термін «акт» (від латинського *actus*–дія; *actum* – документ) має різні значення.

Велика Російська Енциклопедія, спочатку проводячи відмінність між актом в інших галузях пізнання і актом правовим, визначає останній, як офіційний документ, що видається повноважним органом у заздалегідь встановленій формі, який породжує певні правові наслідки [2, 361-362].

С. І. Ожегов і Н. Ю. Шведова під актом розуміють: а) одиничну дію, а також окремий вчинок, б) закон, указ державних органів або постанова громадських організацій; в) документ, засвідчує що-небудь; г) урочисті збори з приводу будь-якої події [8, 21].

За визначенням О. В. Шопіна «правовий акт виражає волю суб'єкта права і оформлене в установленому порядку рішення, покликане досягати соціально-позитивні цілі (регулювати суспільні відносини) і тягне певні юридичні наслідки» [11, 12].

Р. Ф. Васильєв розуміє правовий акт, як «волевиявлення уповноваженої суб'єкта права, що регулює суспільні відносини шляхом встановлення (зміни, скасування, зміни сфери дії) правових норм, а також встановлення (зміни, припинення) конкретних правовідносин, результати яких у вигляді велінь, звернень, угод і т. п. у встановлених законом випадках фіксуються у документальній формі (акті-документі)» [3, 25].

С. С. Алексєєв вважає, що «правовий акт – це належним чином (словесно-документально) оформлене, зовнішнє вираження волі держави, її органів, окремих осіб, яка виступає в якості носія змістовних елементів правової системи – юридичних норм, індивідуальних приписів, автономних рішень осіб» [1, 192-193].

На думку Ю. А. Тихомирова, «правовий акт – це письмовий документ, прийнятий уповноваженою суб'єктом права (державним

органом, місцевим самоврядуванням, інститутами прямої демократії), що має офіційний характер і обов'язкову силу, виражає владні веління і спрямований на регулювання суспільних відносин» [9, 17].

Найбільш повно визначення правового акта дано Д. Мілковой, яка вважає, що юридичні акти – «це своєрідне буття правової нормативності (загальної, індивідуальної), по своїй суті вони представляють собою належним способом виражену (найчастіше особливим, словесно документальним) державну волю (респективна та індивідуально-правова воля в індивідуальних актах), спрямовану на досягнення певного юридичного ефекту за допомогою конституювання і закріплення в даних актах основних змістовних елементів правової системи» [7, 42].

Під «актом» ми розуміємо не тільки документ, одягнений в словесно-документальну форму, але і дію.

Таким чином, з одного боку, під актом прокуратури може розумітися певна діяльність, інтелектуально-вольовий процес, спрямований на досягнення мети – забезпечення верховенства закону шляхом реалізації повноважень, наданих державою (наприклад, опротестування незаконного акту), з іншого боку – актом є результат цієї діяльності, виражений зовні у вигляді юридичного документа (наприклад, протест). В останньому випадку актам прокуратури властивий певний зовнішній вигляд, форма, в яку втілюється результат цієї діяльності.

Для найбільш повного розкриття поняття правового акта органів прокуратури необхідно зупинитися на елементах його юридичної природи: юридична сила, сфера дії, зміст і форма, в яких втілено прокурорський акт.

Юридична сила правового акта виражає співвідношення одного виду акта з іншим, а також визначає те місце, яке він займає в системі правових актів, акт нижчої юридичної сили не має суперечити акту, котрий володіє вищою юридичною силою, не може змінювати або скасовувати його [11, 13]. У разі порушення цих вимог, юридичний акт визнається недійсним, наслідком чого стане його зміну або скасування.

Прокуратура не є органом законодавчої влади, а, отже, не наділена повноваженнями щодо видання нормативно-правових актів у формі закону. Таким чином, все, що приймаються органами прокуратури акти підзаконні, тобто приймаються на основі та на виконання закону, носять вторинний, похідний від законів

характер. При цьому слід зазначити, що в даному випадку в поняття «підзаконний» нами не вкладається те значення, яке застосовується при визначенні підзаконних нормативних актів. Крім того, вони обмежені компетенцією органу, що їх приймає і направлені на вирішення поставлених перед ним завдань.

Говорячи про сферу дії юридичного акту як такого, необхідно мати на увазі межі дії акта, що встановлюються державою.

Акти прокуратури, будучи актами, які не повинні суперечити закону, тобто підзаконними, мають обмежену сферу дії.

Відповідно до територіального принципу організації та діяльності органів прокуратури нормативно-правові акти поширюють свою дію як на всіх працівників прокуратури (якщо акт прийнятий Генеральним прокурором України), так і в межах однієї області чи Автономної республіки Крим.

За предметним принципом акт може поширюватися на окремі категорії працівників, які здійснюють специфічні види діяльності: наприклад, на слідчих, які займаються розслідуванням кримінальних справ; або на помічників прокурорів, які здійснюють нагляд у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина.

Найважливішим елементом будь-якого правового акта, в тому числі акта прокуратури є його найменування. Так, в органах прокуратури можуть бути видані такі нормативні акти як накази, вказівки, розпорядження, положення та інструкції.

Зміст правового акту, як елемент його юридичної природи, є, за словами Ю. А. Тихомірова «точне юридичне формулювання його головної мети та серії обумовлені ним завдань, вибір та встановлення найбільш ефективних правових засобів і, перш за все, норм, визначення суб'єктів, тобто юридичних і фізичних. осіб, які наділяються правами і обов'язками, це розрахунок необхідних і можливих ресурсів (матеріальних, грошових, людських) для реалізації акта, місце акта серед інших правових актів та їх співвідношення» [10, 257]. Безсумнівно важливим аспектом у дії будь-якого правового акта, в тому числі акта прокуратури, є точність, лаконічність формулювань, зміст розшифровки понять, що застосовуються в акті (особливо, якщо акт нормативного характеру), чітке визначення кола осіб, на яких поширюється акт, одночасна вказівка коригувань для правових актів, що діяли раніше і т. д.

Таким чином, прийняття правового акта, в тому числі акта прокуратури, привертає більшою мірою увагу на специфіку його змісту і якості, з точки зору юридичної техніки.

Грунтуючись на сказаному раніше, можна виділити наступні основні ознаки актів органів прокуратури:

1) державно-вольовий характер, так як виходять від державних органів, наділених державно-владними повноваженнями;

2) підзаконний характер;

3) як і всі підзаконні акти, акти прокуратури виникають і діють в ланцюзі строгих ієрархічних відносин – по вертикалі;

4) акти органів прокуратури є обов'язковими для всіх працівників прокуратури (якщо мова йде про нормативні акти);

5) характеризуються конкретністю й оперативністю приписів, адресність їх певному колу осіб;

6) «відомчі акти найчастіше є змішаними за своєю юридичною природою, оскільки до них, крім правових норм, включаються і оперативні приписи, і доручення, і інформаційні елементи» [6, 33].

Таким чином, акт органів прокуратури є прийнятий Генеральною прокуратурою України або нижчестоящими органами прокуратури в межах їх компетенції правовий акт підзаконного характеру, що не суперечить Конституції України і законам України, що сприяє здійсненню функцій та досягнення цілей органів прокуратури.

Література:

1. Алексеев С. С. Общая теория права. – В 2-х тт. – М., 1982. – Т. 2.
2. Большая Российская Энциклопедия: В 30 тт. Т. 1 «А – Анкетирование». / Председатель науч. -ред. совета Ю. С. Осипов. / Отв. ред. С. Л. Кравец. – М., 2005.
3. Васильев Р. Ф. О понятии правового акта // Вестник МГУ. Сер. 11 «Право». – 1998. – № 5. – С. 25-27.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 тт. Т. 1: «А-З». – М., 2006.
5. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 тт. Т. VII. «Специальные курсы» (продолжение) / Под ред. В. Л. Янина. – М., 1989.
6. Котелевская И. В. Закон и ведомственный акт// Журнал российского права. – 2000. – № 10. – С. 32-36.
7. Милкова Д. Юридические акты в социалистическом праве: понятие и система. – София, 1984.
8. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., дополн. – М., 1999.
9. Правовые акты: Учебно-практическое и справочное пособие / Ю. А. Тихомиров, И. В. Котелевская. – М., 1999.

10. Тихомиров Ю. А. Коллизионное право: учебное и научно-практическое пособие. – М., 2000.
11. Шопина О. В. Система правовых актов в современной России: проблемы теории: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002.

УДК 343.132:174

Гуртієва Л. М., НУ "ОЮА"

ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН СЛІДЧОГО З СУБ'ЄКТАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Стаття присвячена розгляду окремих етичних проблем кримінально-процесуальних відношень слідчого з суб'єктами кримінального процесу. Особлива увага приділяється проблемам попередження, усунення конфліктної ситуації, розв'язання кримінально-процесуального конфлікту слідчим. Вносяться пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування.

В статье рассматриваются отдельные этические проблемы уголовно-процессуальных отношений следователя с субъектами уголовного процесса. Особое внимание уделяется проблемам предупреждения, устранения конфликтных ситуаций, разрешению уголовно-процессуальных конфликтов следователем. Вносятся предложения по усовершенствованию действующего уголовно-процессуального законодательства и практики его применения.

The article is devoted ethical problems of investigator's criminal-procedural relations with subjects of criminal procedural. A particular attention is paid to the problems of prevention, elimination of the conflict situation, resolving of the criminal-procedural conflict by investigator. Proposals for improvement of acting criminal-procedural legislation and practice of its implementation are presented.

Актуальність дослідження етичного аспекту кримінально-процесуальних відносин слідчого з суб'єктами кримінального процесу обумовлена завданнями науки кримінально-процесуального права та слідчої практики щодо реформування кримінально-процесуального законодавства, правозастосовної діяльності слідчого з орієнтацією на моральнісні цінності людини, міжнародні стандарти ведення кримінального судочинства. Крім того,

кримінальна-процесуальна діяльність слідчого пов'язана з багатьма етичними проблемами, що породжені специфікою цілей, завдань, змісту, форм і методів цієї діяльності.

Теоретичною основою дослідження етичного аспекту кримінально-процесуальних відносин слідчого з суб'єктами кримінального процесу є слідча етика. Зазвичай, слідчу етику розглядають як вчення про реалізацію загальноприйнятих моральнісних цінностей (зокрема життя, свобода, честь, гідність людини та ін.), принципів (гуманізм, справедливість та ін.), норм моралі в діяльності посадової особи, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа на досудових стадіях (В. Г. Астапенков, І. О. Антонов, В. І. Комісаров, Є. Є. Подголін та ін.). Предмет слідчої етики включає як відносини та ситуації, що виникають при провадженні по кримінальній справі на досудових стадіях, які або не передбачені чинним законодавством, або такі, стосовно яких закон дозволяє посадовій особі певний вибір поведінки (Ю. М. Грошевий, В. Т. Нор [1, с. 62]), так і саме кримінально-процесуальне законодавство, з точки зору достатності правового забезпечення моральнісних цінностей людини та суспільства, а також тактичні прийоми розслідування з точки зору відповідності моральнісним принципам [2, с. 85].

Мета даної статті – на основі аналізу юридичної літератури та слідчої практики визначити окремі проблемні ситуації етичного характеру у правовідносинах слідчого з суб'єктами кримінального процесу та зробити пропозиції щодо їх попередження, подолання.

В юридичній літературі поняття кримінально-процесуальних відносин визначається, як відносини, що врегульовані нормами кримінально-процесуального права, котрі виникають, розвиваються та припиняються в сфері кримінального судочинства [3, с. 87; 4, с. 8], в межах яких, за допомогою державних органів та їх посадових осіб, що наділені правом провадження у кримінальних справах, реалізуються процесуальні права осіб, які залучаються чи допускаються до кримінального судочинства і захищаються їхні матеріально-правові, процесуальні та інші законні інтереси, а також реалізуються повноваження цих органів та їх посадових осіб [5, с. 27; 6, с. 7].

Аналіз діючого національного кримінально-процесуального законодавства та наукових досліджень вчених (В. П. Бож'єва, О. М. Ларіна, М. А. Погорецького та ін.) дозволяє зробити висновок, що, залежно від особливостей процесуального становища того або

іншого суб'єкта кримінального процесу, правовідносини слідчого з суб'єктами кримінального процесу на досудових стадіях можна класифікувати наступним чином:

- правовідносини слідчого з органами державної влади та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями: органом дізнання, начальником слідчого відділу, прокурором, судом (суддею);

- правовідносини слідчого з учасниками кримінального процесу: підозрюваним, обвинуваченим, їх захисником, потерпілим та його представником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками (п. 8 ст. 32 КПК України);

- правовідносини слідчого з суб'єктами, показання (висновки) яких є джерелом доказів: свідком, експертом;

- правовідносини слідчого з суб'єктами, які допомагають здійсненню провадження по кримінальній справі на досудових стадіях: перекладач, фахівець, поняті та ін.

Характер правовідносин слідчого з суб'єктами кримінального процесу визначається конкретною формою їх взаємодії, яка встановлена нормами кримінально-процесуального права, а також моральними принципами, нормами моралі [7, с. 76]. Це обумовлено тим, що в нормах кримінально-процесуального права неможливо передбачити та конкретно визначити всі ситуації, які можуть мати місце при провадженні по кримінальній справі. Тому в ситуаціях, які не визначені законом, слідчий самостійно приймає відповідне рішення, обирає шляхи та засоби його реалізації. Однак важливо, щоб це рішення та засоби його реалізації не суперечили як нормам КПК України, так і моральним принципам. Також необхідно враховувати той факт, що навіть найдосконаліший закон, при неправильному його застосуванні, може викликати результати, протилежні закладеним в ньому цілям. Тому важливо не тільки те, що закріплюють норми кримінально-процесуального права, але хто, і як їх застосовує. Невміле користування слідчим владними повноваженнями може привести до зловживання владою, конфліктних ситуацій та інших явищ негативного характеру.

Таким чином, моральнісні принципи, норми моралі у правозастосовній діяльності слідчого є засобами соціальної орієнтації, допомагають правильно оцінювати та застосовувати закон; стимулюють прийняття рішень та проведення дій, які найбільш сприятливі для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи; є етичним критерієм допустимості

застосування тих або інших засобів в складних слідчих ситуаціях, особливо в тих випадках, коли вони не врегульовані законом або врегульовані в недостатній мірі (наприклад, необхідність застосування того або іншого заходу примусу; необхідність провадження тієї або іншої слідчої дії, час, місце її провадження; застосування того або іншого тактичного прийому); орієнтують на моральну поведінку і сприяють створенню позитивної моральної атмосфери при провадженні досудового розслідування.

Аналіз наукових досліджень діяльності слідчого (Ю. П. Аленіна, О. В. Бауліна, Н. С. Карпова, О. В. Кришевича, Л. М. Лобойка, О. Р. Михайленка, В. В. Назарова, М. А. Погорєцького, С. А. Шейфера та ін.) та слідчої практики (в тому разі аналіз анкетування 50 слідчих прокуратури та 150 слідчих ОВС України Одеської області) дозволяє зробити висновок, що існують проблемні ситуації етичного характеру. Зокрема, спостерігаються конфліктні ситуації та конфлікти у правовідносинах слідчого з начальником слідчого підрозділу (це зазначило 45 % слідчих ОВС України), прокурором (це зазначило 25 % опитаних слідчих), органом дізнання (це зазначило 55 % слідчих); учасниками кримінального процесу (це зазначило 60 % слідчих) [2, с. 131-132].

Розглядаючи проблему кримінально-процесуальних конфліктів на стадії досудового розслідування, В. В. Назаров зазначає, що існування конфліктного розслідування справи підтвердило 87,3 % опитаних слідчих (усього 193 респондентів з різних областей України). Конфлікти з особами, які зацікавлені у результатах справи, виникали в 66,1 % опитаних слідчих [8, с. 9]. Аналіз даних анкетування слідчих, матеріалів кримінальних справ дозволив зробити висновок, що при провадженні досудового слідства частіше виникають конфлікти між слідчим та обвинуваченим (83 %), слідчим та підозрюваним (55,6 %) [8, с. 12].

Як зазначають М. І. Панов і Л. М. Герасіна, аксіологічне підґрунтя аналізу професійної етики в деякій мірі може бути зруйнованим таким деструктивним явищем як конфлікт. У той же час, якщо розглядати ціннісні засади моралі з позиції діалектичного підходу, то в будь-якій професійній галузі конфлікт посідає одне з рівноправних місць поряд з такими формами комунікації як спілкування, співробітництво, змагання, конкуренція, керівництво, підлеглість, пристосування та інші засоби соціально-професійного обміну [9, с. 12]. Це повністю відноситься й до діяльності слідчого та його взаємодії з суб'єктами кримінального процесу.

У науковій літературі конфліктна ситуація визначається як передумова виникнення кримінально-процесуального конфлікту, а кримінально-процесуальний конфлікт – як зіткнення інтересів суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, що проявляється у перевищенні прав або у неналежному виконанні чи невиконанні наданих їм законом обов'язків, створюючи тим самим перешкоди на шляху досягнення мети кримінального процесу [8, с. 6-7; 10, с. 4].

Конфлікт являє собою граничне загострення суперечностей, зіткнення осіб, їхніх ідей, інтересів, потреб, оцінок, рівня прагнень, домагань тощо [8, с. 7; 10, с. 4]. Суперечність – це універсальна структура буття, яка присутня в природній, соціальній, правовій та духовній сферах [11, с. 63], зокрема, в кримінально-процесуальній діяльності слідчого. Аналіз суперечностей і, як їх наслідок, конфліктів в кримінально-процесуальній діяльності слідчого дозволяє проникнути в сутнісний рівень морально-правових реалій, виявити найголовніше, тобто конфлікт не в статичі, а в динаміці.

В залежності від характеру взаємодії сторін (суб'єктів), у науковій літературі виділяють наступні основні типи морально-правових суперечностей:

- *антагоністичний*, де переважає прагнення сторін до взаємозаперечення та боротьби, яка носить негативно-деструктивний характер, припускає ухилення сторін від дотримання як моральних, так і правових норм;

- *антагональний*, де сторони надають перевагу компромісу, відносинам, які характеризуються взаємною повагою до прав опонента та виконанням своїх обов'язків. Морально-правові відносини такого типу суперечностей мають конструктивний характер.

- *агональний*, де взаємодія сторін спрямована на відстоювання як власних цінностей, цілей, так і на досягнення загальної мети [11, с. 65].

Аналіз результатів анкетування та опитування слідчих ОВС України та прокуратури [2, с. 133-134] дозволяє зробити висновок, що в конфліктних ситуаціях у правовідносинах слідчого з органом дізнання, начальником слідчого відділу, прокурором присутній як антагональний, так і антагоністичний тип взаємодії. У більшості конфліктних ситуацій у правовідносинах з учасниками досудового слідства, зокрема з підозрюваним, обвинуваченим та їх захисниками, переважає антагоністична модель взаємодії, яка має негативно-деструктивний характер. Характерними стилями поведінки реагування на конфліктні ситуації для слідчих

є суперництво (36,9 %), співробітництво (30,8 %), ухилення (13 %), компроміс (10,3 %), пристосування (9 %) [2, с. 134].

Вважаємо, що така ситуація частково обумовлена наступними факторами:

1) відмінністю та суперечністю інтересів (в тому числі законних інтересів) суб'єктів кримінального процесу на досудових стадіях;

2) відсутністю достатнього правового забезпечення процесуальної самостійності слідчого та моральних цінностей осіб, які беруть участь у провадженні по кримінальній справі на досудових стадіях;

3) поширеним розповсюдженням правового нігілізму та професійної деформації слідчого, начальника слідчого відділу, прокурора, органу дізнання, що призводить до порушення як правових, так і моральних норм;

4) невиконанням або неналежним виконанням суб'єктами досудового провадження своїх прав та обов'язків;

5) зловживанням владою з боку слідчого, начальника досудового слідства, прокурора, а також зловживанням процесуальними правами з боку учасників досудового слідства.

Таким чином, відносини слідчого з суб'єктами кримінального процесу на досудових стадіях рідко складаються без суперечностей, але без конфліктів антагоністичного (конфронтаційного) типу вони цілком можливі. Попередження та усунення конфліктної ситуації, розв'язання кримінально-процесуального конфлікту антагоністичного типу є професійним обов'язком слідчого, оскільки він має статус представника влади, діє від імені держави. Наслідки конфлікту ніколи не повинні недооцінюватися слідчим. Конфлікт не можна не помічати, оскільки він сам собою не вирішиться, а може ще більш загостритися, що, врешті-решт, породжує необ'єктивне розслідування, а це суперечить як нормам КПК України (ст. 22 КПК), так і моральним вимогам.

Необхідно дотримуватися антагональної моделі морально-правових відносин. Для цього суб'єктам досудового провадження (та особливо слідчому) потрібні відповідний рівень моральної та правової культури, вміння втілювати свої інтереси у правову форму, дотримання як своїх процесуальних обов'язків, так і певної етичної дистанції в тоні, стилі спілкування, поведінці. Попередження конфліктних ситуацій у правовідносинах між слідчим та суб'єктами досудового слідства в значній мірі залежить від таких моральних якостей слідчого як добросовісне виконання

свого професійного обов'язку, гуманізм, справедливість, повага до прав, свобод і законних інтересів громадян при здійсненні провадження по кримінальній справі.

Разом з тим, це не виключає необхідності вдосконалення правових гарантій процесуальної самостійності слідчого, оскільки важко вимагати від слідчого моральної принциповості, коли вона не забезпечена правовими та організаційними засобами.

Так, пояснюючи незаконність та необґрунтованість деяких процесуальних рішень (зокрема щодо порушення кримінальної справи або відмову в порушенні справи, а також рішень, які зазначені в ч. 2 ст. 114 КПК України), слідчі прямо посилались на тиск з боку прокурора (25 % опитаних), начальника слідчого відділу (45 % опитаних). Вони виконували вказівки прокурора та начальника слідчого відділу всупереч своєму внутрішньому переконанню, оскільки, по-перше, такі вказівки, як правило, давалися в усній формі, внаслідок чого їх оскарження неможливе; по-друге, слідчі вважають, що звернення із запереченнями вказівок начальника слідчого відділу, прокурора є даремною втратою часу, тягне небажані наслідки, зокрема, неприємності по службі [2, с. 135].

Аналогічне становище зазначають й інші дослідники цієї проблеми, зокрема, Ю. П. Аленін, О. В. Баулін, Н. С. Карпов, Л. М. Лобойко, О. Р. Михайленко, М. А. Погорецький та ін.

За результатами проведеного М. А. Погорецьким опитування слідчих і начальників слідчих відділів та вивчення 350 кримінальних справ, розслідуваних слідчими підрозділами органів прокуратури, УМВСУ і СБУ Харківської області в 1998-2000 роках встановлено, що найчастіше вказівки слідчому про порушення кримінальної справи (або відмову в її порушенні), про провадження досудового слідства начальником слідчого відділу даються в усній формі [5, с. 96], тільки 5,2 % з вивчених ним справ – у письмовій формі [5, с. 99]. У зв'язку з цим, 78 % слідчих висловилися за те, щоб такі вказівки давалися тільки у письмовій формі (як це передбачено в ч. 3 ст. 114-1 КПК України) й обов'язково приєднувалися до кримінальних справ, що давало б можливість у необхідних випадках їхнього оскарження прокурору, а також установило б коло осіб, відповідальних за незаконне проведення тієї чи іншої процесуальної дії [5, с. 96].

В слідчій практиці мають місце ситуації, коли прокурор дає слідчому письмові вказівки про порушення кримінальної справи [5, с. 124]. Така практика є незаконною та порушує процесуальну

самостійність слідчого. Виходячи із положень статей 4, 67, 97, 100 КПК України, прокурор не повинен давати вказівки слідчому про порушення кримінальної справи, а повинен самостійно винести відповідну постанову.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 227 КПК України прокурор дає письмові вказівки про розслідування злочинів, про обрання, зміну або скасування запобіжного заходу, кваліфікацію злочину, проведення окремих слідчих дій та розшук осіб, які вчинили злочини, у тому числі щодо видачі особи (екстрадиції). В разі незгоди слідчого з вказівками прокурора він вправі оскаржити їх вищестоящому прокурору, що не зупиняє їх виконання (ч. 3 ст. 227 КПК). У випадках, передбачених ч. 2 ст. 114 КПК України, письмові вказівки прокурора необов'язкові для виконання, слідчий вправі подати справу вищестоящому прокуророві з письмовим викладом своїх заперечень.

Разом з тим, за даними О. Р. Михайленка 20 % опитаних слідчих заявили, що вони оскаржили вказівки прокурорів, з яких залишено без змін більш 38 % від числа оскаржених, 27 % скасовано та 19 % змінено. При цьому 4 % слідчих заявили, що мали неприємності по службі у зв'язку з оскарженням вказівок прокурорів, у тому числі й ті 8 %, скарги яких були задоволені [12, с. 65].

Інтерес представляє думка О. В. Бауліна, Ю. О. Гришина, Н. С. Карпова, які вважають, у кримінальному судочинстві не повинен зберігатися порядок, при якому арбітром при розв'язанні між слідчим та начальником слідчого підрозділу або прокурором суперечностей, в основі яких лежить різна оцінка обставин справи, виступає не орган правосуддя, а посадова особа органу прокуратури (прокурор – щодо суперечностей між слідчим та начальником слідчого підрозділу, прокурор вищого рівня – стосовно спору між слідчим та прокурором). Вирішення таких суперечностей – прерогатива лише суду, що повинно знайти відбиття у законі [13, с. 149]. Для забезпечення законності на досудовому слідстві необхідним є судовий контроль з боку слідчих суддів [14, с. 87]. Судова форма контролю об'єктивно пристосована до охорони процесуальної самостійності та незалежності слідчого від незаконного впливу прокурора у випадках виникнення між ними спору (конфлікту). Разом з тим, незалежність слідчого не передбачає виключення прокурора з активної участі у досудовому слідстві та неможливість останнього викривати порушення закону слідчим [13, с. 149-150].

До морально-правових заходів запобігання конфліктних ситуацій та конфліктів у правовідносинах слідчого з учасниками кримінального процесу можна віднести, зокрема, морально-правовий обов'язок слідчого своєчасного визнання процесуального статусу учасників кримінального процесу; роз'яснення та забезпечення прав осіб, які беруть участь у справі.

Важливе значення для належного забезпечення прав учасників кримінального процесу має форма роз'яснення їх процесуальних прав: усна або письмова, з видачею інформації «на руки» або без такої. В кримінально-процесуальному законодавстві з цього приводу немає ніяких вказівок. Вважаємо, що учасникам кримінального процесу необхідно вручати окремий документ з переліком їх прав і обов'язків із роз'ясненням їхнього змісту. Гарантією реалізації цієї вимоги є право учасника кримінального процесу (за винятком захисника) заявити клопотання про надання документа з переліком їх прав та обов'язків, а також право на оскарження прокуророві факту ненадання відповідного документа.

При роз'ясненні прав особам, які беруть участь у справі, необхідно враховувати їх вік, освіту, рівень інтелектуального розвитку. Права та обов'язки повинні бути роз'яснені в доступній їхньому розумінню формі. Правильне засвоєння суті та значення норм кримінально-процесуального права складає необхідну умову їх свідомого і добровільного здійснення (дотримання, виконання) учасниками кримінального судочинства та запобігання конфліктних ситуацій. Обов'язок забезпечити можливість здійснення прав учасників досудового слідства полягає також в тому, що слідчий повинен створити такі умови, які сприяли б або не перешкоджали реалізації тих або інших прав осіб, які беруть участь у кримінальній справі.

Вважаємо, що викладені положення та пропозиції щодо запобігання, подолання конфліктних ситуацій та конфліктів можуть бути враховані при розробці теоретичних положень слідчої етики, наукових рекомендацій щодо реформування кримінально-процесуального законодавства та правозастосовної діяльності слідчого.

Література:

1. Грошевой Ю. М. Мораль и уголовно-процессуальная деятельность / Ю. М. Грошевой, Н. Т. Нор // Проблемы социалистической законности: Респуб. межвед. науч. сб. – Харьков: Вища школа, 1984. – Вып. 17. – С. 58-63.

2. Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого : дис. ... канд. юрид. наук / Л. М. Гуртієва. – Одеса, 2008. – 201 с.
3. Божьев В. П. Уголовно-процессуальные правоотношения / В. П. Божьев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 149 с.
4. Элькин П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права / П. С. Элькин. – М.: Юрид. лит., 1967. – 192 с.
5. Погорецький М. А. Кримінально-процесуальні правовідносини: структура і система : монографія / М. А. Погорецький. – Харків: Арсіс, 2002. – 157 с.
6. Назаренко Р. І. Характеристика кримінально-процесуальних відносин на початковому етапі досудового провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Р. І. Назаренко. – Київ, 2001. – 19 с.
7. Горский Г. Ф. Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973. – 272 с.
8. Назаров В. В. Виникнення кримінально-процесуальних конфліктів та способи їх усунення на стадії попереднього розслідування : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. В. Назаров. – К., 2000. – 18 с.
9. Панов М. І. Професійна етика юриста і конфлікт: проблема співвідношення / М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Конституція України та проблеми професійної етики юриста: тези доп. і наук. повідомлень обл. наук. -практ. конф. – Харків: Спілка юристів України, 1998. – С. 12-17.
10. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфлікту у слідчій діяльності МВС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. В. Кришевич. – К., 2002. – 17 с.
11. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Х.: Фило, 1999. – 607 с.
12. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Научно-практическое издание / А. Р. Михайленко. – К.: Юринком Интер, 1999. – 448 с.
13. Баулін О. В. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії: Монографія / О. В. Баулін, Н. С. Карпов. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. – 232 с.
14. Гришин Ю. А. Окончание досудебного следствия с составлением обвинительного заключения: проблемы и пути реформирования: Монографія / Ю. А. Гришин. – Луганск: РИО ЛИВД, 1999. – 252 с.

Хижняк Є. С., НУ "ОЮА"

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОТЕРПІЛОЇ МАЛОЛІТНЬОЇ ОСОБИ, ЩОДО ЯКОЇ ВЧИНЕНО СТАТЕВІ ЗЛОЧИНИ

Стаття присвячена аналізу складових характеристики малолітньої особи, щодо якої вчинено статеві злочини.

Статья посвящена анализу составляющих характеристики малолетнего лица, в отношении которого совершены половые преступления.

The article deals with the matter of components of characteristic of minors – victims of sexual crimes.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні захищено ряд кандидатських дисертацій, здебільшого з кримінального права та кримінології (Л. В. Крижної, Л. В. Левицької, М. М. Корчового, С. Г. Киренка, Н. С. Юзікової та інших), у яких досліджувались проблеми злочинності щодо неповнолітніх, в окремих із них побічно розглядались і питання неповнолітніх потерпілих. Але проблема малолітніх потерпілих від статевих злочинів комплексно, з криміналістичного боку, не досліджувалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Комплексний аналіз проблем виявлення та розслідування статевих злочинів, учинених щодо малолітніх в нашій країні не проводився. У різні часові періоди теоретичним дослідженням насильницьких злочинів проти особи, в тому числі і неповнолітніх займалися вітчизняні та зарубіжні вчені: С. М. Абельцев, Ю. М. Антонян, Р. О. Базаров, А. І. Бойцов, В. О. Василевич, А. В. Варданян, Л. Д. Гаухман, В. О. Глушков, В. В. Голіна, І. Н. Даньшин, С. Золотухін, О. М. Костенко, Н. К. Котова, В. М. Кудрявцев, Р. О. Левертова, В. В. Лунєєв, М. О. Ткаченко, О. Є Михайлов, М. І. Панов, Е. П. Побігайло, Н. Х. Сафіулін, Л. В. Сердюк, В. І. Сімонов, В. В. Тіщенко, Н. В. Яницька та інші автори.

Дослідженню питань правового регулювання суспільних відносин у сфері нормального розвитку неповнолітніх та малолітніх присвячені роботи Г. А. Алієва, І. П. Васильківської, В. В. Вітвіцької, Б. М. Ворника, О. М. Джужи, О. І Карпенко, С. Г. Киренка, Л. В. Крижної, І. І. Лановенка, В. Т. Малярєнка, П. С. Матишевського, В. П. Мироненко, О. Є. Михайлова,

О. Є. Мойсеевої, В. Ф. Мороза, В. М. Оржеховської, Л. І. Романової, В. Я. Рибальської, К. К. Сперанського, І. К. Туркевич, Т. М. Чебикіної, Н. С. Юзікової, А. О. Ярового, С. С. Яценка та інших авторів.

Метою статті є аналізу складових характеристики малолітньої особи, щодо якої вчинено статеві злочини, з метою подальшого використання зазначеної характеристики при розслідуванні злочинів.

Дослідження проблеми. Вчені стверджують, що статевому насильству щодо малолітніх сприяють декілька обставин: їм легше заподіяти шкоду в силу слабкості фізичних кондицій, а також підлеглого положення по відношенню до дорослих; необізнаність батьків про допустимі заходи по відношенню до дітей; низька правова культура населення в області прав дитини [15, 3]. Така ситуація становить дуже сприятливий ґрунт для віктимізації неповнолітніх, де вікові особливості виходять на перший план [27-30], що і зумовлює розгляд особливостей характеристики особистості малолітніх потерпілих від статевих злочинів.

Очевидно, що будь-який злочин, який «породив» потерпілого, у тому числі і сексуальне посягання, представляє загальний результат поведінки і злочинця, і його жертви, джерелом думок і мотивів поведінки злочинця є особистість потерпілого як матеріальне вираження об'єкта злочину [13, 9]. Перші наукові дослідження Л. В. Франка в цьому напрямку привели згодом до формування цілого напрямку в кримінології, відомого як «віктимологія» [8; 14; 17-21; 23; 24] – вчення про потерпілого і про його «внесок» в злочин проти власних інтересів.

Поведінка жертви багато в чому дає змогу зрозуміти поведінку злочинця [9, 33-38].

Не можна не погодитись, що в механізмі вчинення злочину поведінка злочинця зумовлюється як поведінкою жертви, будь-якими її якостями, рисами, властивостями, так і характером стосунків злочинця з потерпілим, що виникли до вчинення злочину або безпосередньо у процесі зіткнення інтересів цих учасників кримінального конфлікту. У зв'язку з цим слід погодитись з науковцями, що коли до злочину підходити з максимально широких позицій, то не можна обминути того факту, що за своєю природою злочинне діяння – це «жертвопороджуючий» акт [10, 38].

Загальновідомо, що малолітнім притаманні психологічні особливості, що мають віктимологічні значення: сугестивність, довірливість, жага пригод, цікавість, дезорієнтованість в конфліктних

ситуаціях. Вони безпорадні перед авторитетом дорослої людини, їх суб'єктивна можливість протидіяти злочинцю і самостійно орієнтуватися в небезпечних ситуаціях буває невисокою. Усе зазначене робить цю вікову групу підвищено віктимною [2, 27; 28, 62].

Особистість і поведінка малолітніх жертв ще недостатньо детально вивчені як в кримінальному праві, в кримінології, так і в криміналістиці. Роботи окремих авторів зачіпають лише деякі аспекти віктимізації неповнолітніх потерпілих. Проведене нами дослідження кримінальних справ, розглянутих судами показало, що найчастіше жертвами сексуальних домагань відносно дітей, є саме малолітні. Дорослі злочинці користуються тим, що в цьому віці малолітня дитина ще не розуміє, що відбувається, її легше залякати, схилити до того, щоб вона нікому не говорила про те, що сталося. Дорослий насильник також сподівається, що малолітній не зможе чітко описати словами факти: «оскільки фантазії дитини найчастіше змішані з реальністю, то, ймовірно, його розповіді не повірять, навіть якщо він щось про це і розповість» [25, 47].

Статистичні данні свідчать, що у половині випадків учинення сексуальних злочинів щодо малолітньої особи насильником був родич, а серед них найбільш часто ця роль виконується батьком, вітчимою або опікуном, рідше – братом або дядьком.

Важливою характеристикою статеви злочинів проти малолітніх є вік перших статеви посягань.

Найбільш типовим статевим злочином проти підлітків чоловічої статі служить раптовий напад невідомих осіб, найчастіше більш старших неповнолітніх (половина ексцесів). У решті випадках насильниками були випадкові або добре знайомі для підлітка особи. У більшості випадків статеве насильство відбувається одноразово, рідше – рецидивно. Груповий метод тут не характерний. Дівчата, навпаки, частіше піддаються нападу з боку цілої групи знайомих підлітків та їх віктимний внесок завжди вище.

Давно встановлена і доведена (на базі передзлочинної і посткримінальної поведінки жертв) підвищена віктимність малолітніх, їх підвищена здатність в силу деяких якостей ставати за певних обставин об'єктом злочинного посягання [11, 53], в тому числі – жертвою сексуального насильства.

Результати проведеного дослідження показують, що підвищену віктимність в першу чергу мають малолітні, а також малолітні які мають фізичні дефекти або вроджені аномалії, вади розумового розвитку або хронічні психічні захворювання [1, 62-65; 22].

Високою є також віктимність дітей, які виховуються в неблагополучних сім'ях. Тут вони стають жертвами посягань з боку родичів (співмешканців матері, батьків, мачух) і їхніх знайомих, які демонструють яскравий «приклад безкарної антигромадської поведінки, яка сприймається дітьми як стереотип звичної, буденної нормальної поведінки» [7, 297], втягують їх у пияцтво і ранні статеві зв'язки.

Вирішальним для переростання передзлочинної взаємодії в реальне статеве посягання є сприйняття ситуації самим насильником. Двостороння «сексуальна прелюдія», в яку жертва включається добровільно, об'єктивно створює у нього уявлення, ніби очевидну згоду на сексуальний контакт; це розцінюється як запрошення до статевої близькості, як збіг власних намірів з бажанням самої жертви. Тут очевидна включеність аморальної поведінки жертви в генезис статевого злочину. Жертва полегшує вчинення делікту тим, що вона свою поведінку протиставляє соціальним стереотипам і тим допомагає злочинцю в суб'єктивному виправданні свого діяння. У наявності «ілюзорне спотворення ситуації», в результаті чого «правопорушник перетворює для себе своє діяння в» морально прийнятну дію» [32, 358].

Як показало наше дослідження, поведінка потерпілого багато в чому є похідною від таких домінуючих рис його особистості, як простодушність, довірливість, наївованість, безхарактерність, слабовілля, легковажність (або зневага до безпеки при знаходженні у відокремлених і малолюдних місцях, вибір одягу провокуючого типу, швидка згода на пропозицію випадкових осіб взяти участь у вечірці, розпити спиртні напої). Приблизно 65 % малолітніх (11-14 років) охоче знайомляться з представниками протилежної статі на вулиці або в транспорті, ведуть відверті розмови на сексуальні теми, демонструючи обізнаність або бравуюючи особистим «досвідом» (найчастіше придуманим) в області інтимних відносин.

У юридичній літературі прийнято виділяти такі типи віктимної поведінки жертв сексуальних злочинів: активна, провокуюча і пасивна поведінка [18, 212]. Активна поведінка більше притаманна малолітнім у віці від 11 до 14 років, пасивна – молодшим. У свою чергу провокуюча віктимність передбачає 2 варіанти: а) пряме підбурювання, коли жертва просить учинити щодо неї дії сексуального характеру (наприклад, при гіперсексуальності), б) непряме підбурювання, при якому поведінка жертви дає підставу

злочинцю вважати бажаними для жертви сексуальні дії з його боку або про безкарність такої поведінки.

Пасивна поведінка жертви проявляється і в момент учинення сексуальних злочинів (немає спроб опору), і в постзлочинній поведінці (відмова від можливості залучити винного до відповідальності), яка провокує рецидив насильства по відношенню до неї. За даними нашого дослідження, зокрема, кожна дев'ята «пасивна» потерпіла малолітнього віку виявлялася жертвою сексуального посягання двічі. Причини віктимного мовчання жертв різні: залежність від злочинців, невіра в можливості правоохоронної системи, страх помсти винного чи батьківського гніву, небажання розголошу факту вчинення злочину з етичних міркувань.

Істотним фактором психологічного типу, своєрідним регулятором поведінки жертви є її самооцінюючий компонент. У спеціалізованих дослідженнях психологів зазвичай наголошується, що вміння оцінювати себе розвивається вже в підлітковий період. У цьому віці закладається самосвідомість, чому сприяє спілкування, активна взаємодія із собі подібними: «особистість стає для себе тим, що вона є в собі, через те, що вона пред'являє для інших. Це і є процес становлення особистості» [5, 144]. Примушування до дій сексуального характеру ускладнює свободу вибору жертвою варіанту поведінки, оскільки існує джерело, паралізуюче сексуальне самовираження. При цьому малолітні відчують значні психоемоційні перевантаження, що призводить до драматичних ситуацій у їхньому житті.

Наслідки статевого насильства над малолітніми завжди болючі і очевидні, вони формують у дитини: почуття меншовартості, власної неповноцінності, викликають депресії, намагання покінчити життя самогубством і на цьому фоні стійкі особистісні й поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

З позиції охорони здоров'я статеві злочини, учинені щодо малолітніх, наносять шкоду здоров'ю дитини різного ступеню тяжкості, які нерідко вимагають довготривалої госпіталізації й значних затрат на оперативне чи консервативне лікування, загострення хронічних захворювань, викликаних фізичними чи психологічними факторами, розвиток фізичних симптомів депресії чи посттравматичного стресу, суїцидних намірів, інвалідизації, смерті [4, 33].

Як свідчить аналіз матеріалів практики діти, що пережили сексуальне насильство, відстають у фізичному і особливо в психічному розвитку. У них розвивається своєрідний комплекс нервово-психічних і поведінкових відхилень, порушень в емоційній сфері, що робить їх «важкими», неприємними, нерідко небезпечними для оточуючих [6, 28]. Ця обставина підтверджує, що інтереси нормального розвитку й здоров'я слід розглядати як додатковий об'єкт сексуальних посягань на малолітніх.

У жертв статевого насильства зазвичай розвивається посттравматичний синдром, в результаті чого потерпілі зі значними труднощами розповідають про насильство, навіть у разі щирої довіри до працюючого з ними фахівця. Встановити факт сексуального насильства значно важче, ніж фізичного, оскільки розкриттю сімейної таємниці перешкоджають почуття провини, сорому і страху, що відчуваються дитиною та іншими членами сім'ї, які знають про все. Малолітній особі здається, що, розповівши «про це» психологу, вона зрадить батька чи матір. Крім того, занадто велика душевна біль від пережитого; підлітки безпідставно побоюються, що з початком розповіді про свою «ганьбу» вони втратять контроль над собою і своїми почуттями. До того ж їх завжди переслідує страх, що той, кому вони розкажуть про факт статевого насильства, відкине їх, відчувши огиду.

Усіх жертв сексуального насильства переслідує переживання сорому і власної провини. Вони часто страждають депресією і відрізняються аутоагресивною поведінкою*, слідує психоемоційної установці поганих батьків – «було б краще, якби цієї дитини не було взагалі». Чим важче травма від сексуального насильства, тим вище ризик суїциду і більш глибоко виражена депресія. У результаті малолітні жертви навмисно створюють величезну дистанцію у спілкуванні з однолітками. У них мало друзів, тому що ровесників лякає їх імпульсивна поведінка, а це в перспективі загрожує повною ізоляцією. Таким чином, віктимна поведінка малолітніх жертв сексуальної агресії дуже залежить від віку і тому її навряд можна іменувати істинно віктимною.

На формування багатьох якостей жертв впливає мікросередовище. Для малолітніх таким мікросередовищем виступає, звичайно ж, сім'я. Але вона не завжди виконує свої соціальні функції, оскільки багато батьків не контролюють підлітків у вільний від навчання час. Це відноситься як до жертв, так і до сексуальних злочинців неповнолітнього віку. Як наслідок, багато відкинутих

родиною дівчат занадто рано починають статеве життя, стають доступними сексуальними партнерами для дорослих. Найчастіше це збігається з приходом у дім вітчима. При цьому часто змінюється ставлення до дочки і з боку її матері. У ряді випадків вітчими намагаються схилити дівчат до інтимних стосунків.

Нерідко негативні явища в сім'ї призводять і до проституції. Повії – найбільш уразлива група малолітніх, які входять до групи з підвищеною віктимністю [16, 94].

Результати дослідження дають можливість стверджувати, що раннє статеве життя малолітніх підвищує ступінь їх віктимності, а її мотиви не дозволяють сподіватися на ефективну профілактику.

Дані нашого дослідження свідчать, що в кожному п'ятому випадку сексуальних злочинів проти малолітніх (11-14 років) жіночої статі їм передувало знайомство потерпілої і злочинця, а в 27 % посягання були вчинені внаслідок провокуючої або легковажної поведінки жертв (підвищена розкутість суджень, вчинення спокусливих дій, оголення частин тіла, розпивання спиртних напоїв).

Формально в аналізованій групі діянь чітко простежується вікімнологічний слід (у 10 % випадків спостерігалось нейтральна поведінка жертви, в 58 % – активно провокуюча, в 32 % – пасивна). Однак по суті віктимність малолітніх проблематична, бо вони належать до категорії «недосвідчених жертв», які не розуміють «значення своїх дій і дій злочинця», бо «питання про ступінь провини жертви в ... злочині і про можливість її врахування в індивідуалізації покарання» злочинця можна ставити лише стосовно потерпілих «старше 16 років» [3, 306, 307], бо до сімейних справ застосовувати віктимні оцінки слід обережно [31, 110], бо в поведінці підлітків евентуальна віктимність (потенційна здатність особистості в силу індивідуальних характеристик стати жертвою злочину) переважає над децидивною [12] (усвідомлена провокуюча поведінка майбутнього потерпілого, яка виступає як би пусковим механізмом злочину) [26, 89-92].

Підвищена віктимність малолітніх зумовлена також їх суб'єктивним сприйняттям з боку дорослого злочинця (для останнього підліток як сексуальний об'єкт більш доступний, а статевий контакт з ним не загрожує соромом від можливої сексуальної невдачі).

За статтю малолітні жертви насильницьких сексуальних злочинів в основному представлені дівчатками (92 % випадків).

Фактичний вік жертв варіюється в залежності від виду насильницького сексуального злочину і віку злочинця**.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про різний характер віктимної поведінки малолітніх жертв статевих злочинів, яка може відповідати природним законам соціального життя людей у суспільстві, або суперечити їм. З проведеного дослідження випливає, що малолітня жертва відіграє важливу роль у генезисі і механізмі вчинення статевих злочинів. Врахування особливостей поведінки малолітньої жертви має важливе значення для виявлення, розслідування злочинів та покарання винних.

Примітки:

* Депресивні симптоми виражаються в переживанні туги, смутку, нездатності відчувати радість, насолоду і т. п., а аутоагресивна поведінка – у діях, спрямованих на нанесення собі травм, спроби суїциду і думках про суїцид.

** Середній вік жертв – 13,5 років. Однак у зґвалтуваннях він становить 14 років, але якщо злочинець – неповнолітній, середній вік збільшується до 15 років, а якщо дорослий – зменшується до 13 років. При вчиненні статевих злочинів відносно неповнолітніх показники ті ж, за тим винятком, що при ґвалтівникові-дорослому вік жертв зменшується до 12 років. При спонукання неповнолітніх до дій сексуального характеру показники середнього віку відповідно такі: 13, 15 і 11 років.

Література:

1. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М., 1987. – С. 62 – 65.
2. Балаян Э. Виктимологический анализ несовершеннолетних / Э. Балаян, П. Фефелов. – Душанбе, 1989. – С. 27.
3. Быстрова Ю. В. Виктимологический подход к анализу насильственных преступлений против половой свободы и половой неприкосновенности личности / Ю. В. Быстрова // «Черные дыры» в Российском Законодательстве. – 2007. – № 3. – С. 306, 307.
4. Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик / Волинець Л. С., Гурковська Л. П., Савчук І. В. – К.: ТОВ «К. І. С. », 2011 – 132 с.
5. Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6-ти томах. – Т. 3: Проблемы развития психики / под ред. А. М. Матюшкина. М., 1983. – С. 144.

6. Защити меня! Сборник материалов, иллюстрирующих положения Конвенции ООН о правах ребенка / Под ред. Б. Г. Рыбчинской. – М., 1996. – С. 28.
7. Игошев К. Е., Семья, дети, школа / К. Е. Игошев. – М., 1989. – С. 297.
8. Квашне В. Е. Основы виктимологии: Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений/В. Е Квашне. – М.: Изд. Дом «Note bene», 1999.
9. Кондрашова Т. В. Уголовная ответственность за понуждение к действиям сексуального характера / Т. В. Кондрашова // Юридический мир. – 1999. – № 3 – С. 33 – 38.
10. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Косенко Світлана Сергіївна. – К., 2004. – 213 с.
11. Криминология : учеб. пос. / Под общ. ред. д. ю. н. В. Е. Эминова. – М., 1997. – С. 53.
12. Кримінальний кодекс України: [Науково-практичний коментар] / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. В. Гавриш та ін.] За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 1208 с.
13. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учебное пособие/В. Н. Кудрявцев. – М., 1998. – С. 9.
14. Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – Иркутск, 1998.
15. Никитина А. А. Криминологическая характеристика предупреждения бытового насилия в отношении несовершеннолетних: автореферат дисс. ... канд. юрид. наук / А. А. Никитина. – Ростов н/д: РЮИ МВД России, 2005. – С. 3.
16. Перекрестов В. Н. Предупреждение социально-негативного поведения как форма борьбы с преступностью: дисс. канд. юрид. Наук / В. Н. Перекрестов. – Ростов н/д: РВШ МВД РФ, 1999. – С. 94.
17. Попубинский В. С. Криминальная виктимлогия. Что это такое? / В. С. Попубинский – М.: Знание. 1977.
18. Ривман Д. В. Виктимологические аспекты преступлений / Д. В. Ривман. – Саратов, 1991. – С. 212.
19. Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений/Д. Р. Ривман. – Л., 1975;
20. Ривман Д. В. Криминальная виктимология/Д. В. Ривман. – СПб.: Питер, 2002.

21. Ривман Д. В., Виктимология / Д. В. Ривмана, В. С. Устинов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000.
22. Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное пособие для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов / Под ред. Н. К. Асановой. – М., 1997.
23. Рыбальская В. Я. Виктимологические проблемы преступности несовершеннолетних: дисс. ... докт. юрид. наук / В. Я. Рыбальская. – Иркутск, 1989;
24. Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и уголовный закон / Э. Л. Сидоренко. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.
25. Стигибинский И. А. Криминологическая характеристика личности потерпевших от сексуальных посягательств на малолетних и несовершеннолетних / И. А. Стигибинский, Т. И. Соловей. – Кисловодск: Кисловодский гуманитарно-технический институт, 2005. – С. 47.
26. Туляков В. С. Общая характеристика виктимологической политики в современных условиях. – Одесса, 2004. – С. 89-92.
27. Франк Л. В. Виктимология и виктимность (об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью) / Л. В. Франк. – Душанбе: Ирфон, 1972.
28. Франк Л. В. Классификация жертв преступлений / Л. В. Франк // Классификация преступлений и преступников. – Душанбе, 1978. – С. 62.
29. Франк Л. В. Об изучении личности и поведения потерпевшего (Нужна ли советская виктимология?) / Л. В. Франк // Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. – Душанбе, 1966;.
30. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе: Ирфон, 1977.
31. Шестаков Д. А. Индивидуальная криминологическая профилактика в семейной сфере / Д. А. Шестаков // Борьба с преступностью и проблемы нейтрализации криминогенных факторов сферы семьи и быта. – Л.: ЛГУ, 1985. – С. 110.
32. Шнайдер Г. И. Криминология / Г. И. Шнайдер. – М., 1994. – С. 358.

Саїнчин О. С., Класичний приватний університет

АНАЛІЗ СТРУКТУРИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕРІЙНИХ ВБИВСТВ

Визначаються закономірності формування елементів криміналістичної характеристики серійних вбивств. Приводиться перелік елементів цих характеристик з виділенням закономірностей формування і корелятивних зв'язків, які корегуються з урахуванням розслідування вбивств з ознаками серійності.

Определяются закономерности формирования элементов криминалистической характеристики серийных убийств. Приводится перечень элементов этих характеристик с выделением закономерностей формирования и коррелятивных связей, которые корректируются с учетом расследования убийств с признаками серийности.

Conformities of criminalistic description elements forming of serial murders are determined. The elements list of these descriptions with the selection of conformities of forming and correlative links, that are specified taking into consideration the investigation of murders with the signs of rangeability is brought.

В криміналістиці відомо, що в основі підходу до розуміння «криміналістичної характеристики серійних убивств» лежать теоретичні положення криміналістичної характеристики певного виду вбивств. Якщо навіть вбивства були скоєнні без свідків, їх поєднують такі елементи: 1) час і місце здійснення вбивства, або виявлення трупа; 2) спосіб здійснення вбивства; 3) обстановка й обставини здійснення вбивства (слідова картина здійснення вбивства); 4) мета вбивства; 5) предмет злочинного зазіхання.

Ці елементи криміналістичної характеристики вбивств є обов'язковими при розслідуванні будь-якого вчиненого вбивства.

Мотиви й дані про особистість злочинця є додатковими факторами, які обумовлюють подальшу конкретизацію елементів криміналістичних характеристик серійних убивств.

Серійні вбивства являють собою сукупність злочинів, локалізованих часом, простором і діями однієї і тієї ж особи або групи осіб. Тому їхня криміналістична характеристика містить інформацію, що відображає обстановку, властиву тільки серіям злочинів, скоєних певними особами, на відміну від серійних злочинів, скоєних іншими особами.

При цьому потрібно відрізнати криміналістичну характеристику серійних убивств від криміналістичної характеристики виду вбивств, тому що остання являє собою сукупність найпоширеніших даних, з певним ступенем повторюваності властивим цим злочинам, які зроблені за певний період часу, у конкретному регіоні і є результатами дії можливо різних осіб.

В зміст криміналістичної характеристики конкретної серії вбивств входять всі структурні елементи, з яких складаються індивідуальні криміналістичні характеристики кожного вбивства, що входить у дану категорію незалежно від того, як часто вони повторюються. Водночас склад елементів, які характеризують кожне з убивств, може бути різним. Навіть найбільш повна по кількості елементів криміналістична характеристика одного вбивства може не містити в собі тих елементів, які є в криміналістичній характеристиці іншого вбивства.

На підставі вище зазначеного можна зробити висновок про те, що криміналістична характеристика серійних убивств є специфічною категорією. Мотиви й дані про особистість злочинця є додатковими факторами, які обумовлюють подальшу конкретизацію елементів криміналістичних характеристик серійних вбивств.

В основі криміналістичної характеристики серійних вбивств містяться процеси скоєння й приховування цих злочинів, які визначають закономірності відображення ознак вчинених в реальності.

Як зазначалося вище, криміналістична характеристика серійних убивств – це система, однак як будь-яка система вона має свою, більш розширену структуру. *До структури криміналістичної характеристики серійних убивств можливо віднести наступні елементи:* 1) предмет злочинного зазіхання, або, як його ще називають, предмет злочинного інтересу; 2) спосіб скоєння вбивств; 3) механізм скоєння вбивств; 4) обстановка скоєння вбивств; 5) ознаки скоєння вбивств (слідова картина); 6) криміналістична характеристика особи злочинця (вбивці); 7) криміналістична характеристика особи потерпілого (жертви); 8) зв'язок конкретного епізоду з даною серією вбивств; 9) мети й мотиви скоєння вбивств.

Основою криміналістичної характеристики є *спосіб здійснення вбивства*. Спосіб здійснення вбивства можна розділити на три етапи: 1) спосіб підготовки до вбивства; 2) спосіб безпосереднього здійснення вбивства; 3) спосіб приховування слідів злочину (убивства). Завдяки способу здійснення злочину можна довідатися

багато деталей, які надалі дають можливість направити розслідування справи по правильному шляху. Наприклад, спосіб вбивства може вказувати на стать вбивці, його фізичну чинність, уміння володіти певним видом зброї й інше, що при розслідуванні серійних вбивств дуже важливо.

Не менш важливим елементом є й *слідова картина вбивства*. При скоєнні серійних убивств, залежно від виду вбивства, різна й слідова картина. Слідова картина являє собою сукупність різних слідів, залишених убивцею й жертвою на місці скоєння злочину. До них відносяться: а) всі матеріальні сліди, які залишаються на жертві від знаряддя вбивства; б) сам труп; в) знаряддя злочину; г) різні сліди від взуття, відбитки пальців; д) недопалок від сигарет і інші сліди, які свідчать про перебування злочинця на місці вбивства. У деяких випадках слідів більше на місці скоєння вбивства, в інших перевагу слідів можна простежити на місці виявлення трупа. Таке кількісне розходження допомагає слідчому відрізнити місце скоєння вбивства від місця виявлення трупа або від місця його розчленовування.

При розслідуванні серійних убивств велике значення має питання віднесення певного епізоду до даної серії вбивств. Тут **важливо з'ясувати: чи є ці кілька вбивств серією, чи відноситься цей епізод до даної серії, якщо відноситься, то чим це можна підтвердити?** Якщо зв'язок підтверджується, то на підставі вже наявних даних можна зробити певні висновки та ставити питання про об'єднання кримінальних справ.

Здається, що тут необхідно більш докладно зупинитися на способах і обстановці здійснення вбивств, які є основою криміналістичної характеристики серійних убивств. Як ми вже відзначали, спосіб скоєння вбивства має три етапи: спосіб підготовки до вбивства, спосіб скоєння безпосередньо вбивства й спосіб приховання слідів злочину (убивства). Способи скоєння вбивств можуть бути дуже різноманітні.

Способи підготовки до вбивства це дії злочинця по готуванню до вбивства: 1) продумування деталей скоєння вбивства й приховання слідів злочину (сюди відноситься й продумування способу здійснення вбивства); 2) обрання певного знаряддя вбивства (вогнепальної, холодної зброї); 3) збирання інформації про жертву (інформація може бути різною: відомості про розпорядок дня, родину, знайомих, характер жертви, звички і ін.); 4) вибір транспорту, за допомогою якого злочинець збирається вчинити злочин (іноді

- злочинець може використовувати кілька транспортних засобів);
5) вибір місця, зручного злочинцеві часу для скоєння вбивства;
6) створення певних умов для скоєння вбивства.

Спосіб скоєння й приховування злочину є основою криміналістичної характеристики вбивств. Людину можуть позбавити життя шляхом побиття руками або ногами, скиданням з висоти або з автомобіля, що рухається (транспортного засобу), отруєння, удушення, утоплення, а також з використанням вогнепальної й холодної зброї, а також іншими способами. Безпосереднє скоєння вбивства характеризується нанесенням жертві поранень і ударів, які стали смертельними для неї. Більш точну інформацію про спосіб скоєння вбивства надає експерт, що провадить судово-медичну експертизу. Він більш детально може сказати, як було нанесено поранення або удар: з якої сторони, під яким кутом, яким предметом, якщо це вогнепальне поранення, то з якої відстані стріляв злочинець, який калібр зброї він використовував, у якому положенні перебувала жертва під час вбивства. Спосіб вбивства може вказати на стать злочинця, його фізичну чинність, спеціальні навички, можливий рід занять, військовий або інший досвід, уміння володіти певними видами зброї.

До **способів приховання вбивств** ставляться дії злочинця по знищенню або прихованню трупа або його частин, переміщенню трупа з місця вбивства в інше місце, розчленовуванню й спотворюванню трупа, прихованню знаряддя вбивства, одягу й взуття вбивці, речей, які належали жертві, знищенню слідів на місці вбивства, інсценівці вбивства під самогубство, нещасний випадок, несподівану смерть, що наступила природним шляхом. Спосіб приховання вбивства може вказувати на зв'язок злочинця й жертви. Так, наприклад, вбивства, які замасковані під інсценівку, звичайно відбуваються особами, які були близькі з потерпілим, у яких найчастіше й з'ясовують причину смерті жертви. Злочин також може бути зроблено найманим убивцею, тобто за замовленням.

Знаючи хоча б кілька обставин обстановки здійснення злочину, можна попередити здійснення нового вбивства.

Література:

1. Афанасьев С. А. Особенности расследования сексуально-садистских убийств : уч. пос / С. А. Афанасьев, В. И. Иванов. – С.-Пб., 1993. – 80 с.
2. Бахин В. П. Следча практика: проблемы изучения й удосконалювання / В. П. Бахин. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 31.

3. Бабаева Э. У. О раскрытии и расследовании умышленных убийств, совершенных наемными лицами (информационно-методическое письмо) / Э. У. Бабаева, С. М. Пилецкая, Ю. М. Самойлов и др. – М., 1990. – С. 2.
4. Тищенко В. В. Корисливо-насильніцькі злочини: криміналістичний аналіз : монографія / В. В. Тищенко. – Одеса: Юр. літ., 2002.
5. Криміналістика / під ред. В. Ю. Шепітько. – Х.: Одиссей, 2001. – С. 32.
6. Лукашевич В. Г. Проблеми оптимізації діяльності з розслідування злочинів. Теоретичні та практичні проблеми використання, можливостей криміналістики й судової експертизи в розкритті й розслідуванні злочинів / В. Г. Лукашевич; Укр. академія внутрішніх справ. – К., 1996. – С. 17-26.

УДК 713:339.543.001.76

Нижникова В. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ

У статті висвітлюються окремі проблеми правового регулювання провадження у справах про порушення митних правил. Встановлено, що більшість проблемних питань, що виникають в процесі діяльності митних органів, пов'язаної з притягненням до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, обумовлено значною кількістю протиріч та прогалин у нормативній регламентації відповідних деліктних відносин. З огляду на це сформульовано низку пропозицій щодо внесення змін та доповнень конкретних статей XIX розділу Митного кодексу України, що встановлюють порядок здійснення провадження в справах про порушення митних правил.

В статье освещаются отдельные проблемы правового регулирования производства по делам о нарушении таможенных правил. Установлено, что большинство проблемных вопросов, которые возникают в процессе деятельности таможенных органов, связанной с привлечением к административной ответственности за нарушение таможенных правил, обусловлено множеством пробелов и противоречий в нормативной регламентации соответствующих деликтных отношений.

В связи с этим, сформулирован ряд пропозиций относительно внесения изменений и дополнений конкретных статей XIX раздела Таможенного кодекса Украины, которые устанавливают порядок осуществления производства по делам о нарушении таможенных правил.

Certain problems of procedural legal settlement on cases of customs regulation violation are considered in the article. It is concluded that most of the problem questions arising in the process of customs bodies activities connected with bringing to administrative responsibility for customs regulation violation is caused by a great number of gaps and contradictions in normative regulation of corresponding delinquent relations. In this connection a number of propositions concerning the introducing of changes and additions of certain articles to section 19 of Customs Code of Ukraine that set rules of procedure on cases of customs regulation violation is formulated.

Більшість процесуальних норм, що регламентують здійснення провадження в справах про порушення митних правил, міститься в галузевому кодифікованому акті. Кодекс нормативно визначає порядок притягнення до адміністративної відповідальності за митні правопорушення, одночасно визначаючи як загальні засади здійснення провадження, так і його особливості. Разом з тим у даному кодексі існують й такі правові норми, що в процесі кодифікації митного законодавства були включені до нього частково або ж взагалі залишилися поза його межами.

З часу набрання чинності Митного Кодексу України в новій редакції і дотепер митними органами вже напрацьовано певний досвід у діяльності, що пов'язана із притягненням осіб, винних у вчиненні митних правопорушень, до адміністративної відповідальності. Аналіз практики адміністративно-юрисдикційної діяльності митних органів засвідчив існування проявів колізійності та певних прогалин у галузевому кодифікованому акті щодо провадження у справах про порушення митних правил. Ситуація, яка склалася, применшує ефективність діяльності митних органів у процесі реалізації ними правоохоронної функції, що в сукупності з високим рівнем вимог до якості правового регулювання аналізованих суспільних відносин обумовлює потребу в глибокому та всебічному дослідженні питань унормування провадження в справах про порушення митних правил.

Глава 58 «Порядок провадження у справах про порушення митних правил» МК України містить процесуальні норми, які визначають порядок здійснення провадження в справах

про порушення митних правил. У порівнянні з попередньою редакцією МК України чинний кодекс зробив крок уперед на шляху до покращення якості правового регулювання правоохоронних відносин за участю митних органів. Такою, відносно детальною, регламентацією діяльності посадових осіб митних органів законодавець намагався забезпечити чітке виконання вимог митного законодавства, своєчасний, всебічний, повний та об'єктивний розгляд та вирішення адміністративної справи та мінімізувати можливість зловживань при провадженні справ про порушення митних правил. Але водночас у досліджуваній главі є дискусійні, суперечливі моменти, на які вже зверталася увага науковців-адміністративістів [1; 2].

Так, як зазначалося вище, у ст. 356 МК України сформульовано поняття провадження в справах про порушення митних правил. Зважаючи на те, що дане провадження є одним із різновидів провадження в справах про адміністративні правопорушення, йому властиві всі загальні ознаки, притаманні адміністративно-юрисдикційним провадженням. Разом з тим основні відмінності провадження в справах про порушення митних правил стосуються об'єкта правопорушення, характеристики суб'єктів, що уповноважені на прийняття державно-владних рішень у справі та змісту окремих стадій і процесуальних дій, з яких складається досліджуване провадження. Незважаючи на те, що існують деякі розбіжності у формулюванні поняття провадження в справах про адміністративні правопорушення, більшість вчених-адміністративістів схиляється до думки, що під таким провадженням слід мати на увазі низку послідовних дій уповноважених органів (посадових осіб), а в деяких випадках інших суб'єктів, які згідно з нормами адміністративного законодавства здійснюють заходи, спрямовані на притягнення правопорушників до відповідальності й забезпечення виконання винесеної постанови [3]. Якщо аналізувати з цих позицій поняття провадження в справі про порушення митних правил, яке сформульовано у ст. 356 МК України, то варто зауважити, що воно має певні вади.

Так зі змісту поняття провадження випливає, що воно охоплює лише виконання процесуальних дій, розгляд справи та винесення постанови. Це твердження дає змогу припускати, що виконання процесуальних дій визнається в якості окремої стадії провадження, що не відповідає загальноновизнаній структурі адміністративного провадження. Діяльність посадових осіб, уповноважених

на здійснення провадження в справах про порушення митних правил, розвивається в часі як послідовний ряд пов'язаних між собою процесуальних дій, спрямованих на забезпечення законного та об'єктивного розгляду та вирішення адміністративної справи. Тобто сукупність логічно пов'язаних процесуальних дій і становить стадію провадження. А саме провадження в справах про порушення митних правил як різновид провадження в справах про адміністративні правопорушення складається з чотирьох стадій: порушення справи, розгляду і винесення по справі постанови, оскарження або опротестування постанови по справі, виконання постанови по справі [4].

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що конструкція поняття провадження в справах про порушення митних правил, сформульована у МК України, не відповідає основним поглядам на структуру досліджуваного провадження і призводить до того, що норма, яка міститься в ст. 356 МК України, не матиме ні теоретичного, ні практичного значення. Тому пропонуємо ст. 356 МК України «Поняття провадження в справі про порушення митних правил» викласти в такій редакції:

«Провадження в справах про порушення митних правил являє собою здійснюваний спеціально уповноваженими посадовими особами митних органів комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених процесуальних дій, спрямованих на своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її відповідно до чинного законодавства та забезпечення виконання винесеної постанови по справі».

Загальновідомим є те, що завдання, які висуваються перед суб'єктами будь-якої діяльності, визначають її зміст та спрямованість. З цієї точки зору вважаємо неприпустимим відсутність у галузевому кодексі законодавчо визначених завдань провадження в справах про порушення митних правил. Існування у кодексі посилкової статті (ст. 357 МК України) не виправляє ситуації. Звичайно, можна погодитись, що завдання провадження в справах про порушення митних правил співпадають із завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення, але тоді ставиться під сумнів основний аргумент розміщення адміністративно-деліктних норм у МК України – специфіка суспільних відносин у сфері митно-правового регулювання. Якщо законодавець на піде по шляху створення єдиного кодифікованого акта, який би встановлював адміністративну відповідальність

за всі без винятку адміністративні правопорушення, в т. ч порушення митних правил, то в МК України потрібно визначити завдання досліджуваного провадження.

Ст. 358 МК України містить норму, згідно з якою справа про порушення митних правил вважається розпочатою з моменту складання протоколу про порушення митних правил. З приводу цього варто зазначити: по-перше, з точки зору юридичної термінології справа вважається порушеною, а розпочатим може бути лише провадження; по-друге, за такої конструкції правової норми, на якій підставі посадові особи митного органу можуть здійснювати, наприклад, такі процесуальні дії, як адміністративне затримання громадянина (ст. 374 МК України) чи його доставлення. До речі, «Глава 60. Процесуальні дії у справі про порушення митних правил та порядок їх проведення» взагалі не передбачає існування таких процесуальних дій (як і опитування громадян теж). Вважаємо, що моментом порушення справи варто вважати не тільки складання протоколу про порушення митних правил, а й складання будь-якого з протоколів процесуальних дій.

Коло посадових осіб, уповноважених складати протоколи про порушення митних правил, визначено ст. 359 МК України. На превеликий жаль, і в цій статті є суттєві вади. Наприклад, п. 1. ч. 1 даної статті пов'язує повноваження на складання процесуального акта з такою правовою категорією, як штатний розпис, хоча під останнім варто мати на увазі документ, затверджений наказом, який визначає склад працівників установи, організації із зазначенням їх посад та посадових окладів, особливостей оплати праці [5]. Можемо лише здогадуватися, що насправді законодавець мав на увазі: протоколи можуть складати посадові особи, які відповідно до посадових обов'язків уповноважені здійснювати митний контроль, митне оформлення і пропуск через митний кордон товарів та транспортних засобів і безпосередньо виявили порушення митних правил.

Вважаємо надмірним таку деталізацію підрозділів митних органів, посадові особи яких уповноважені складати протоколи про порушення митних правил, що визначені п. 2. ст. 359 МК України. З моменту набрання чинності МК України і дотепер були здійснені неодноразові реорганізації підрозділів митних органів, безпосереднім завданням яких є боротьба з митними правопорушеннями, наслідками яких було їх перепідпорядкування, зміна назви, структури тощо. Як вирішувати питання підрозділів митної

варті, які в результаті цих перманентних реорганізацій мали/мають статус самостійних підрозділів? Адже ні в кого не виникає сумніву, що спеціальні підрозділи митних органів, призначені для боротьби з порушеннями митних правил (ст. 19 МК України), повинні мати право на складання таких протоколів [6].

Виникає низка питань до законодавця при аналізі п. 3 ст. 359 МК України. Який статус мають «інші посадові особи, уповноважені керівником спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади»? Зі змісту цієї статті вони не є особами, уповноваженими здійснювати митний контроль, митне оформлення і пропуск через митний кордон товарів і транспортних засобів, а також не є посадовими особами підрозділів боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил, про які йдеться у пп. 1, 2. Чи має практичне значення надання начальнику регіональної митниці права на складання протоколів про порушення митних правил? За аналізований період цією категорією посадових осіб митних органів не було складено жодного протоколу.

В МК України законодавчо не визначені обставини, за наявності яких не може бути складено протокол та розпочато провадження в справах про порушення митних правил. Відсутність переліку таких обставин у галузевому кодексі примушує правозастосовний орган звертатись до ст. 247 КпАП України. Застосовуючи ст. 247 КпАП України, посадова особа митного органу в черговий раз змушена керуватись ст. 357 МК України. До цієї ж статті потрібно звертатись для вирішення питання щодо виду постанови, яку потрібно виносити за наявності обставин, що виключають провадження в справах про порушення митних правил. Використання аналогії дозволяє припустити, що в такій ситуації необхідно виносити постанову про закриття провадження в справі (п. 3 ст. 391 МК України).

У МК України (ст. 360) здійснено спробу визначити перелік приводів і підстав для порушення справи про порушення митних правил, яку можна визнати не зовсім вдалою. Як впливає зі змісту даної статті, законодавець ототожнює поняття приводи та підстави, що є помилковим. Дійсно, справа порушується за наявності відповідних приводів та підстав. Але під приводами для порушення справи потрібно вважати всі джерела, з яких посадові особи митних органів отримують інформацію про скоєне порушення митних правил, що зобов'язує їх прийняти рішення розпочати провадження. А дана стаття містить перелік далеко не всіх джерел інформації,

наприклад, повідомлення та заяви громадян. Підставою для порушення справи є достатня сукупність відомостей, які вказують на наявність ознак порушення митних правил.

Якщо ж законодавець вирішив законодавчо закріпити приводи й підстави для порушення справи про порушення митних правил, то було б доцільно все ж таки їх розмежувати та зробити перелік приводів відкритим. Крім того, у цьому випадку логічно вірним було б доповнити МК України статтею, яка б передбачала дії посадових осіб митних органів, які вони мають право вчиняти для перевірки інформації про підготовку або скоєння митного правопорушення для порушення адміністративної справи.

Аналізуючи ст. 363 МК України (Протокол про порушення митних правил), можемо відзначити, що приписи, які в ній містяться, в цілому відповідають загально використовуваним в адміністративному законодавстві. Разом з тим і вона потребує корегування. У ч. 2 ст. 363 МК України серед переліку даних, які повинен містити протокол про порушення митних правил, відсутні вимоги про наявність пояснень особи, яка притягається до відповідальності, хоча в затвердженій підзаконним нормативним актом форми даного процесуального акта відповідна графа присутня [7]. При здійсненні даної процесуальної дії потребує уточнення статус свідка. За умови, що при складанні протоколу були присутні свідки, вони не тільки мають право підписати його (ч. 3 ст. 363 кодексу), а зобов'язані це зробити. Вважаємо, що цьому учаснику провадження також потрібно надати право на письмове викладення своїх свідчень.

Аналізована стаття не містить механізму ознайомлення особи, щодо якої складено протокол про порушення митних правил (за умови її відсутності під час проведення цієї процесуальної дії), ні з його змістом, ні про час і місце розгляду справи. Тому ч. 8 даної статті потрібно викласти в такій редакції, яка б передбачала можливість надіслання другого примірника протоколу про порушення митних правил не тільки особі, яка відмовилася його отримати, а й особі, яка була відсутня під час його складання.

Зміст ст. 364 МК України не в повному обсязі відповідає назві цієї статті («Провадження у справі про порушення митних правил за матеріалами, одержаними від інших правоохоронних органів»). Стаття встановлює порядок дій тільки в разі закриття кримінальної справи про контрабанду. А якщо матеріали про порушення митних правил передаються до митного органу чи

суду від інших правоохоронних органів, наприклад, від податкової міліції? Законодавцеві потрібно визначитись: або назву статті привести у відповідність до її змісту, або доповнити саму статтю відповідними приписами.

МК України передбачає застосування такого заходу забезпечення провадження в справах про порушення митних правил, як адміністративне затримання (ст. 374 МК України). Адміністративному затриманню повинно передувати здійснення такої процесуальної дії, як доставляння порушника. Ні МК України, ні КпАП України не встановлюють повноважень митних органів щодо застосування даного заходу забезпечення провадження. З огляду на припис ст. 19 Конституції України щодо зобов'язання державних органів діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законом, посадові особи митних органів практично не можуть здійснити адміністративне затримання, якщо порушення митних правил вчиняється поза місцем розташування митного органу.

Вважаємо, що ч. 3. ст. 374 МК України, яка передбачає можливість надання військовослужбовцями та працівниками органів внутрішніх справ допомоги посадовим особам митних органів, які здійснюють адміністративне затримання, в разі вчинення опору або спроби втечі з місця події, не має практичного значення. Адже, з одного боку, посадові особи митних органів мають право самостійно застосовувати спеціальні засоби, в тому числі для затримання правопорушників, припинення фізичного опору тощо, з іншого – отримання такої допомоги буде ускладнене процедурою погодження таких спільних дій на кількох організаційно-правових рівнях. Крім того, положення даної статті опосередковано суперечить ст. 51 МК України, відповідно до якої забезпечення законності та правопорядку в зоні митного контролю покладається на митні органи, та вимогам ст. 52 МК України щодо порядку перебування в зоні митного контролю осіб, які не є посадовими особами митних органів.

Ст. 375 МК України містить вичерпний перелік процесуальних дій, які здійснюються не тільки з метою отримання доказів, необхідних для правильного (досить спірне формулювання – прим. авт.) вирішення справи, як про це зазначається в ч. 1, а й з метою забезпечення провадження в справах про порушення митних правил. Вичерпність переліку процесуальних дій означає, по-перше, те, що адміністративне затримання не є процесуальною дією; по-друге, неможливість здійснення посадовими особами митних

органів в межах провадження в справах правопорушення митних правил таких дій, як-то: опитування особи, яка притягається до відповідальності, свідків, доставляння, особистий огляд, огляд товарів, транспортних засобів, ручної поклажі та багажу.

Зі змісту ст. 378 МК України випливає, що посадові особи митних органів можуть проводити таку процесуальну дію, як митні обстеження, лише щодо юридичних осіб. Разом з тим аналіз практики діяльності митних органів свідчить про потребу в митному обстеженні транспортних засобів, які належать громадянам, та неможливість його проведення через відсутність нормативної підстави.

У МК України така визначальна стадія провадження, як розгляд справи, регламентована недостатньо детально: не вирішені питання, пов'язані з підготовкою справи до розгляду, не встановлено порядок розгляду, не визначено перелік обставин, що підлягають з'ясуванню при розгляді справи, не передбачено можливість формулювання пропозицій щодо усунення причин та умов, що сприяли вчиненню порушення митних правил. Така фрагментарність знову обумовлює використання посилкової статті МК України (ст. 357).

Отже, більшість проблемних питань, що виникають в процесі діяльності митних органів, пов'язаної з притягненням до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, зумовлено значною кількістю протиріч та прогалин у нормативній регламентації відповідних деліктних відносин. Безперечно, прийняття МК України – це крок вперед у питанні правової регламентації здійснення провадження у справах про порушення митних правил. Кодекс містить низку положень, що вирізняються своєю ґрунтовністю та доцільністю і є новими для адміністративно-деліктного законодавства. Разом з тим варто зазначити, що кодифікований акт, розробка якого розпочалася у 1996 р. і який набрав чинності через вісім років, містить ряд недоліків (і не тільки в аналізованій главі 58 кодексу), усунення яких значною мірою сприятиме забезпеченню законності у сфері митно-правового регулювання суспільних відносин й підвищенню ефективності правоохоронної діяльності митних органів.

Поділяємо позицію тих науковців, які пропонують два шляхи усунення протиріч, які виникли в правовій регламентації адміністративно-юрисдикційної діяльності митних органів [2]: перший – внесення змін та доповнень у чинний МК України;

другий – норми матеріального права, що встановлюють адміністративну відповідальність за порушення митних правил, та процесуальні норми, що визначають порядок притягнення до адміністративної відповідальності за митні правопорушення, повинні бути викладені в єдиному кодифікованому акті, предметом правового регулювання якого буде порядок застосування заходів адміністративної відповідальності за порушення у сфері публічного управління. Проте вважаємо, що саме другий варіант найбільш повно сприятиме підвищенню регулюючого впливу адміністративно-деліктних норм на волю та свідомість учасників провадження в справах про порушення митних правил, є найбільш раціональним у сучасних умовах правового регулювання суспільних відносин у галузі митної справи.

Література:

1. Додін Є. В. Правові основи митної справи в Україні / Є. В. Додін // Митна справа – 2004. – № 5. – С. 6 – 18.
2. Приймаченко Д. В. До питання вдосконалення провадження у справах про порушення митних правил / Д. В. Приймаченко // Підприємництво, господарство право – 2007. – № 3. – С. 3 – 6.
3. Адміністративне право України [Підручник для юрид. вузів і фак. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гарашук та ін.] / За ред. Ю. П. Битяка. – Харків: Право, 2000. – С. 220.
4. Административное право / Под ред. проф. Ю. М. Козлова и проф. Л. Л. Попова – М.: Юрист, 2000. – С. 423.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 6: Т – Я. – 2004. – С. 450.
6. Суворкін В. А. Митний кодекс України: колізії норм / В. А. Суворкін // Митна справа – 2005. – № 3. – С. 93 – 94.
7. Про затвердження форм процесуальних документів у справах про порушення митних правил: затверджено наказом Державної митної служби України від 21 квітня 2003 р. № 261 // <http://www.rada.gov.ua>

Форманюк В. І., НУ "ОЮА"

ПОНЯТТЯ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ АДВОКАТОМ

Стаття присвячена теоретичному аналізу сучасних позицій науковців щодо визначення поняття договору про надання правової допомоги адвокатом. Автор визначає та обґрунтовує своє бачення щодо визначення поняття договору про надання правової допомоги адвокатом.

Статья посвящена теоретическому анализу современных позиций ученых об определении понятия договора об оказании правовой помощи адвокатом. Автор определяет и обосновывает свое видение понятия договора об оказании правовой помощи адвокатом.

Articles directed by theoretical analysis of modern positions against the definition of the contract at provided concepts of legal assistance attorney. The author defines and clean up his position of the contract at provided concepts of legal assistance attorney.

В умовах ринкових реформ, створення ринкових відносин виникають різні форми ринкових послуг. Умови ринкової економіки визначають попит і пропозицію на безліч послуг, з'являється потреба і в юридичних послугах, у створенні їх своєрідного ринку.

Однак, незважаючи на відображення в ЦК України особливостей регулювання зобов'язальних правовідносин, предметом яких виступають послуги, виявляється недостатність і теоретичної і практичної бази договірної регулювання відносин, що складаються з приводу надання правової допомоги (правових послуг) адвокатом.

Можливість укласти договір, як має чітко визначену і закріплену в законодавстві конструкцію, так і не має сформульованої, готової конструкції, дозволяє контрагентам договірних відносин вибирати з безлічі існуючих видів договорів, за допомогою яких вони хотіли б опосередкувати свої відносини.

Специфіка відносин про надання правової допомоги, що виникають між адвокатом та клієнтом й визначає специфіку договору, що укладається між сторонами. Тому, **актуальність теми дослідження** обґрунтовується відповідною необхідністю дослідження договору про надання правової допомоги адвокатом.

Мета дослідження являє собою повний та об'єктивний аналіз особливостей договору про надання правової допомоги адвокатом.

Об'єктом дослідження є сукупність суспільних відносин, які складаються в сфері надання правової допомоги адвокатом.

Предметом дослідження виступають правові норми, які регулюють діяльність по наданню правової допомоги адвокатом неповнолітнім особам та практика їх застосування.

Наукова новизна дослідження складається в тому, що воно є одним з перших глибоких досліджень, присвячених правовому регулюванню відносин в сфері надання правової допомоги адвокатом.

Теоретичною та нормативною базою дослідження є положення Цивільного кодексу України, Сімейного Кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Закону України «Про адвокатури» та наукові дослідження Логінової С., Капліна О., Фетюхіна М., Фетюхіна Ю., Хабарова О., Мілігчука М., Кального В., Святоцького О., Міхеєнко М., Ромовської З., Щуковської О., Шило О.

Законом України «Про адвокатуру» [1] передбачено укладення між адвокатом та клієнтом договору про надання правової допомоги. Проте, більш детальну регламентацію досліджуваного договору проведено у «Правилах адвокатської етики», що схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 року [2]. Положення названого документу є обов'язковими для адвоката згідно ст. 15 Закону України «Про адвокатуру», у якій викладено текст присяги адвоката України.

Відповідно до частини 3 статті 4 Правил, угода про надання правової допомоги є договором (контрактом), згідно з яким одна сторона – адвокат, що практикує індивідуально, або адвокатське об'єднання – приймає на себе доручення іншої сторони – клієнта (або його представника) – про надання клієнту юридичної допомоги обумовленого ним виду в інтересах клієнта на умовах, передбачених угодою, а інша сторона – клієнт (або його представник) – зобов'язується сплатити гонорар за дії адвоката по наданню правової допомоги, а також у випадку необхідності – фактичні витрати, пов'язані з виконанням угоди. З наведеного визначення видно, що угода про надання правової допомоги є договором. Договором її визначено і в статті 12 Закону України «Про адвокатуру».

Відповідно до статті 1 Закону України «Про адвокатуру» правовою допомогою є адвокатська діяльність, спрямована, згідно з Конституцією України, сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб тощо.

На відміну від зазначеного, укладачі Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства під юридичною допомогою розуміють безоплатну правозахисну діяльність адвоката. Оплатні стосунки адвоката і клієнта в даному документі визначаються як послуги [3].

На відмінність стосунків адвоката і клієнта з приводу надання юридичної допомоги та цивільними правовідносинами з приводу надання правових послуг, зокрема вказує Щуковська О. М., яка зазначає, що таке розмежування проходить за двома критеріями: за наявності в діяльності адвоката економічного елементу (елементу товарного обміну) і за цілями, які ця діяльність переслідує. Надання правової допомоги в одних випадках супроводжується прямими економічними зв'язками адвоката і клієнта (якщо вона надається на платній основі за встановленими тарифами), в інших випадках (якщо надається безкоштовно чи по мінімальних тарифах, надання юридичної допомоги за призначенням в порядку, передбаченому Кримінально-процесуальним законодавством) оплата адвокату проводиться або з коштів колегії, або за рахунок держави. В той же час і в першому, і в другому випадку, мета діяльності адвоката полягає в наданні правової допомоги як конституційного, публічно-правового явища, як публічно покладеного обов'язку і гарантованого державою права на кваліфіковану юридичну допомогу, тому її відносять до певного виду правової діяльності – до адвокатської [4].

Разом з тим, зазначимо, що діяльність адвоката є майновою, в процесі цієї діяльності відбувається формування його власного майна і адвокати є суб'єктами майнової відповідальності. При цьому надання юридичної допомоги може привести до формування цивільно-правових відносин між адвокатом і клієнтом, породжуючи юридично-зобов'язальний зв'язок сторін, який, в залежності від наявності зустрічного задоволення, буде розвиватись по моделі двохсторонніх чи односторонніх договірних зобов'язань, предметом яких є правові послуги.

В літературі неодноразово вказувалось на неприпустимість підміни поняття «правова допомога» терміном «правові послуги».

В. Кальний та С. Логінова тлумачать перше поняття як «конституційну функцію адвокатури», на відміну від послуг – категорії з галузі цивільного права [5]. Подібну позицію займають О. Шкило і О. Капліна, зазначаючи, що діяльність адвоката має соціальний характер, оскільки, будучи зорієнтованою на спростування обвинувачення, встановлення обставин, які пом'якшують відповідальність підзахисного, запобігання порушенню його конституційних прав, адвокатська діяльність здійснюється в інтересах не тільки обвинуваченого (підозрюваного), а й правосуддя [6].

На відміну від вказаної позиції в юридичній літературі зазначається, що правова допомога, що надається адвокатами, є послугою [7]. Це твердження було також підтримане Постановою Вищого господарського суду України [8].

Характеризуючи правовідносини щодо надання юридичної допомоги, перш за все, потрібно встановити їхню правову природу, зокрема є вони правовідносинами публічного чи приватного права.

В статті 5 Закону України «Про адвокатуру» встановлений перелік видів юридичної допомоги, яка надається адвокатами. Зокрема передбачено, що адвокати дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; посвідчують копії документів у справах, які вони ведуть; здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами; подають юридичну допомогу підприємствам, установам, організаціям; здійснюють правове забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконують свої обов'язки відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства. Також Законом передбачено, що адвокат може здійснювати й інші види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

В частині 3 статті 12 зазначеного закону правовідносини з надання юридичної допомоги названі роботою. Проте, якщо детально проаналізувати зміст юридичної допомоги, вказаної в статті 5 Закону України «Про адвокатуру», то можна зробити висновок, що правова допомога є діяльність, що створює не річ, а благо для задоволення потреб клієнта. Юридична допомога спрямована на досягнення певного немайнового результату, що сам по собі є благом, і має споживчу вартість. Таким немайновим результатом,

відповідно до частини 1 статті 1 Закону України «Про адвокатуру», є захист прав, свобод та представлення законних інтересів громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, тощо.

Аналізуючи статтю 59 Конституції України, на нашу думку, З. Ромовська справедливо вказує на те, що діяльність адвоката спрямована не на захист прав осіб, а лише на сприяння здійснення особою права захищати свої права від порушень та протиправних посягань [9]. Тому об'єктом юридичної допомоги є діяльність суб'єкта її надання, спрямована сприяти реалізації, охороні і захисту прав та інтересів особи. Такої думки дотримується і Конституційний Суд України в рішенні по справі Солдатова, зазначивши, що право на правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги [10].

Таким чином, на підставі наведеного напрошується висновок, що об'єктом правовідносин щодо надання юридичної допомоги є правова послуга. Тому, при укладенні адвокатом договору про надання правової допомоги з клієнтом, змістом вказаного договору буде надання кваліфікованих юридичних послуг.

Література:

1. Закон України «Про адвокатуру» від 19.12.1992р. № 2887-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 63.
2. Правила адвокатської етики схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 року // Українська Інвестиційна Газета. – 2007. – № 8.
3. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні в Страсбурзі у жовтні 1988 р.) // Витяги наведені в підручнику Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України: Навч. посіб. для студентів юрид. вищих навч. закладів і фак. – К.: Ін Юре, 1997. – 224с.
4. Шуковская О. М. Правовое регулирование деятельности по оказанию правовых услуг: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 24-25.
5. Кальний В. Проблеми реформування адвокатури в Україні // Право України. – 1998. – № 7. – С. 42; Логінова С. Якою бути адвокатурі в Україні // Право України. – 1997. – № 8. – С. 48.
6. Шило О., Капліна О. Професійний захист як гарантія забезпечення прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1/32. – С. 126.

7. Фетюхин М. И., Фетюхин Ю. М., Хабаров А. Н. Договор возмездного оказания услуг: Учебное пособие. – Волгоград: Издательство ВРО МСЮ, 2001. – С. 35-37; Милитчук М. Д. А все-таки адвокатські об'єднання можуть бути платниками єдиного податку // Адвокат. – 2004. – № 2. – С. 31-32.
8. Постанова Вищого господарського суду України від 29 жовтня 2003 року // Адвокат. – 2004. – № 2. – С. 34.
9. Ромовська З. Закон України «Про адвокатуру» – ремонт чи повна реконструкція? // Право України. – 2000. – № 11. – С. 58.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича м. Київ, 16 листопада 2000 року Справа N 1-17/2000 N 13-рп/2000 // Офіційний Вісник України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045.

НАШІ АВТОРИ

Аракелян Мінас Рамзесович – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави та права, перший проректор, проректор з навчально-методичної роботи Національного університету «Одеська юридична академія».

Афанасьєва Мар'яна Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права, докторант Національного університету «Одеська юридична академія».

Бикова Яна Андріївна – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Василенко Микола Дмитрович – доктор фізико-математичних наук, професор, професор кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Гавриш Наталія Степанівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Горобець Костянтин Валерійович – здобувач кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Гріненко Олена Олексіївна – кандидат юридичних наук, магістр міжнародних відносин, науковий співробітник кафедри Міжнародного права Інституту Міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуртієва Людмила Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Дунаєва Ганна Олександрівна – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Завальнюк Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави та права, ректор Національного університету «Одеська юридична академія».

Каплюченко Тетяна Вікторівна – здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Національного університету «Одеська юридична академія».

Каретна Ольга Олександрівна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного і фінансового права, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Колодін Денис Олексійович – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету "Одеська юридична академія".

Краснопольська Тетяна Миколаївна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Крусян Анжеліка Романівна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Лісовська Мирослава Миколаївна – аспірант кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Мацкевич Роман Миколайович – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Нижникова Вікторія Віталіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Оверчук Ольга Володимирівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри історії та методики викладання суспільних дисциплін Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка С. Дем'янчука.

Проценко Олександр Валерійович – аспірант кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сажієнко Наталія Володимирівна – асистент кафедри загальногуманітарних дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Саїнчин Олександр Сергійович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Класичного приватного університету.

Самотуга Андрій Валерійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Сидоренко Михайло Володимирович – здобувач кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Словська Ірина Євгенівна – докторант Національного університету «Одеська юридична академія».

Співак Дмитро Павлович – здобувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Суханова Дарія Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету в внутрішніх справах.

Форманюк Валентин Васильович – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Форманюк Василій Іванович – кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія».

Хижняк Євген Сергійович – аспірант кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія».

Хижняк Юлія В'ячеславівна – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Чайковський Юрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Щамбура Денис Володимирович – здобувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Юрійчук Євгенія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ягунов Дмитро Вікторович – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія», MSc in Criminal Justice, член Наукової ради Державної пенітенціарної служби України.

Якубовська Наталія Олексіївна – кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародного права та міжнародних відносин, Національного університету «Одеська юридична академія».

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В.

Наукові трактовки моделювання як методу дослідження та його застосування для аналізу процесу розвитку системи освіти3

Завальнюк В. В.

Трансформація теоретичних засад антропологічних досліджень у праві.....11

Аракелян М. Р.

Ефективність права як фактор, що визначає стан правозахисної діяльності держави (теоретичний аспект)17

Кормич Л. І.

Детермінанти процесу становлення правової держави в Україні27

Крусян А. Р.

Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії35

Афанасьєва М. В.

Методологічні підходи до дослідження феномена «виборча інженерія»48

Гавриш Н. С.

Теоретико-правові засади основних понять і термінів щодо раціонального використання та охорони ґрунтів.....57

Кормич А. І.

Сутність державницько-правових концепцій України ХХ ст. та їх вплив на сучасний державотворчий процес.....66

Суханова Д. С.

Сутнісна характеристика окремих видів презумпцій української правової політики75

Ягунов Д. В.	
Паноптизм та сучасні пенальні практики (аналіз категорії свободи в суспільстві Постмодерну)	83
Бикова Я. А.	
Історичний підхід у сучасних процесах пізнання права.....	95
Горобець К. В.	
Структурність права як його універсальність	102
Снівак Д. П.	
Сучасні теорії та моделі місцевого самоврядування	112
Форманюк В. В.	
Поняття локальної нормотворчості.....	124

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

Короткий Т. Р.	
Екологізація міжнародного права крізь призму екологічних прав людини	130
Грінченко О. О.	
Розвиток європейського права на сучасному етапі.....	143
Чайковський Ю. В.	
Спільна міграційна політика країн-членів Європейського Союзу: напрацювання моделі, правове регулювання і участь у цьому процесі України	148
Сажієнко Н. В.	
Організаційно-правові форми співробітництва в галузі охорони здоров'я в рамках СНД.....	155
Юрійчук Є. П.	
Рішення Європейського суду з прав людини як індикатор зовнішньополітичної електоральної легітимачії влади на пострадянському просторі	170
Колодін Д. О.	
Відповідальність за фальсифікацію виборчої документації за кримінальним законодавством європейських країн	182
Якубовська Н. О.	
Реформування сучасної міжнародної валютної системи в правовому контексті: проблеми та перспективи	191

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

Вітман К. М.

*Етнополітичні конфлікти пострадянського простору:
сучасний етап розв'язання.....*201

Словська І. Є.

*Організація і проведення слухань у комітетах
Верховної Ради України211*

Проценко О. В.

*Демократія в сучасній Україні – партисипаторна
чи делегативна, «сильна» чи «крихка»?.....220*

Дунаєва Г. О.

*Політична відповідальність у процесі взаємодії влади
та суспільства: комунікативний вимір229*

Краснопольська Т. М.

Основні теоретичні конструкти гендера236

Самотуга А. В.

*Місце й роль держави у системі інституційно-організаційних
гарантій прав і свобод людини (на прикладі США)245*

Каретна О. О.

*Політична активність молоді як умова соціально-політичних
трансформацій в Україні.....254*

Лісовська М. М.

*Європейський досвід формування партійної символіки:
минуле і сучасність265*

Мацкевич Р. М.

*Суспільне значення лобізму та основні типи представництва
інтересів.....275*

Оверчук О. В.

*Активізація протестних рухів як вияв загострення
соціальної напруги у світі280*

Хижняк Ю. В.

*Художня література в інтерпретації правового життя
суспільства289*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Кормич Б. А.

*Трансформація поняття та типології інформації
в новому інформаційному законодавстві296*

Каплюченко Т. В.

*Становлення ринкового нагляду в Україні: сучасні потреби
та механізм їх вирішення305*

Василенко М. Д.

*Господарсько-правове «руйнування» технологічних парків
в контексті забезпечення інноваційного законодавства
України315*

Сидоренко М. В.

*Виникнення права на захист цивільних прав, свобод
та інтересів328*

Щамбура Д. В.

*Поняття і характерні риси юридичних актів органів
прокуратури України337*

Гуртієва Л. М.

*Етичний аспект кримінально-процесуальних відносин слідчого
з суб'єктами кримінального процесу342*

Хижняк Є. С.

*Характеристика потерпілої малолітньої особи,
щодо якої вчинено статеві злочини352*

Саїнчин О. С.

*Аналіз структури криміналістичної характеристики
серійних вбивств362*

Нижникова В. В.

*Удосконалення правового регулювання провадження в справах
про порушення митних правил366*

Форманюк В. І.

Поняття договору про надання правової допомоги адвокатом376

НАШІ АВТОРИ.....382

Запрошуємо до співпраці

у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців,
викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України №1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому

процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”. Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 44

А 437 **Актуальні** проблеми політики : зб. наук. пр. /
гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. –
Одеса : Національний університет "Одеська юридична
академія" : Південноукраїнський центр гендерних
проблем, 2012. – Вип. 44. – 392 с.

Коректор Г. М. Кондратьєва

Технічний редактор М. А. Польовий

Підписано до друку 21.12.2011. Формат 60х84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 24,5. Зам. № CG-44

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424